

REPREZENTĂRILE ZOOMORFE PLASTICE PE CERAMICA NEO-ENEOLITICĂ CARPATO-DUNĂREANĂ

I. INTRODUCERE

Ceramica neo-eneolitică din regiunile carpato-dunărene, ca și întreaga *ceramică bandată* din marele bazin al Dunării mijlocii și superioare, cu prelungiri de o parte și alta a Rinului, este fundamental împodobită cu un *decor geometric*, al cărui motiv precumpănitor îl constituie spirala în *S*, în Carpați și la Dunărea de jos, sau zigzagul, pe Dunărea superioară. Ornamentația ceramicii neolitice din Europa nordică, vestică și estică este de asemenea strict geometrică. Chiar în Europa sud-estică, în apropierea marilor culturi ale Orientului, decorul ceramic rămâne geometric, deoarece însăși ceramica cea mai veche a Mediteranei este decorată geometric. Tehnica decorului, atât tratarea suprafeței vasului cât și trasarea motivelor, comportă în genere mijloace mecanice (lustruire, incizie, excizie etc.). Numai în spațiul Europei sud-estice și în regiunile carpato-dunărene, ornamentația ceramicii neolitice cunoaște și tehnica picturii.

În ornamentația ceramicii neolitice continentale transpore însă și un *decor figurat*. Mai frecvente, adică mai răspândite, și mai intim legate de decorul geometric apar motivele *vegetale*, atât pe ceramica nordică (megalitică)¹, cât și pe ceramica bandată pe Dunărea superioară și Rin (Hinkelstein și Rössen)² sau din regiunile carpato-dunărene, de tip Turdaș³, Precucuteni⁴ ori Cucuteni B⁵. Cu totul rare sînt motivele *scheiomorfe*, reprezentări de obiecte, cu deosebire acelea în formă de pieptene, care apar pe ceramica bandată de pe Dunărea superioară⁶ și de la Turdaș⁷, sau pe ceramica mixtă, nord-dunăreană de tip Walternienburg —

¹ E. Sprockhoff, *Die nordische Megalithkultur* (Handbuch der Urgeschichte Deutschlands, 3), Berlin-Leipzig, 1938, p. 91, 98, 104, 111, pl. 42/4, 9; 46/4; 47/7; 51/1; 52/2; 54/4, 10.

² W. Buttler, *Der donauländische und der westliche Kulturkreis der jüngeren Steinzeit* (Handbuch der Urgeschichte Deutschlands, 2), Berlin—Leipzig, 1938, p. 31, pl. 6/12—13; 12/14.

³ M. Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941, pl. CVII/6; CXJ/2, 12; CXXXII/10; CXXXVI/4, 6, 9—10, 13—15, 17.

⁴ C. Matasă, *Așezarea neolitică de pe Dealul Vici—satul Traian, com. Zănești*, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, pl. III/11; H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian (1954)*, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, fig. 17/3.

⁵ O. Kandyba, *Schipenitz* (Bücher zur Ur- und Frühgeschichte, 5), Viena, 1937, p. 68, 72, fig. 59, 75.

⁶ W. Buttler, *op. cit.*, pl. 5/8; E. Hoffmann, *Die Kultur der Bandkeramik in Sachsen* (Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte, 5), I, Berlin, 1963, p. 79, pl. 35/6.

⁷ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCII/12; CXXXIII/16—24, 26—40; CXXXVI/5, 8, 16.

Bernburg (bazinul Saalei)⁸. Reprezentările antropomorfe și zoomorfe în decorul ceramic se concentrează, ca și abundența figurinelor plastice, în regiunile carpato-balcanice, cu prelungiri în bazinul Dunării superioare. Pentru epoca neolitică timpurie și mijlocie, imaginile *umane* sînt modelate în relief pe ceramica culturii Starčevo-Criș din Balcani⁹ și SE Ungariei¹⁰, pe ceramica culturii Vinča-Turdaș în Voivodina¹¹ și Transilvania¹² sau pe ceramica precucuteniană din Moldova¹³, după cum ele apar în tehnică incizată pe ceramica culturii Bükk din NE Ungariei¹⁴ sau pe ceramica liniară și punctată de la Dunărea mijlocie și superioară¹⁵. În epoca neolitică înfloritoare, figurile umane apar de asemenea în relief pe ceramica de tip Marița¹⁶, Gumelnița B1¹⁷ și Cucuteni A2¹⁸, sau sînt pictate pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolie în perioadele AB și B¹⁹. Imagini umane, unele de forma acelor reprezentate la Bükk sau în Boemia, sînt pictate pe ceramica culturii Sesklo în Tesalia²⁰.

Reprezentările *zoomorfe* apar de asemenea pe ceramica neolitică timpurie, redată în basorelief pe ceramica Criș din SE Panoniei (fig. 2/1—7) și în basorelief sau incizie pe ceramica Vinča-Turdaș (fig. 4/5—8, 10). Figurile de animale cele mai numeroase și mai importante aparțin însă culturii cu ceramică pictată Cucuteni-Tripolie. Cunoscută pînă acum cu deosebire pe ceramica pictată din afara Moldovei, la Petreni²¹, Șipeniți²², Tripolie²³ sau Bilce-Zlote²⁴, ele au apărut, în urma săpăturilor intense din ultimii ani, și pe ceramica pictată din Moldova, la Trușești²⁵, Valea Lupului²⁶ și Cucuteni, constituind astfel încă unul din elementele de unitate a acestei culturi în totalitatea spațiului ei de răspîndire între Carpați și Nipru. Cea mai sudică reprezentare zoomorfă apare pe ceramica cucuteniană finală, denumită varianta Monteoru, de la Sărata-Monteoru²⁷, cu o compoziție

⁸ G. Kossinna, *Die deutsche Vorgeschichte (Mannus)*, Leipzig, 1936, fig. 26; E. Sprockhoff, *op. cit.*, p. 111, pl. 52/2.

⁹ G. Georgiev, *Главни резултати от разкопките на Алашката Могила през 1961 г.*, in *Izvestia-Institut*, XXVI, 1963, p. 167, 176, fig. 15—16.

¹⁰ I. Kutzián, *The Körös Culture*, in *Diss Pann.*, S. II, 23, Budapest, 1944, pl. XX/1; XLI/1, 3; XLIX/2; LXII/2.

¹¹ Š. Nadj, *Защитно ископаванье на Гомолави код Хртковца*, in *RVM*, 9, 1960, p. 115, pl. IV/2—3; D. Garašanin, *Неолит централног Балкана (Les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique)*, Belgrad, 1968, p. 39—40, 60, fig. 89.

¹² M. Roska, *op. cit.*, pl. CXXI—CXXII, CL.

¹³ H. Dumitrescu, *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, in *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 60, fig. 1.

¹⁴ F. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, in *Archivung*, V—VI, Budapest, 1929, p. 32, pl. XVIII/5, 16.

¹⁵ H. Quitta, *Zur Deutung und Herkunft der bandkeramischen „Krölanderstellungen“*, in *Varia Præhistorica*, Leipzig, 1957, p. 60 urm., fig. 17 urm.; I. Pavlă, *Early „myths“ relating to the neolithic society*, in *AR*, XVIII, 6, 1966, p. 700 urm., fig. 216 urm.

¹⁶ P. Detev, *Vorgeschichtliche Gefäße mit menschen- und tierähnlichen Darstellungen in Bulgarien*, in *AA*, 1960, 1—4, col. 4, fig. 3; G. Georgiev, in *Izvestia-Institut*, XXVI, 1963, p. 167, fig. 17.

¹⁷ D. V. Rosetti, *Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bukarest*, in *JPEK*, 12, 1938, 38, pl. 24/1—25/1.

¹⁸ A. Nițu, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, in *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 552 urm., fig. 1; 2/1; 3/1.

¹⁹ H. Dumitrescu, *Антропоморфные изображения на сосудах из Траяна*, in *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 31 urm., 40 urm., fig. 1—5.

²⁰ A. Wace-M. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912, fig. 47 f; H. Quitta, *Varia Præhistorica*, p. 64, fig. 17/1.

²¹ T. Passek, *La céramique tripolienne*, in *Bull. de l'Acad. de l'Hist. de la culture mater.*, 122, Moscova—Leningrad, 1935, p. 57, pl. XXII/6; idem, *Трипольска култура*, Kiev, 1941, p. 48, fig. 22.

²² O. Kandyba, *op. cit.*, fig. 19—21, 23, 28, 63—65, 67, 72, 75, 80, 95—96.

²³ T. Passek, *La céramique tripolienne*, pl. XXIII/6, XXVI₂/10; idem, *Трипольска култура*, p. 49, fig. 24.

²⁴ В.Л. Вогачевский, *Орудия производства и домашние животные Триполья (Les instruments de production et les animaux domestiques de Tripolie)*, Leningrad, 1937, p. 209 urm., fig. 74—75.

²⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *Șantierul arheologic Trușești*, in *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 16, fig. 9; idem, *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Trușești (Moldau)*, in *PZ*, XLI, 1963, p. 185—86, fig. 14.

²⁶ M. Dinu, *Șantierul arheologic Valea Lupului*, in *Materiale*, III, 1957, p. 165, fig. 2/2; 4/5.

²⁷ I. Nestor-E. Zaharia, *Șantierul arheologic Sărata-Monteoru (1954)*, in *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 499, fig. 3.

tematică cunoscută pînă acum numai pe ceramica tripoliană. Recent s-a descoperit la Varvarovca²⁸ ceramică cu decor zoomorf de o importanță deosebită pentru completarea și explicarea tematicii stilului animalier cucutenian și tripolian.

Cu reprezentările zoomorfe pictate pe ceramica Cucuteni-Tripolie s-au ocupat incidental, în lucrările de sinteză asupra Europei și Orientului, sau în mod special, dar cu totul parțial, în legătură cu probleme specifice sau cu descoperiri noi în acest domeniu, atît cercetători străini²⁹, cît și români³⁰. Un studiu special de ansamblu, privind totalitatea reprezentărilor zoomorfe pe ceramica cucuteniană, considerată în cadrul evoluției culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie, nu există. De asemenea, reprezentările zoomorfe cucuteniene, plastice și picturale, n-au fost concepute niciodată ca fenomen general al culturii neo-eneolitice carpato-dunărene și în consecință n-au fost corelate cu reprezentările zoomorfe de pe ceramica celorlalte culturi neolitice, Criș, Vinča, Gumelnița sau liniară. Numai o astfel de încercare ar putea pune exact și soluționa măcar parțial atît problema *structurii și evoluției stilului zoomorf* al ceramicii bandate în genere și al ceramicii cucuteniene în special, cît și problema *originii* stilului zoomorf pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică.

În mod cu totul arbitrar au fost considerate numai figurile animalelor pictate pe ceramica din perioada Cucuteni B și dintre ele numai acea siluetă neagră de carnasier, care a servit speculațiilor stilistice pentru raportarea ei directă la decorul geometric cucutenian³¹ sau la decorul zoomorf al ceramicii susiene³². O lumină cu totul nouă a adus compararea imaginilor cucuteniene pictate cu figurinele zoomorfe de pe vase (fig. 22)³³. În ultimul timp s-a încercat și interpretarea reprezentărilor animaliere pictate pe ceramica tripoliană în funcție de semnificația conținutului lor³⁴.

Deci, o reconsiderare de ansamblu a stilului animalier pe ceramica neolitică carpato-dunăreană se impune cu necesitate. Analiza întregului material, vechi și nou, ca și confruntarea diferitelor puncte de vedere în interpretarea lui, trebuie să ducă la definirea problematicii reale a stilului animalier al ceramicii bandate și la soluționarea ei în concordanță cu reprezentările zoomorfe din arta și religia culturilor neo-eneolitice sud-est europene și orientale. Relațiile formale și funcționale ale reprezentărilor zoomorfe de pe ceramica carpato-dunăreană trebuie stabilite întîi în cadrul afinităților organice ale culturilor cu ceramică bandată și numai în al doilea rînd explicarea lor poate fi raportată la tematica și semnificația stilului animalier din arta universală.

Pe de o parte, reprezentările zoomorfe apar pe ceramica diferitelor culturi locale, constituite succesiv în cadrul culturii neolitice din bazinul Dunării de-a lungul epocii neolitice. Ca și decorul geometric al ceramicii bandate, reprezentările

²⁸ B. A. Ribakov, *Космогония и мифология земледельцев неолита*, II, în SA, 1965, 2, p. 25, fig. 40.

²⁹ V. G. Childe, *The East-European Relations of Dimini-Culture*, în JHS, 42, 1922, p. 259-60; V. Christian, *Untersuchungen zur Paläolithologie des Orients*, V, *Das erste Auftreten der Indogermanen in Vorderasien*, în *MAGW*, LVIII, 1928, p. 210-229; E. Pottier, *Céramique de l'Asie occidentale*, V, în *Journal des Savants*, 1930 (déc.), p. 433-446; C. Schuchhardt, *Alleuropa*, Berlin-Leipzig, 1935, p. 117 urm., fig. 93; O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Viena, 1940, p. 387; B. L. Bogavsky, *op. cit.*, p. 144 urm.

³⁰ Vl. Dumitrescu, *Notes concernant l'ornementation peinte zoomorphe et humaine dans les civilisations à céramique peinte de Roumanie et de la Suseane*, București, 1931, p. 5-10; R. Vulpe, *Figurine thériomorphe de la civilisation Cucuteni B*, în JPEK, 12, 1938, p. 57-65; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1932, p. 41, n. 136 și 44.

³¹ V. G. Childe, în JHS, 42, 1922, p. 259-260; C. Schuchhardt, *op. cit.*, p. 178, fig. 93 a.

³² Vl. Dumitrescu, *Notes*, p. 6 urm.

³³ R. Vulpe, *Figurine thériomorphe*, p. 59.

³⁴ B. A. Ribakov, *op. cit.*, p. 24 urm.

zoomorfe se transmit între culturile locale din aceeași perioadă sau din perioade succesive. Pe de altă parte, peste acest proces local se suprapune influența filtrată continuu din civilizația egeo-orientală în spațiul balcanic și carpato-dunărean, care a generat stilul animalier pe ceramica Starčevo-Criș și a desăvârșit evoluția lui pe ceramica Cucuteni-Tripolie. Astfel, fenomenologia stilului zoomorf pe ceramica dunăreană desfășoară o tematică de forme și conținut, care integrează un proces evolutiv de-a lungul epocii neolitice, dar care se repetă în cadrul culturilor locale din diversele perioade neolitice. Totodată structura și evoluția stilului zoomorf al ceramicii dunărene concordă cu tematica stilului animalier egeo-oriental și reprodus legi evolutive generale în arta orientală.

Metoda expunerii, determinată de fenomenologia reprezentărilor zoomorfe de pe ceramica dunăreană, comportă stabilirea tematicii lor generale, ilustrarea temelor plastice și picturale prin aspectele stilistice ale culturilor locale și urmărirea curbei evolutive a acestor modalități formale și funcționale în cadrul epocii neolitice. Explicarea aspectelor formale ale stilului zoomorf dunărean, prin afinitățile și influențele culturale care leagă organic culturile carpato-balcanice cu civilizațiile Orientului mediteranean, implică și funcția lor magico-religioasă, în concordanță cu *semnificația* pe care o au în arta și religia orientală.

Analiza se poate extinde și la arii culturale depărtate în timp și spațiu față de culturile carpato-dunărene, dar ea trebuie raportată în primul rând la culturile matriarhale, care manifestă aceeași structură agricolă și o mentalitate corespunzătoare. Culturile matriarhale din ariile meridionale ale globului se află față de civilizațiile Extremului-Orient și ale Orientului mediteranean clasic în același raport de conexiune genetică și influențe culturale, ca și culturile neo-eneolitice carpato-balcanice față de Orientul antic. Marile civilizații antice ale Egiptului, Asiei anterioare, Indiei și Chinei s-au dezvoltat pe baza culturilor neolitice dispuse în ghirlandă din Mediterana pînă la Oceanul Indian și Pacific. Cu tot decalajul lor cronologic, atît culturile neolitice cît și cele antice manifestă conexiuni genetice și influențe reciproce, explicabile prin contiguitatea spațială și uniformizarea inevitabilă a proceselor de geneză culturală, corespunzătoare aceluiași stadii succesive de dezvoltare ale societății umane în condiții geografice și tehnice similare. Culturile carpato-balcanice se leagă genetic și cronologic de culturile neolitice și chalcolitice ale Mediteranei orientale. Culturile matriarhale din Africa, Oceania și America prezintă între ele conexiuni genetice, care urcă pînă la culturile neolitice din zonele corespunzătoare. Pe baza culturilor matriarhale, atît în Africa sudaneză și sud-orientală, cît și în zona centrală amerindiană din Mexic pînă în Peru, s-au dezvoltat culturi superioare sub influența civilizațiilor Asiei anterioare sau sud-orientale. Culturile andine prezintă un interes deosebit prin performanțele culturale paralele cu acelea ale continentului asiatic, prin legăturile vii cu fondul primitiv al culturilor matriarhale, prin desfășurarea unei serii complete de reprezentări figurate și procedee tehnice, uneori izbitor de asemănătoare cu acelea din arta neolitică carpato-balcanică cu tot decalajul uriaș în timp și spațiu, și mai ales prin perpetuarea unei lumi de reprezentări conceptuale și figurate de o asemenea extindere în spațiu și timp pînă în momentul cuceririi europene. Reprezentările zoomorfe din culturile matriarhale africane, oceaniene și amerindiene, paralele deopotrivă cu acelea din culturile neolitice sud-est europene și orientale, constituie o documentare marginală dar vie, deoarece reprezentările conceptuale

care le generează sînt încă active în mitologiile și practicile magico-religioase ale acestor culturi.

Continuitatea dezvoltării civilizațiilor orientale de la epoca neolitică la epoca istorică proiectează asupra reprezentărilor figurate preistorice semnificațiile de conținut conceptual din textele religioase. Evoluția mitologiilor primitive sub influența marilor religii ale civilizațiilor afrasiene și paralelismul reprezentărilor figurate din culturile matriarhale cu acelea din culturile neolitice europene și orientale integrează și reprezentările figurate din arta neolitică în aceeași gândire magico-religioasă. Această continuitate a unei stări de mentalitate prin continuitate succesivă în timp și spațiu corespunde procesului însuși al evoluției civilizației, angrenînd treptat în ecumenicitatea dezvoltării ei istorice ariile culturale ale globului. Participarea reprezentărilor figurate din arta neolitică a SE Europei la reprezentările conceptuale ale civilizației Orientului mediteranean nu este o simplă deducție silogistică, ci se explică prin integrarea neoliticului sud-est european în procesul evoluției istorice, cu atît mai mult cu cît decalajul în spațiu și timp față de civilizația egeo-orientală nu împiedică filiațiile culturale certe. Revelarea unui proces de creație, reluat în toate culturile carpato-balcanice la fiecare etapă a evoluției epocii neo-eneolitice, nu se poate explica fără participarea formelor de artă la valorile de conținut ale unei semnificații magico-religioase, care le dirijează și poate fi descifrată.

Tipologia aspectelor formale ale reprezentărilor zoomorfe pe ceramica carpato-dunăreană nu concordă totdeauna cu cronologia repartiției lor în cadrul culturilor locale. Procesul creației artistice este reluat în cadrul genezei fiecărei culturi noi, continuînd și refăcînd totodată temele reprezentărilor zoomorfe. Creația acestor teme în arta Orientului antic precede în timp apariția lor în neoliticul Europei sud-estice. Cu toate lacunele descoperirilor arheologice, evoluția stilului animalier în arta orientală poate fi urmărită de la epoca neolitică la primele dinastii, după cum poate fi reconstituită pentru fiecare perioadă de dezvoltare. Interferența seriilor tipologice și cronologice se accentuează prin difuzarea diferitelor teme din Orientul mediteranean spre regiunile carpato-dunărene și prin decalajul culturilor carpato-balcanice față de civilizația egeo-orientală. Circulația reprezentărilor conceptuale, care stau la baza temelor figurate, precede în timp și depășește în spațiu circulația obiectelor de artă. Difuzarea obiectelor materiale, care concretizează temele figurate, vehiculează totodată procedeele tehnice și determină evoluția stilurilor în cadrul culturilor locale. Acest proces poate stabili infailibil conexiuni genetice sau numai influențe culturale între culturile carpato-balcanice și cele egeo-orientale. Geneza stilurilor de artă constituie însă un fenomen intern și pregnanța facturii lor caracterizează deopotrivă culturile primare sau superioare.

Teoretic și practic, această condiționare internă și externă a genezei și evoluției stilului animalier în arta celor două zone culturale are consecințe importante pentru cercetarea fenomenului. Temele figurate, pe care le generează evoluția stilurilor zoomorfe, rămîn endemice de-a lungul perioadelor civilizației egeo-orientale și cu atît mai mult în culturile carpato-balcanice. Continuitatea temelor poate fi urmărită între perioadele dispartate ale culturilor locale, peste lacunele descoperirilor arheologice. Repartiția diseminată sau gruparea temelor figurate în anumite culturi sau perioade se datoresc atît lacunelor descoperirilor, cît și preferințelor manifestate în stilurile zoomorfe respective. Derivațiile complete

ale seriilor tipologice trebuie urmărite de-a lungul tuturor culturilor din aceeași arie și apoi comparate cu ariile culturale vecine. Derivațiile organice ale formelor tematice în cadrul unei culturi carpato-dunărene pot fi exemplificate cu teme paralele din culturile balcanice, egeene și orientale, fără concordanță cronologică obligatorie. Stringența metodei istorice necesită ordinea strict cronologică a documentării. Însă pregnanța analogiilor tematice și chiar stilistice, manifestate și în plastica figurinelor, nu numai în ornamentația figurată a ceramicii, indică și stabilește corelații directe între culturile sud-est europene. Astfel, lacunele descoperirilor și decalajul cronologic al materialelor comparative nu împiedică determinarea succesiunii logice a formelor tematice și continuitatea proceselor evolutive. De altfel, lacunele existente în ceramică pot fi completate prin alte categorii de obiecte prelucrate în lut sau materie dură, aparținând de fapt plasticii, atât pentru documentarea seriilor tipologice ale reprezentărilor zoomorfe și a paralelismului lor în arii culturale diferite, cât și pentru definirea facturii stilistice a figurărilor zoomorfe de pe ceramica culturilor carpato-balcanice sau orientale.

Reprezentările zoomorfe pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană pot fi cuprinse în totalitatea lor în funcție de *mijloacele tehnice ale modelării*. După materialul existent, reprezentările zoomorfe de pe ceramică comportă următoarea repartiție tematică și cronologică în cadrul culturilor carpato-balcanice și dunărene :

1. *Vase în formă de animal*, în ceramica Starčevo-Criș (fig. 1/1—2), Vinča-Turdaș (fig. 3/10 ; 5/4), Gumelnița A2 (fig. 6/5 ; 9/2 ; 11/5 ; 12/1) și B1 (fig. 8/4—5 ; 9/1, 3), liniară (fig. 15/1), punctată (fig. 14/5), Cucuteni A2 (fig. 17/1—2, 4, 6, 8 ; 20/1 ; 24/1—2, 4 ; 28/2, 8), AB (fig. 21/5) și B1 (fig. 20/8), Lengyel (fig. 16/7—8) ;

2. *Vase cu attribute zoomorfe*, aparținând propriu-zis vaselor zoomorfe, în ceramica Vinča (fig. 4/11 ; 5/5), Kakanj-Danilo (fig. 5/1 ; 32/9), Gumelnița A2 (fig. 6/6, 8 ; 7/6—7 ; 10/3, 5 ; 11/3, 7) și B1 (fig. 11/6), Tripolie A (Precucuteni III și Protocucuteni) (fig. 17/9), Stoicani-Aldeni (Cucuteni A1 — Gumelnița A1) (fig. 18/1), Cucuteni B (fig. 17/5 ; 21/1—2 ; 31/3) ;

3. *Figurine zoomorfe* servind ca toartă pe ceramica Veselinovo (fig. 6/3), Vinča (fig. 5/2), Cucuteni A1 (Protocucuteni) (fig. 26/2), A2 (fig. 18/6 ; 28/4) și B (fig. 18/8 ; 22 ; 23), sau decorând interiorul vaselor Cucuteni A2 (fig. 30/1), inaugurând seriile ceramicii cu decor zoomorf ;

4. *Proeminențe cornute* decorând ceramica Vinča-Turdaș (fig. 3/9), Precucuteni (fig. 25/1), Cucuteni A2 (fig. 25/2—8 ; 31/4), Gumelnița B1 (fig. 11/1), punctată (fig. 14/2—4, 6—7 ; 16/4), Lengyel (fig. 16/3, 5) și Rössen ;

5. *Protome în ronde-bosse* servind ca apucătoare pe ceramica Criș (fig. 1/3), Vinča-Turdaș (fig. 4/1—4, 9 ; 6/2), Marița (Gumelnița A1) (fig. 7/1—3, 5), Gumelnița A2 (fig. 10/2, 4 ; 12/2—4) și B (fig. 9/4), liniară (fig. 14/1, 8 ; 16/2), punctată (fig. 16/1), Precucuteni (fig. 18/3 ; 19/1, 3—4 ; 21/4 ; 26/1), Cucuteni A1 (fig. 19/2 ; 20/3—4, 6—7 ; 21/3), A2 (fig. 18/2, 4—5, 7 ; 26/3—7 ; 27 ; 28/1—3, 5, 7 ; 29/1—5, 7 ; 30/4 ; 31/2) ; AB (17/7 ; 28/6) și B (fig. 17/3 ; 20/5 ; 30/3), Tisa (fig. 16/6), Bodrogkeresztur (fig. 15/2) ;

6. *Silute în basorelief* pe ceramica Criș (fig. 2/1—5), Hamangia (fig. 3/1), Vinča-Turdaș (fig. 4/6, 8), Želiezovce (fig. 15/3), Gumelnița B1 (fig. 13) ;

7. *Protome în relief* pe ceramica Vinča (fig. 3/11 ; 4/5, 7 ; 6/1, 7), pe ceramica C din perioadele Cucuteni AB și B (fig. 24/3, 5 ; 30/6—7), pe ceramica pic-

tată din perioada Cucuteni B (fig. 31/6) și pe ceramica nepictată a variantei Monteoru (fig. 30/2);

8. *Siluate incizate* pe ceramica Vinča-Turdaș, Bükk, Eberstadt, Salzmünde și Usatovo;

9. *Siluate pictate* pe ceramica Cucuteni B și varianta Monteoru.

Modalitățile reprezentărilor zoomorfe în funcție de tehnica modelării se reduc deci la genurile de artă determinate de modelarea tridimensională în volum (sculptură) sau proiectarea bidimensională în plan (desen) și de mijloacele materiale utilizate (argilă, incizie și culoare): plastica, gliptica și pictura. Se înțelege că cele mai multe din temele majore enumerate comportă subdiviziuni tipologice. Temele modelării artistice concretizează *temele figurate* corespunzătoare *reprezentărilor conceptuale* din gândirea magico-religioasă a societăților agricole din epoca neolitică și Orientul antic, ca și din culturile matriarhale etnografice. Diversitatea temelor figurate este repartizată uniform sau limitată la unele din modalitățile tehnice. Aspectele formale nu sînt însă epuizate de tehnica modelării. Temele plastice sau picturale sînt reductibile în ultima analiză la funcția stilistică, determinată de *viziunea modelării* schematice sau naturaliste a formelor figurate.

În studiul de față nu vor fi analizate toate descoperirile cunoscute. Tematica reprezentărilor zoomorfe va fi numai definită și exemplificată, în modalitățile ei figurate și conceptuale, în cadrul culturilor carpato-dunărene și al prelungirilor lor în bazinul Dunării sau în spațiul balcanic. Raportarea comparativă la zonele culturale egeo-orientale sau etnografice păstrează același caracter paradigm. Ceea ce importă este urmărirea filiației unui proces evolutiv, care însumează geneza și circulația acestor teme figurate și conceptuale. Materialele analizate vor fi însă grupate în cadrul organic al culturilor respective, pentru a evidenția prin ele înșile și valorile *stilistice* ale formelor reprezentate. De asemenea nici bibliografia nu poate fi exhaustivă, ci se limitează la materialul factic și interpretativ selectat.

II. REPREZENTAREA PLASTICĂ

1. VASE ZOOMORFE

Vasele zoomorfe, *rhyta*, par a nu constitui, în totalitatea aspectelor lor tematice, obiectul acestui studiu. De fapt, ele aparțin în mod egal la două domenii distincte, ceramica și plastica culturilor neolitice carpato-balcanice și egeo-orientale. Adoptarea formei animaliere servind ca recipient corespunde unor necesități de ordin ritual, care manipulează simultan vasul de ofrandă și prezența animalului substituit³⁵. Însă ele realizează în același timp una din modalitățile plastice ale reprezentărilor zoomorfe în raport cu ceramica, legînd forma „animalului” de funcția „recipientului” și chiar de „forma” vasului. Astfel, pe de o parte ele prezintă în culturile antice o serie tipologică continuă, de la „vasul în formă de animal” (fig. 20/8; 21/5) la „vasul cu attribute de animal” (fig. 21/1—2), care se leagă nemijlocit de vasele „decorate” cu protome zoomorfe (fig. 20/3; 29/2).

³⁵ W. Deonna, *Le sens des récipients en forme humaine ou animale*, în *RHR*, LXXV, 2, 1917, p. 225, 242.

Pe de altă parte, alături de vasele decorate cu figurine zoomorfe (fig. 37/1) apar, în epocile târzii ale culturilor egeo-orientale sau în culturile matriarhale, vase în forma „animalului purtând un recipient” (fig. 36/10), care constituie iarăși o formă sintetică între ceramică și plastică, intermediară între categoria vaselor zoomorfe și aceea a vaselor cu decor zoomorf.

În civilizațiile egeo-orientale, aceste teme prezintă chiar din epoca neo-eneolitică serii inițiale sculptate în piatră, iar în epoca metalelor forme prelucrate în bronz, argint și aur. În culturile neo-eneolitice carpato-balcanice, formele modelate sînt numai ceramice.

★

Primele vase zoomorfe în culturile neolitice ale Orientului, răspîndite apoi și în culturile egeene și balcano-dunărene, sînt vasele în formă de animal, intermediare între sculptură și ceramică. Tema a luat naștere prin introducerea recipientului în interiorul animalului și comportă o serie gradată de forme ³⁶ :

1. Vase în forma animalului întreg, care prezintă numeroase variante. În cultura *Starčevo-Criș* s-au descoperit cele mai vechi forme tipologice și cronologice : figurina zoomorfă de la *Monostorszeg* (S Ungariei), cu un simplu orificiu săpat în spate pentru ofranda simbolică (fig. 1/1) ³⁷, și figurina de la *Kotacpart* pe Tisa, cu orificiul dorsal prevăzut cu o margine proeminentă (fig. 1/2) ³⁸. Orizontul *Starčevo final* a adus revelația vasului în formă de cerb de mari dimensiuni de la *Muldava* (Plovdiv) ^{38bis}. Deschizătura pe spatele animalului este prevăzută cu gură înaltă. Pasta roșie-brună este acoperită cu culoare albă, care cruță motive în formă de benzi inelare sau serpentiforme. Vasul constituie o replică uimitoare a vasului în formă de cervideu de la *Hacilar VI* (fig. 35/1).

O formă veche, întilnită la vasele zoomorfe susiene, apare în cultura *Vinča-Turdaș* : figurina masivă de la *Turdaș* (Transilvania), cu cavitatea rotundă, lărgită și adîncită în spatele înălțat al animalului (fig. 3/10) ³⁹. Vasul de la *Vinča*, din aceeași perioadă (fig. 5/4) ⁴⁰, în formă de caprideu sau ovideu, cu capul ușor stilizat și prevăzut cu urechi sau coarne scurte, are cavitatea corpului mărită și deschisă pe spatele animalului printr-o gură proeminentă cu buza zimțată. Laturile corpului sînt decorate cu banda în zigzag, mărginită de linii reliefate dințate.

În cultura *Gumelnița*, în stratul *B1* de la *Vidra* (București) s-au descoperit figurine zoomorfe cu orificiu dorsal (fig. 8/4) sau cu o cavitate puțin adîncă și alungită pe spate (fig. 8/5) ⁴¹. O figurină din faza *A2* de la *Sultana*, tot în cîmpia munteană, modelată cu o proeminență de formă circulară și ușor concavă (fig. 12/1) ⁴², constituie un simulacru ritual al tipului de vas zoomorf de la *Kotacpart* (fig. 1/2) și din Orientul mesopotamian (fig. 37/3).

În cultura *Cucuteni*, figurinele de ovidee de la *Ariușd* (SE Transilvaniei) din faza *A2* au o cavitate ovală adîncită în corpul animalului (fig. 17/1—2) ⁴³. Două

³⁶ G. Glotz, *La civilisation égéenne* (L'Evolution de l'Humanité, 9), Paris, 1923, p. 313—314.

³⁷ I. Kutzian, *op. cit.*, p. 68, pl. XIII/6.

³⁸ *Ibidem*, pl. XLVII/18.

^{38bis} P. Detev, în *Godišnik-Plovdiv*, VI, 1968, p. 31 urm., fig. 25—26.

³⁹ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXLIII/13.

⁴⁰ D. Garașanin, *op. cit.*, p. 37, 60, fig. 74.

⁴¹ D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 39, 44—45, pl. 26/5, 7.

⁴² I. Andrieșescu, *Les fouilles de Sultana*, în *Dacia*, I, 1924, p. 103, pl. XXXIV/16.

⁴³ F. László, *Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telpek*, în *Dolg Cluj*, 1911, p. 82—83, fig. 86; idem, *Les types des vases peints d'Ariușd*, în *Dacia*, I, 1924, p. 21, pl. XII/1—2.

fragmente cu pasta poroasă de la *Truşeşti* (fig. 17/4; 20/1)⁴⁴ constituie partea anterioară de la două vase în formă de albie eliptică, îngustă sau lărgită, cu fund plat și pereții verticali cu buza simplă, fiind sprijinită pe patru picioare late și subțiri, ca niște lobi decupați, și avînd la unul din capete o protomă de asemenea plată, al cărei frontal romboidal lipsit de coarne poate indica un cap de ovidu. Un vas zoomorf din faza *AB* de la *Traian* (Piatra Neamț) (fig. 21/5)⁴⁵ are corpul ovoid, completat cu o proeminență perforată în locul cozii și decorat pe laturi cu cîte o proeminență perforată ca pe vasele obișnuite. Pe spatele animalului, gura prezintă o buză verticală. Gîtul ridicat poartă un cap modelat tot fără coarne, dar cu lobi laterali pentru urechi; detaliile sînt incizate, ochii prin cercuri cu centrul reliefat, iar nările prin împunsături adînci, care se observă, deși vîrfurile botului s-a rupt. Această modelare a capului ca o mască se întîlnește și la unele protome rudimentare de pe vasele cu decor zoomorf (fig. 26/7). Din faza *B1* datează vasul zoomorf de la *Șipeniți*, cu gură ovală și buză verticală proeminentă pe spate (fig. 20/8)⁴⁶. Aspectul masiv, redînd conturul corpului animalului, cu capul aplecat, se apropie mai curînd de acela al vasului de tip *Lengyel* de la *Abrahám* (fig. 16/7).

Aceste forme de vase sînt răspîndite și pe Dunărea superioară. Vasul întregit cu cap de bovidu de la *Herkheim* (Bavaria), aparținînd ceramicii *liniare*, are o cavitate ovală cu buza oblică proeminentă (fig. 15/1)⁴⁷. Vasul fragmentar cu cap de berbec de la *Zauschwitz* (Saxonia), decorat cu linii verticale pe corp și longitudinale pe gît, în tehnica punctelor duble ale ceramicii *punctate*, prezintă aceeași cavitate ovală, dar cu gura aproape verticală și înaltă (fig. 14/5)⁴⁸, ca la vasele cucuteniene (fig. 17/4).

Supraînălțarea gurii recipientului determină vase în formă de animal purtînd aparent un vas pe spate. Cele mai frumoase exemplare sînt vasele evident în formă de urs de la *Abrahám* (Piešťany), aparținînd ceramicii pictate moravo-slovice de tip *Lengyel* (fig. 16/7—8)⁴⁹, unul fiind pictat cu dungii roșii.

Cele mai vechi vase în formă de animal aparțin Orientului mediteranean. În nivelul final de locuire al perioadei neolitice tîrzii (5400 î.e.n.) de la *Hacilar VI* (SV Asiei Mici), un vas reconstituit cu gaură dorsală prevăzută cu buză joasă redă o căprioară în poziție culcată și cu capul întors înapoi (fig. 35/1)⁵⁰.

Vasele zoomorfe se transmit culturilor chalcolitice cu ceramică pictată din N Mesopotamiei. Un vas de lut în formă de pasăre acvatică, fără picioare și cu capul pictat, apare în straturile 5—1 de la *Tell Arpacie* cu ceramică tîrzie *Obeid* (fig. 36/1)⁵¹. Vasele orientale din epoca chalcolitică sînt sculptate de asemenea în piatră și au cavitatea dorsală prevăzută cu o gură mai mult sau mai puțin proeminentă. Vasul mesopotamian de alabastru de la *Uruk*, din perioada *Djemdet-*

⁴⁴ A. Florescu, *Șantierul arheologic Truşești*, în *Materiale*, V, 1959, p. 185, fig. 3. Al doilea exemplar la JIAI, Inv. Nr. III—1242.

⁴⁵ Vl. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, București, 1968, p. 71, 106, fig. 83.

⁴⁶ O. Kandyba, *op. cit.*, p. 116, foto 5a—b.

⁴⁷ R. Maier, *Die jüngere Steinzeit in Bayern*, în *Jahrb. d. Bayer. Bodendenkmalpflege*, 5, 1964, p. 22, 158, 192, fig. 10.

⁴⁸ W. Coblentz, *Ein Tiergefäß der Stichbandkeramik aus Zauschwitz, Kr. Bornä*, în *Ausgrab. und Funde*, 6, 2, 1961, p. 58 urm., fig. 1.

⁴⁹ J. Neustupný-A. Točík, *Les premiers agriculteurs*, în *Préhistoire de la Tchécoslovaquie. Exposition 1958—1959*, Praga, 1958, p. 21, pl. VI; H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte, II, Jungsteinzeit*, München, 1968, p. 137, pl. 202/Al, 3.

⁵⁰ J. Mellaart, *Excavations at Hacilar. Forth Preliminary Report, 1960*, în *AS, XI*, 1961, p. 66, fig. 27/1 și pl. XIV a—b; idem, *Earliest Civilisations of the Near East* (Library of the Early Civilisations), Londra, 1965, p. 106, fig. 92.

⁵¹ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, p. 62, pl. 70/36.

Nasr, este tăiat în formă de pasăre (fig. 37/3)⁵². Vasele elamite din stratul intermediar, corespunzător perioadei *Susa C*, sculptate în același stil în alabastru, reprezintă specii diferite de mamifere, pești și păsări⁵³. Vasele egiptene predinastice din perioada *gerzeană*, lucrate în piatră sau argilă într-un stil arhaic asemănător cu stilul susian al vaselor zoomorfe, reproduc păsări acvatice (fig. 36/5) și specii africane, ca hipopotamul⁵⁴.

Vasele egeo-anatoliene din epoca bronzului cuprind forme ceramice pictate sau forme lucrate în metal. Un vas pictat *hitit* în formă de leu are gura de scurgere înaltă, ca un recipient purtat pe spate⁵⁵. Vasele de stil *micenian* din perioada H.R. III descoperite în N Siriei, înfățișând un pește și o broască țestoasă, sînt de asemenea pictate⁵⁶. Vasul în formă de cerb din mormîntul IV de la *Micene*, din aceeași perioadă, este lucrat în argint și plumb⁵⁷.

În culturile andine, vasele zoomorfe în argilă apar din epoca preclasică (mileniul I î.e.n.) și în epocile următoare regăsim formele sculptate în piatră. Vasele ceramice de la *Tlatilco* (valea Mexicului), în aria culturii *olmece*, redau mamifere și pești, în pastă neagră lustruită și incrustație roșie cu hematită⁵⁸. Tratarea suprafeței prin lustruire alternată cu paste crude este frecventă pe vasele antropomorfe gumelnițene și denotă un procedeu spontan în culturile primitive. Figurinele de animale în argilă actuale ale amerindienilor *huichol* (Mexic) au spatele săpat de o mică cupă⁵⁹, la fel cu figurinele Criș și Gumelnița. Ceramica preclasică tîrzie de stil *Paracas*, pe coasta sudică peruviană, prezintă vase în formă de jaguar, în pastă neagră cu decor incizat și pictură crudă cu materii rășinoase⁶⁰. Vasul *inca* de alabastru de la *Cuzco* (Peru), de epocă postclasică, face parte din grupa *enqa* a vaselor în formă de lama cu o gaură săpată în spate⁶¹ și modele analoge în argilă sînt utilizate încă în practicile actuale pentru fecunditatea alpaga-lor⁶². Din contra, la amerindienii de pe coasta nord-vestică a Americii de Nord vasele zoomorfe *kwakiutl* repetă sculptura în lemn africană și oceaniană și redau evident fauna marină⁶³.

2. Vase în formă de protome zoomorfe, derivate formal și funcțional prin substituirea rituală a capului sau cornului în locul animalului sacrificat. Ele caracterizează cu deosebire culturile egeene. În raport cu formele egeene se pot interpreta și vasele în formă de cap de animal descoperite în culturile Gumelnița și Cucuteni.

Capete de animal cu interiorul gol și gîtul terminat printr-o buză de vas, considerate drept „capace de vase zoomorfe”, provin din așezările *Gumelnița A2* balcanice. Exemplarul din așezarea lacustră de la *Strašimirovo* (Varna) redă un cap fără gît de animal cornut, cu coarneaule rupte, modelat aproape schematic, dar expresiv, cu detalii anatomice în relief (fig. 6/5)⁶⁴. În adevăr, el se apropie ca

⁵² V. Christian, *Allertumskunde des Zweistromlandes*, I, Leipzig, 1940, p. 148, pl. 103/3.

⁵³ J. de Morgan, *La Préhistoire orientale*, II, Paris, 1926, p. 276, fig. 312, 318; G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale*, I, Paris, 1927, p. 435, fig. 274 jos.

⁵⁴ J. de Morgan, *op. cit.*, II, p. 122, 277, fig. 152, 313, 319; V. G. Childe, *New Light on the Most Ancient East*, Londra, 1954, p. 70, fig. 35.

⁵⁵ G. Contenau, *Manuel*, II, Paris, 1931, p. 1013, fig. 708.

⁵⁶ H. Th. Bossert, *Allkrete* (Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises, I), Berlin, 1937, p. 46, fig. 496, 498.

⁵⁷ *Ibidem*, fig. 97.

⁵⁸ G. H. Bushnell, *L'art de l'Amérique précolombienne* (Le monde de l'art), Paris, 1966, p. 30, fig. 20.

⁵⁹ W. Deonna, *op. cit.*, p. 226.

⁶⁰ G. H. Bushnell, *op. cit.*, p. 174, fig. 166.

⁶¹ E. von Sydow, *Die Kunst der Naturvölker und der Vorzeit* (Propyläen-Kunstgeschichte I), Berlin, 1932, p. 576, fig. 441/3.

⁶² G. H. Bushnell, *op. cit.*, p. 216, fig. 203.

⁶³ E. von Sydow, *op. cit.*, p. 69, fig. 353.

⁶⁴ A. Margos, *Нови находки от неолитного селище при с. Страшимирово, Варненско*, in *Archeologija*, VII, 1, 1965, p. 63, fig. 14.

formă de capacul askosului zoomorf de la Karanovo VI (fig. 6/6). Cele două piese nord-dunărene, găsite în stratul *Vidra B1* (fig. 9/1, 3)⁶⁵, sînt forme mai înalte și de asemenea n-au stabilitate decît așezate pe deschizătura gîtului, ca un capac. Modelarea detaliilor morfologice recurge numai la mijloace plastice, obișnuite la figurinele din plastica antropomorfă. Prima protomă redă un cap de caprideu sau cervideu cu coarnele rupte. Pentru cea de-a doua, specia animalului redat numai cu urechi, dar cu botul ascuțit și curbat, nu poate fi determinată.

Grupa de capete cu interiorul evidentat complet, pînă la creștet, și terminate cu buză subțire de vas, toate descoperite în locuințele din faza *Cucuteni A2* de la *Trușești*, aduc o soluție neașteptată pentru interpretarea acestor forme ceramice. Ele comportă două tipuri. Primul are gîtul cilindric, înalt și subțire (fig. 24/2)⁶⁶ sau scund și mai gros (fig. 28/2)⁶⁷, terminat printr-o deschizătură circulară orizontală. Stabilitatea lor verticală este asigurată în dublu sens, pe gura gîtului sau pe frontal, coarnele și botul animalului, orientate în plan, servind ca puncte de sprijin. Gîtul înalt și orificiul redus le face improprii pentru capace. Utilizarea lor reală sau simbolică ca recipient indică poziția verticală cu capul în jos. Al doilea tip are linia gîtului arcuită, modelînd astfel pe partea inferioară gușa bovideului, accentuată prin secțiunea romboidală a gîtului (fig. 24/1)⁶⁸. Celelalte exemplare au secțiunea gîtului și gura ovală, cu capetele turtite (fig. 17/6 ; 24/4)⁶⁹ sau arcuite (fig. 28/8)⁷⁰. Gura vasului, cu buza simplă sau ușor lobată, este însă tăiată totdeauna oblic. Astfel, unele forme pot fi așezate și vertical, dar numai pe frontal (fig. 24/1 ; 28/8), altele însă nu pot fi așezate decît orizontal, sprijinindu-se pe gușa gîtului și vârful coarnelor, dar cu gura orientată în sus (fig. 24/4). Atît formele verticale, cu corp cilindric și deschizătura îngustă, cît și formele orizontale, cu deschizătura oblică deasupra, indică funcția lor ca vase în formă de capete de animal. Modelarea protomelor și a detaliilor morfologice, ca și decorarea lor cu motive picturale, sînt identice ca la protomele aplicate pe vasele cucuteniene (fig. 28/5 ; 29/4). Decorul pictat este variat ca motive și poziție, sugerînd o compoziție adaptată formei finite a acestor vase, în timp ce decorul protomelor aplicate este integrat compoziției generale a ornamentației vasului. Decorul prezintă benzi negative albe cu chenar negru pe fond brun, caracteristice stilului Cucuteni A (fig. 24/1—2,4), sau benzi liniare pozitive negre pe fond alb (fig. 28/8). Un exemplar prezintă numai pasta roșie mată, fără urme de pictură (fig. 28/2).

Rhytonul în formă de protomă și chiar de corn nu este o formulă mesopotamiană⁷¹. Eflorescența vaselor egeene în formă de protomă sau corn aparține culturilor minoică și miceniană din epoca bronzului, începînd din perioada M.M. și mai ales în perioada M.R.⁷² Rhytonurile în formă de capete de taur sau felin îmbracă aspectele strălucitoare ale artei minoice și miceniene, prin viziunea naturalistă și prelucrarea lor în materii prețioase (fig. 33/5—6)⁷³. Dar ele au putut avea și prototipuri neolitice în argilă, după cum sugerează rhytonul în formă de cornet de la Cnossos (fig. 32/7).

⁶⁵ D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 39, pl. 27/2—3 ; VI. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 82—83, 108, fig. 108, 111.

⁶⁶ Institutul de istorie și arheologie din Iași (IIAI), Inv. Nr. III—649.

⁶⁷ IIAI, Inv. Nr. III—498.

⁶⁸ IIAI, Inv. Nr. III—2205.

⁶⁹ IIAI, Inv. Nr. III—2396.

⁷⁰ IIAI, Inv. Nr. IV—2651.

⁷¹ G. Contenau, *Manuel*, II, p. 1012.

⁷² G. Glotz, *op. cit.*, p. 313—314.

⁷³ H. Th. Bossert, *op. cit.*, fig. 95—96, 308—309.

În culturile matriarhale africane se întâlnește de asemenea, ca formă prescurtată a vasului zoomorf, numai cornul de animal. În schimb, culturile andine prezintă ca formă de prescurtare vasul *zapotec* postclasic în formă de „ghiară de vultur” de la *Monte Albán IV* (Mexic)⁷⁴.

3. Vase în forma cornului de animal, constituind forma cea mai simplă de rhyton⁷⁵, recipient oferit direct de cornul retezat al bovideului sau caprideului⁷⁶ în toate culturile și epocile.

În cultura gumelnițeană există două tipuri modelate în argilă, provenind din stratul *Gumelnița A2*. Primul are forma naturală a cornului de bovidu și prezintă urme de toartă (fig. 11/5)⁷⁷. Decorul în relief figurează o față cu doi ochi și nasul curbat și alungit. Al doilea are forma de cornet ușor arcuit și prevăzut cu toartă verticală (fig. 9/2)⁷⁸. Vasul prezintă un decor geometric incizat și punctat, constituit din două șiruri de triunghiuri opuse și conturate cu puncte.

În cultura *Cucuteni A2* se cunoaște numai cornul de lut acoperit cu culoare albă de la *Trușești*, cu gîtul cilindric și corpul prismatic (fig. 17/8)^{78bis}.

Deși forma de corn nu se întâlnește în ceramica mesopotamiană, totuși „vasul de băut” de la *Eşnunna* (Acad), din epoca sumeriană *arhaică*, lucrat în aramă în formă de corn cu secțiunea triunghiulară (fig. 37/4)⁷⁹, reproduce în metal cornul de animal. Rhytonul în formă de corn este curent în Asia Mică *hitită*: transpus în forme ceramice, cornul este decorat în vîrf cu protoma animalului din care derivă⁸⁰.

Civilizația *minoică* a dat cornului forma elegantă de „cornet” sau pîlnic cu toartă, sculptată în piatră și decorată cu basoreliefuri sau modelată în argilă și pictată în stilul artei somptuoase a palatelor cretane⁸¹. O formă simplă de cornet cu toartă de lut de la *Cnossos*, din epoca neolitică (fig. 32/7)⁸², poate constitui prototipul formelor magnifice din epoca palatelor. Cornetul de la Gumelnița (fig. 9/2) constituie o paralelă carpato-balcanică a acestei forme specifice cretane și indică că și protomele zoomorfe ca forme prescurtate de rhytonuri gumelnițene și cucuteniene (fig. 9/1; 24/4) au putut avea prototipuri neolitice egeene. În spațiul de răspîndire al rhytonurilor cretane apar forme decorate cu protomă terminală de cal în Cipru⁸³, sau de taur aplicată pe umăr la *Minet el-Beida* (N Siriei) (fig. 33/1)⁸⁴. Rhytonul în formă de corn cu toartă și protomă terminală va cunoaște în epoca fierului o înflorire de tipuri lucrate în metal prețios, atît în arta greacă cît și în tezaurile persane, scitice sau tracice (fig. 33/4)⁸⁵.

Recipientul primitiv în formă de corn se întâlnește în cultura matriarhală africană: cornul de bivoli decorat cu creștături și incrustat cu materii prețioase⁸⁶ sau cornul de antilopă sculptat în lemn la *bena lussambo* (Congo central)⁸⁷.

★

⁷⁴ G. H. Bushnell, *op. cit.*, p. 85, fig. 76.

⁷⁵ G. Glotz, *op. cit.*, p. 313.

⁷⁶ C. Contenau, *Manuel*, II, p. 1012.

⁷⁷ Vl. Dumitrescu, *Découvertes de Gumelnița*, în *Dacia*, I, 1924, p. 336, fig. 3/4 și 9/2.

⁷⁸ Idem, *New Discoveries at Gumelnița*, în *Archaeology*, 19, 3, 1966, p. 168 urm., fig. 22.

^{78bis} M. Petrescu-Dimbovița, *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 17, fig. 7.

⁷⁹ V. Christian, *op. cit.*, I, p. 197, pl. 193/2.

⁸⁰ G. Contenau, *Manuel*, II, p. 1012—1013.

⁸¹ G. Glotz, *op. cit.*, p. 313; H. Th. Bossert, *op. cit.*, fig. 271 și 353.

⁸² H. Th. Bossert, *op. cit.*, p. 34, fig. 323c.

⁸³ *Ibidem*, fig. 485.

⁸⁴ *Ibidem*, fig. 497.

⁸⁵ I. Venedikov, *Der Goldschatz von Panagjurischte*, Sofia, 1961, p. 5, 8—9, 23 urm., fig. 6—8.

⁸⁶ E. von Sydow, *op. cit.*, p. 37—38, fig. 165, 178/1.

⁸⁷ *Ibidem*, fig. 178/2.

Vasele cu atribute zoomorfe sînt intermediare între vasele în „formă de animal” și vasele „decorate cu protome zoomorfe”. Vasul sparge tiparul zoomorf și înlocuiește corpul animalului, păstrînd atributele acestuia, capul, coada și picioarele, sau eliminînd treptat unele atribute, picioarele și coada. Astfel, tipurile de vase caracteristice diferitelor culturi sînt transpuse în vase zoomorfe, păstrîndu-și însă identitatea formei :

1. O formă ceramică, care copiază un tip de recipient primitiv și răspîndit în Orient și Europa pînă în epoca noastră, este aceea de *askos* „burduf din piele de animal”. Vasele în formă de *askos* sînt considerate în genere ca „vase zoomorfe”, avînd prin ele înșile un caracter zoomorf atît prin originea organică a materialului, cît și prin forma ușor reconstituită a animalului la coaserea burdufului. În realitate, transpuse în pastă ceramică sau foaie metalică, ele capătă o formă de vas cu fundul plat și prevăzut cu o toartă proeminentă. Din aspectul originar al burdufului se păstrează gura asimetrică, corespunzătoare gîtului animalului, și uneori trei sau patru piciorușe, corespunzătoare apendicelor pielei jupuite de pe picioarele animalului. De fapt, aceste *askosuri* au pierdut caracterul zoomorf originar și se înscriu ca o formă nouă în inventarul ceramicii neo-eneolitice. Deoarece forma însăși a vasului poate fi însă ușor readaptată la forme organice, *askosul* a devenit una din formele predilecte ale vaselor zoomorfe, fiind modelat ca pasăre sau animal. De aceea *askosul* constituie prin tipologia lui forma ceramică de legătură între vasele în „formă de animal” și acelea cu „atribute zoomorfe”.

În culturile neo-eneolitice carpato-balcanice se întîlnește tipul de *askos* egeean, de formă scundă (fig. 11/2 ; 32/6) sau înaltă (fig. 11/4 ; 32/5), cu sau fără picioare și în genere prevăzut cu o toartă deasupra^{87bis}. În spațiul carpato-dunărean, exemplarul cel mai vechi este *askosul* orizontal de la *Turdaș* (fig. 3/8)⁸⁸, atît de apropiat de *askosurile* zoomorfe balcanice (fig. 7/6—7). Aceeași formă joasă caracterizează și ceramica din faza Gumelnița A2, la *Ciolănești* (fig. 8/3)⁸⁹ și *Căscioarele* (fig. 10/1)⁹⁰ în Muntenia ori la *Karanovo VI* (fig. 8/6)⁹¹ în Tracia, sau din faza B1 la *Măgura Jilavei* (București)⁹². În varianta acestei culturi în Oltenia se întîlnesc însă ambele forme de *askos*, în primele straturi de la *Sălcuța*⁹³ și în primul strat sălcuțean de la *Verbicioara* (fig. 11/2, 4)⁹⁴. Din contra, în aria dintre Carpații Răsăriteni și Nipru se cunoaște pînă acum numai forma înaltă de *askos* simplu, fără elemente zoomorfe, la *Rădășeni* (Fălticeni) în faza Cucuteni A2⁹⁵ și la *Foltești* (Galați) în faza Usatovo-Foltești II de la sfîrșitul epocii chalcolitice (fig. 31/1)⁹⁶. În mediul ceramicii neolitice prevăzute cu proeminențe perforate în locul torților dezvoltate, *askosul* carpato-balcanic cu elemente zoomorfe poate fi lipsit de toarta elegant arcuită deasupra. Vasul *askos* poate fi simplu lustruit (fig. 8/3) sau decorat

^{87bis} VI. Milojević, *Die Askoskanne und einige andere ägäisch-balkanische Gefäßformen*, în *Mitt. d. Deutsch. Arch. Inst.*, 3, 1950, p. 107 urm., fig. 2—3.

⁸⁸ M. Roska, *op. cit.*, pl. CIV/5.

⁸⁹ Descoperit în nivelul de locuire inferior (șanțul transversal).

⁹⁰ Gh. Ștefan, *Les fouilles de Căscioarele*, în *Dacia*, II, 1925, p. 162, fig. 22/4 și 24/39 ; I. Nestor, *op. cit.*, p. 58, pl. 7/3.

⁹¹ G. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, p. 80, pl. XXIII/4.

⁹² I. Nestor, *op. cit.*, pl. 7/8 ; D. V. Roselli, *op. cit.*, p. 40.

⁹³ I. Nestor, *op. cit.*, pl. 7/4 ; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 98—99, 273, fig. 109/3.

⁹⁴ D. Berciu, *Contribuții*, p. 98 urm., fig. 15/1—2.

⁹⁵ I. Nestor, *op. cit.*, p. 58 ; V. Ciurea, *Aperçu des antiquités préhistoriques du Dép. de Baia*, în *Dacia*, II, 1925, p. 48, pl. 2/7.

⁹⁶ M. Petrescu-Dimbovița, *Săpăturile arheologice de la Foltești*, în *SCIV*, II, 1951, p. 256, fig. 3/3 ; M. Florescu, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova*, în *AM*, II—III, 1964, p. 107, fig. 6 ; D. Berciu, *Contribuții*, fig. 20/1.

în stilul ceramicii din cultura respectivă. Decorul geometric al vaselor de tip Sălcuța de la Verbicioara, format din benzi paralele delimitate prin linii adâncite sau incizate, accentuează profilul orizontal sau vertical al celor două tipuri de askos (11/2, 4).

Cele mai vechi forme de askos cu caractere zoomorfe aparțin culturii Vinča. O formă de predilecție balcano-carpatică este askosul *ornitomorf*, care se întâlnește și în Egeea. În complexul stratului *Grivac B* (Serbia centrală), datat dintr-o fază Vinča avansată, s-a descoperit askosul modelat în formă de pasăre cu trei suporturi (fig. 5/5)⁹⁷: cel posterior este un suport secund, cele anterioare înfățișează perechea de picioare masive a unei păsări rapace. Corpul are capătul posterior prelungit și ascuțit. Decorarea părților laterale și a spatelui prin dungi paralele adânci sugerează aripile strânse deasupra cozii.

Analogia cea mai apropiată o oferă askosul de la *Kalino* (Tracia), aparținând culturii *Gumelnița A2* (Karanovo VI) (fig. 6/8)⁹⁸. Corpul bitronconic are partea inferioară în formă de fund de vas, iar partea superioară joasă și lătită. Carena accentuată pe laturi și la coadă delimitează arcuirea aripilor. Decorul de linii incizate vertical pe fața anterioară, corespunzătoare pieptului, se continuă pe partea inferioară a vasului, ca un simplu decor geometric. Partea superioară a vasului este decorată cu linii longitudinale sugerând aripile păsării, ca la *Grivac* (fig. 5/5). Această concepție a funcției morfologice și decorative se manifestă și în ornamentarea vaselor ornitomorfe mesopotamiene (fig. 37/3).

Ceramica gumelnițeană nord-dunăreană prezintă la *Căscioarele* o formă sintetică de vas ornitomorf (fig. 10/3)⁹⁹, care face tranziția între vasele cu corpul organic și askos. Vasul reproduce tipul figurinelor de păsări acvatice din plastica gumelnițeană, sprijinite pe un picior masiv cu baza lătită. Modelarea capului ar fi determinat o deschizătură pe spinare, ca la vasele în formă de pasăre (fig. 36/5). Însă capul lipsește, gîtul scurt fiind retezat orizontal, pentru a realiza o gură asimetrică de askos. Faza culturală nu este precizată.

Askosul ornitomorf apare și în ceramica *Stoicani-Aldeni*, aparținând faciesului cultural din S Moldovei și E Munteniei, caracterizat prin interferența culturilor Cucuteni A1 (Protocucuteni) și Gumelnița A1. La *Stoicani* (Galați) (fig. 18/1)¹⁰⁰, forma vasului este perfect circulară, numai poziția excentrică a gurii și proeminența terminală dă impresia unei alungiri a părții posterioare. Profilul corpului aplatisat este în realitate conceput bitronconic, cu partea superioară bombată, formînd crupa păsării, și cu partea inferioară aproape plană, purtînd totuși în mijloc fundul mic și concav al vasului. Linia despărțitoare a umărului este rotunjită și poartă, ca și vasele obișnuite pre- și protocucuteniene sau gumelnițene, patru proeminențe mici și plate, de formă triunghiulară și îndreptate cu vîrfurile în jos. Dispoziția lor este asimetrică: trei sînt perforate și grupate spre partea anterioară a vasului, două laterale și una mediană sub pieptul păsării; a patra nu este perforată și, așezată la partea posterioară a vasului, constituie intenționat coada păsării. Corpul prezintă un decor în benzi delimitate prin linii adâncite: două benzi scurte dispuse longitudinal pe crupa păsării, cîte una de o parte și

⁹⁷ B. Gavela, *Енеолитическая керамика у Гривачу*, in *Starinar*, VII—VIII, 1956—1957, p. 261, fig. 56.

⁹⁸ G. Georgiev, in *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, pl. XXVI/8a—b.

⁹⁹ Vl. Dumitrescu, *Aria neolitică în România*, p. 82, 108, fig. 109 stînga.

¹⁰⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *Celălătuia de la Stoicani*, in *Materiala*, I, 1953, p. 70, fig. 30/2 și 40/1.

alta a cozii, și o bandă lungă acoperind orizontal pieptul și laturile; o linie adâncită delimitează gîtul vertical al vasului. Cu toată factura precucuteniană a elementelor decorative, forma ceramică amintește askosurile ornitomorfe balcano-dunărene și poate aparține componentei gumelnițene a acestui facies cultural.

Askosul balcano-carpatic îmbracă mai ales aspecte *zoomorfe*. În faciesurile culturale adriatice *Kakanj* (Bosnia centrală) și *Danilo* (Dalmația) (fig. 32/9; 5/1)¹⁰¹ s-au descoperit forme de askos cu gura aproape verticală și larg deschisă, cu toartă inelară supraînălțată și cu patru suporturi înalte și modelate în formă de picioare de animal. Corpul vasului poate fi ornamentat, dar în genere decorul în tehnică incizată și incrustată acoperă numai picioarele cu benzi hașurate. Forma vasului și decorul reproduc askosurile similare neolitice din Grecia centrală (fig. 32/4). Cultura *Kakanj-Danilo* este paralelă cu *Vinča* incipientă.

Cultura *Vinča-Turdaș* a adaptat askosul la vasele în formă de animal, prin lipsa torții arcuite și modelarea corpului ca o figurină zoomorfă. Askosul de la *Vinča* (fig. 4/11)¹⁰² are picioarele înalte și este decorat la baza gîtului cu trei proeminențe. Dar, în locul deschizăturii dorsale a vaselor zoomorfe (fig. 5/4), retezarea gîtului animalului asigură deschizătura asimetrică a askosului.

Procesul zoomorfizării este complet la formele culturii *Gumelnița*. Cu deosebire askosul balcanic a redevenit un vas zoomorf, cu corpul în formă de animal și prevăzut cu capul animalului. Numai dispoziția deschizăturii recipientului trădează forma și funcția de askos. Din stratul *Karanovo VI* (*Gumelnița A2*) provine un askos de tip vertical cu patru piciorușe și deschizătura orizontală și prelungită cu mandibula animalului (fig. 6/6)¹⁰³. Capacul, în formă de calotă prelungită cu maxilarul superior și modelată ca o mască zoomorfă, completează capul animalului și are deschizătura pe toată lungimea diametrului maxim. Privit din față (fig. 7/6)¹⁰², corpul are latura anterioară plată, ca la askosurile carpato-balcanice cu corpul unghiular. Gîtul vasului este închis de capul animalului modelat ca o mască triunghiulară de efect grotesc, cu ochii bulbucați și fața bombată, despărțită de la frunte la bot printr-o nervură în relief, redînd posibil un ovideu. Vasul este decorat cu linii incizate, unghiulare pe piept și arcuite pe flancuri, ca la piesele de mobilier de cult (fig. 6/4; 7/4). Decorul geometric este completat cu efecte bicrome, prin incrustare cu paste colorate alb și roșu.

Celelalte askosuri zoomorfe balcano-carpatică sînt de tip orizontal. Un exemplar magnific este askosul de la *Kodžadermen* (Șumen), aparținînd aceleiași complex cultural (fig. 7/7)¹⁰⁵. Aspectul general este asemănător cu al vasului precedent. Însă modelarea unghiulară a corpului are forma unui model dreptunghiular de cabană, cu partea superioară în două pante ca un acoperiș, accentuat prin nervura dorsală și dispoziția decorului incizat. Picioarele sînt modelate masiv, dar organic. Capul rotund, prevăzut cu urechi în formă de torți perforate, cu botul

¹⁰¹ S. Weinberg, *Excavations at prehistoric Elateia, 1959*, in *Hesperia*, XXXI, 2, 1962, p. 193 urm., pl. 65 c-e; idem, *Chronology of the Neolithic Period in the Aegean and the Balkans*, in *Atti del VI Congresso intern. delle Scienze preist. e protoist.*, Roma, 1962, II, Florența, 1965, p. 230 urm., pl. CXIV/2; M. Garašanin, *Considérations sur les influences sud-orientales dans les civilisations préhistoriques des Balkans*, in *Revue des Études sud-est-européennes*, III, 1-2, 1965, p. 5 urm., fig. 1.

¹⁰² H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 144/29.

¹⁰³ *Manuel encyclopédique de Préhistoire et Protohistoire européennes*, I, pl. III jos stînga.

¹⁰⁴ G. Georgiev, in *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, pl. XXXII/5; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 157/B3.

¹⁰⁵ D. Dimitrov, *Искусство Болгарии с древнейших времен до наших дней. Каталог выставки*, Leningrad, 1963, p. 19 (Nr. 26), fig. 1; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, p. 105-106, pl. 159/A1.

ascuțit și deschis, lasă nedecisă specia animalului, sugerînd mai curînd un carnasier decît un animal domestic. Gura larg deschisă a animalului corespunde deschizăturii asimetrice a askosului și constituie o adaptare perfectă a formei askosului la funcția vasului cu corpul zoomorf și la specia animalului.

În spațiul carpato-dunărean sînt cunoscute două exemplare în formă de bovideu. Primul provine din stratul *Gumelnița B1* (fig. 11/6)¹⁰⁶. Askosul are fundul plat, dar a fost prevăzut cu picioare aplicate și desprinse din vechime. Vasul este modelat pentru a reda forma corpului și detaliile morfologice ale animalului. Partea anterioară atîrnată ca o gușă și nervura dorsală în relief sînt caracteristice bovideului. Capul e modelat ca o mască triunghiulară, cu conturul reliefat și prelungit în jurul gurii supraînălțate a vasului, pîrînd agățată de gîtul askosului. Două proeminențe laterale și perforate indică urechile, deasupra cărora se păstrează urma coarnelor rupte. Ochii sînt redați prin două lentile adîncite, iar nasul printr-o carenă prelungită din frontalul proeminent pînă la baza feței, unde este întreruptă de o mică adîncitură corespunzătoare gurii. Decorul geometric pictat cu grafit este adaptat la forma de animal a vasului: benzi liniare dispuse în ghirlandă pe gușă și în arcuri pe flancuri, iar pe spate volute spiralice gumelnițene.

Capul acestui vas zoomorf a fost considerat ca avînd un caracter antropomorf. Tema bovideului androcefal purtînd tiara divină cu coarne este comună în sculptura Mesopotamiei¹⁰⁷ și existența ei în plastica statuară sau pe ceramica neolitică carpato-balcanică este posibilă. De fapt, figurine hibride apar în plastica gumelnițeană sud-balcanică în perioada A2, la Voina-Karaarnaut, cu cap uman fără coarne și copr de animal cu aripile pictate pe laturi^{107bis}, putînd fi interpretate însă ca reprezentări ale sfinxului. Tema inversă, a imaginii umane cu cap de animal, de asemenea comună în arta orientală, este sigur documentată în plastica și pe ceramica Vinča: idolul în formă de coloană cu cap de ovideu de la Pavlovac (Serbia) și figurina feminină cu bot prelung de animal de la Supska¹⁰⁸, amintînd figurinele feminine cu cap de ovideu din plastica perioadei Obeid în Mesopotamia¹⁰⁹, sau capacele cu față umană și coarne de bovideu pentru vasele antropomorfe de la Turdaș și Vinča¹¹⁰. La figurina feminină de la Divostin (Kragujevac), din faza Vinča-Pločnik¹¹¹, botul de animal este mai redus, ca un nas uman alungit. De fapt, ambiguitatea modelării și stilizării figurărilor zoomorfe pe ceramica balcano-dunăreană, îmbrăcînd aspecte expresive de mască antropomorfă ca la askosul de la Karanovo VI (fig. 7/6), face incertă interpretarea caracterului androcefal al askosului de la Gumelnița.

Cel de-al doilea askos zoomorf a fost descoperit în așezarea *Tripolie A* (Precucuteni final și Protocucuteni) de la *Luka-Vrublevkaia* (Podolia) (fig. 17/9)¹¹². Vasul își păstrează forma alungită de burduf cu gîtul oblic și patru picioare rupte. Capul nu este modelat. Numai gușa profilată pe piept indică clar specia de bovideu.

¹⁰⁶ S. Marinescu, *Două vase zoomorfe din cultura Gumelnița*, in *SCIV*, XII, 2, 1961, p. 345 urm., fig. 1/1; 2; 4/1; VI. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 82, 108, fig. 107.

¹⁰⁷ G. Contenau, *Manuel*, II, p. 698–700, fig. 489–490.

^{107bis} O. Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Stein- und Kupferzeit* (Münsterische Beiträge zur Vorgeschichtsforschung, 3–4), Hildesheim, 1968, I, p. 115; II, p. 137, pl. 39/1166.

¹⁰⁸ M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, in *BerRGK*, 39, 1958, p. 22, pl. 4/1 a–b; D. Garašanin, *op. cit.*, p. 47, 61, fig. 129.

¹⁰⁹ V. Christian, *op. cit.*, I, p. 112, pl. 54/12–13.

¹¹⁰ V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, Londra, 1939, p. 87, fig. 44; M. Roska, *op. cit.*, pl. CII–CIII; D. Garašanin, *op. cit.*, p. 51, 61, fig. 149.

¹¹¹ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 48, 61, fig. 132.

¹¹² S. N. Bibikov, *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре*, in *MIA*, 38, Москва–Leningrad, 1953, p. 140, fig. 40 și pl. 46.

Forma de vas este accentuată de cele două proeminențe laterale de la baza gîtului, dispuse vertical și perforate ca două tortițe. Decorul geometric este caracteristic ceramicii precucuteniene și adaptat formei vasului. Gîtul este acoperit cu caneluri paralele cu gura vasului și delimitate la bază cu o linie de puncte. Cîte o linie punctată este arcuită deasupra fiecărui picior, iar în interiorul arcului apar caneluri imperceptibile. Suprafața corpului este decorată cu benzi liniare mărginite cu chenar punctat și dispuse longitudinal pe partea dorsală și vertical pe fața anterioară.

Cele două forme de askos balcano-carpatică apar în Egeea începînd din *epoca neolitică*. Din perioada neolitică timpurie provin cele două askosuri simple de la *Nea Nikomedeia* (Macedonia) (fig. 32/5—6)^{112 bis}. Din nivelul tîrziu al stratului corespunzător perioadei neolitice mijlocii de la *Eiateia* (Grecia centrală) provine askosul cu profil elegant și prevăzut cu toartă transversală de coș arcuită vertical (fig. 32/4)¹¹³, reconstituit după formele întregi descoperite la Kakanj și Danilo (fig. 5/1 ; 32/9). Picioarele au un profil diferit, însă profilate puternic, despărțite de corp printr-o șanțuire și terminate printr-un suport mic, ele indică totuși o intenție de modelare organică, exprimată realist la vasele adriatice. Decorul incizat și incrustat cu materie albă în formă de benzi hașurate, derivate din motivul zigzagului de pe ceramica neolitică egeeană și balcanică, acoperă numai picioarele. Corpul vasului, lustruit negru la exterior, este pictat cu culoare albă în interior și roșie pe buză, fund și baza picioarelor. Aksosul orizontal din perioada neolitică tîrzie de la *Larissa* (Tesalia) (fig. 32/8)¹¹⁴ are un decor incizat cu motive pectiniforme, cunoscute pe ceramica de la Turdaș¹¹⁵. Un askos *minoic* cu patru picioare de la *Kumasa* (Creta), din perioada M.A. III, este modelat în formă de pasăre fantastică, cu ciocul larg deschis (fig. 33/3)¹¹⁶.

Mesopotamia și Elamul prezintă ca askos o formă simetrică de burduf alungit și prevăzut cu două sau trei guri în partea superioară, reprodus identic pe cilindrii Susa II sau Djemdet-Nasr. Acest tip se întîlnește între vasele de piatră *susiene*, în formă simplă sau decorată cu o protomă zoomorfă (fig. 36/2—3)¹¹⁷.

Tipul mediteranean de askos, răspîdit în Egeea și Balcani, se difuzează și în culturile africane, desigur de-a lungul zonei de stepă sau savană, și de circulația pastorală, deoarece se întîlnește în aria culturii *Zimbabwe* (Africa de sud)¹¹⁸. Un askos de lut negru decorat geometric, sprijinit pe fund și pe picioarele unei protome de bivoli, servea de recipient pentru tabac la *makalanga* din Rodesia de Sud¹¹⁹.

2. O altă formă ceramică, care îmbracă aspecte zoomorfe, este *vasul piriform* cu gura scundă și separată printr-o șanțuire la bază și cu proeminențe pe umăr, de tip *Gumelnița A2*. Se cunosc două exemplare modelate identic. Primul constituie o descoperire întîmplătoare și provine de la *Calomfirești* (Muntenia) (fig. 10/5 ;

^{112 bis} H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, p. 87, 451, pl. 135/B24, 26.

¹¹³ S. Weinberg, în *Hesperia*, XXXI, 2, 1962, p. 190 urm., 208, fig. 12 ; idem, în *Atti del VI Congresso intern. delle Scienze preist. e protoist.*, Roma, 1962, II, p. 203, pl. XXXIX/1 și CNIV/1.

¹¹⁴ H. Th. Bossert, *op. cit.*, fig. 102 ; F. Schachermeyr,

Die ältesten Kulturen Griechenlands, Stuttgart, 1955, p. 193 și n. 136, fig. 28/1.

¹¹⁵ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCII/12 ; CXXXII/7—8.

¹¹⁶ H. Th. Bossert, *op. cit.*, p. 32, fig. 283.

¹¹⁷ G. Contenau, *Manuel*, I, p. 435, fig. 271 sus.

¹¹⁸ L. Frobenius, *Kulturgeschichte Afrikas*, Zürich, 1933, pl. 112a.

¹¹⁹ E. von Sydow, *op. cit.*, p. 39, 547 fig. 202 jos.

11/7)¹²⁰. Vasul se sprijină pe patru picioare masive. Pe umăr poartă un cap de animal cornut, modelat în planuri triunghiulare, separate printr-o carenă fronto-nazală, și terminat cu un bot ascuțit. Coarnele masive sînt proiectate înapoi și prinse de umărul vasului, ca la protoma naturalistă de la Kapitan Dimitriev (fig. 8/8), indicînd astfel tot un cap de berbec. Doi lobi orizontali și perforați redau urechile. Alte detalii sînt redade prin mijloace mecanice: ochii prin două găurele înțepate prea jos, spre bot, iar gura printr-o creștătură. Proeminențele de pe umăr sînt adaptate la funcția zoomorfă a vasului: două de formă simplă pe laturi și una perforată vertical la partea posterioară a vasului, pentru a suplini prezența cozii. Umărul vasului este pictat bicrom, cu decor spiraliform de culoare roșie-șișinie pe fond alb, de aceeași factură cu decorul obișnuit pictat cu grafit pe ceramica gumelnițeană.

Al doilea vas provine din săpăturile de la *Sultana* (fig. 11/3)¹²¹. Picioarele atașate lateral pe vas, la nivelul umărului, au capătul coxal modelat în formă de proeminență-buton. În partea posterioară, diametral opusă capului, o proeminență identică este perforată vertical ca și gîtul protomei. Perforarea protomelor și proeminențelor organice este un procedeu comun și protomelor de pe ceramica cucuteniană (fig. 27/2, 4).

Viziunea naturalistă a modelării protomelor de animal, întîlnită la piesele de mobilier balcanice (fig. 8/1—2, 8), lipsește la vasele zoomorfe gumelnițene și cucuteniene. Modelarea stilizată sau schematică a volumului, tratarea protomelor ca proeminențe perforate, combinarea tehnicii incizate pentru redarea detaliilor anatomice, sînt procedee comune vaselor zoomorfe sau decorate cu protome ale ceramicii gumelnițene și cucuteniene (fig. 10/5; 11/3; 21/5; 27/3—7).

3. Formele de vase sprijinite pe trei sau patru piciorușe din diversele culturi dunărene se pretează ușor la jocul vaselor zoomorfizate. Evident, craterile cucuteniene din specia ceramicii C, prevăzute numai cu picioare, nu pot fi considerate ca vase zoomorfe (fig. 30/6). Însă *cupele* din categoria ceramicii pictate prezintă o serie tipologică concludentă pentru cazul vaselor cu atribute zoomorfe.

Cupele, străchinile și castroanele din faza Cucuteni A2 de la Trușești, unele de mari dimensiuni, cu fundul plat și prevăzute cu o protomă prinsă sub buză (fig. 29/1—5, 7), nu sînt vase zoomorfe. De asemenea, cupele mici din faza B de la Cucuteni sau Șipeniți, prevăzute uneori numai cu piciorușe¹²², altele și cu două protome (fig. 17/3), nu pot fi considerate drept vase zoomorfe.

Numai cupele de dimensiuni reduse, prevăzute la fund cu patru picioare in-forme și la nivelul buzei cu o singură protomă de ovideu cu coarnele sau urechile întoarse înapoi, datate în perioada *Cucuteni B* la Șipeniți (fig. 21/2)¹²³ și *Cucuteni* (fig. 31/3)¹²⁴, pot constitui încă una din formele de vase cu atribute zoomorfe. Acest caracter este confirmat de cupele *podoliene* din aceeași perioadă, completate sau nu pe buză cu o proeminență opusă protomei (fig. 17/5; 21/1)¹²⁵, ca la

¹²⁰ Vl. Dumitrescu, *Plastica epocii neolitice în România în Artă și tehnică grafică*, 3, 1938, fig. de la p. 8; idem *Artă neolitică în România*, p. 82, 108, fig. 106 (faza culturală neprecizată); S. Marinescu, în *SCIV*, XII, 2, 1961, p. 345, 347 urm., fig. 1/2; 3a—b; 4/2.

¹²¹ I. Andrieșescu, în *Dacia*, I, 1924, p. 80, fig. 12, pl. XVII/9 și XVIII/2; S. Marinescu, în *SCIV*, XII, 2, 1961, p. 348 urm.

¹²² O. Kandyba, *op. cit.*, p. 32, pl. form. fig. 53.

¹²³ *Ibidem*, pl. form. fig. 54 și foto 29.

¹²⁴ H. Schmidt, *op. cit.*, p. 70, pl. 11/1.

¹²⁵ T. Passek, *La céramique tripoliennne*, p. 52, pl. VII/7—8; M. Makarenko, *Етюди з обсягу Трипільської культури*, în V. Kozłowska-P. Kurinny, *Трипільська культура на Україні*, Kiev, 1926, p. 176 urm., pl. 4 jos.

Șipeniți. Interpretarea decorului interior al uneia din cupe (fig. 17/5), ca sugerînd lîna animalului, este iluzorie, deoarece același decor liniar apare pe cupa simplă de la Vladimirovka¹²⁶.

Ceramica și vasele de lemn din culturile matriarhale figurează frecvent forme de vase cu atribute zoomorfe. O cupă de lemn melanesiană din *Insulele Amirali-tății*¹²⁷ este completată cu atributele esențiale ale păsării: capul cu cioc este flancat de umerii proeminenți ai aripilor, prelungite în relief pe sub gura vasului pînă la mînerul în formă de coadă. Pe coasta de NV a Americii de Nord, alături de vasele *kwakiutl* sculptate în lemn în formă de animale marine, apar și vase prevăzute numai cu capul și coada animalului¹²⁸. Imaginea vulturului sculptat în relief pe fețele laterale amintește vulturul atacînd bovideul pe vasele Djemdet-Nasr. Ceramica postclasică tîrzie din America centrală de stil polierom în regiunea platourilor din *Costa-Rica* oferă o cupă patrulateră tripodă cu cap și coadă de jaguar¹²⁹.

★

În cadrul categoriei „vaselor cu atribute zoomorfe”, diferitelor forme ceramice se comportă identic, dar determină serii tipologice succesive. Seria askosurilor ornitomorfe prezintă vasul de la *Kumasa* modelat cu coadă și cap de pasăre, păstrînd deschizătura asimetrică și picioarele multiple ale „burdufului” originar (fig. 33/3). Formele lipsite de cap modelează gradat caracterele organice ale corpului păsării. Vasul de la *Căscioarele* (fig. 10/3) reproduce tipul figurinelor din plastică, fiind conceput ca un vas în formă de pasăre, dar prin secționarea gîtului este transformat în askos. Askosul de la *Grivac* n-are cap de pasăre, dar extremitatea posterioară a corpului și picioarele anterioare sînt modelate organic, iar decorul dungilor longitudinale redau intenționat penajul păsării (fig. 5/5). Askosul de la *Kalino* are partea inferioară tronconică și fund plat de vas obișnuit, numai partea superioară carenată și decorată cu dungii longitudinale mai poate sugera aspectul ornitormorf (fig. 6/8). Din contra, decorul în benzi longitudinale cu chenar adîncit la askosul ornitormorf de la *Stoicani* (fig. 18/1) este identic cu decorul bandat al askosului zoomorf de la *Luka-Vrubleveškaia* (fig. 17/9) și aparține ornamentației ceramicii cu decor adîncit de factură precucuteniană. Aspectul ornitormorf este cu totul atenuat și redus la modelarea crupei, în timp ce corpul bitronconic prezintă un fund mic de vas și păstrează proeminențele caracteristice vaselor precucuteniene și gumelnițene, adaptate la forma askosului.

Askosurile zoomorfe comportă aceeași serie tipologică. Modelate cu cap de animal la *Karanovo VI* (fig. 6/6; 7/6) și *Kodjadermen* (fig. 7/7) sau cu cap și trup de bovideu la *Gumelnița* (fig. 11/6), vasele își păstrează dispoziția asimetrică a deschizăturii, forma unghiulară sau curbă a corpului și baza plată, care caracterizează cele două tipuri de askos (fig. 3/8; 11/2, 4). Formele de askos fără capul animalului accentuează caracterul zoomorf prin modelarea organică a corpului și picioarelor ca la *Vința* (fig. 4/11), ori numai a picioarelor ca la *Elateia* și *Davilo* (fig. 5/1; 32/4, 9), sau prin indicarea altor detalii corporale, ca gusa de bovideu la

¹²⁶ T. S. Passek, *Периодизация Трипольских носелений*, în *МИА*, 10, Moscova—Leningrad, 1949, p. 102, fig. 61/3.

¹²⁷ L. Adam, *Arte primitiva* (Biblioteca moderna Mondadori, 792), Milano, 1964, pl. 40.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 204, pl. 59; E. von Sydow, *op. cit.*, fig. 352 sus.

¹²⁹ H. G. S. Bushnell, *op. cit.*, p. 234, fig. 223.

Iuka-Vrublevkaia (fig. 17/9). La askosurile orientale (fig. 36/3) sau africane, o simplă protomă zoomorfă este prinsă la capătul vasului. Ca formă de „vas închis”, askosul este cu ușurință zoomorfizat prin simpla accentuare a detaliilor morfologice ale corpului sau numai prin modelarea picioarelor. Sub aspectul zoomorf, forma și funcția askosului rămân nealterate. Când este adăugat numai capul animalului, ca la vasele susiene, askosul apare ca o formă de vas decorat cu protomă.

O soluție clară o aduc și cupele cucuteniene cu protome zoomorfe. Cupele de la *Șipeniți* și *Cucuteni* cu buza prelungită printr-o singură protomă (fig. 21/2; 31/3) au aparența unor vase zoomorfe propriu-zise. Dimensiunile lor mici și simplitatea formei le apropie de vasele zoomorfe cu deschizătura largă a recipientului (fig. 17/4; 20/1). Aspectul zoomorf al cupelor cucuteniene și tripoliene este întregit prin apendicele cozii (fig. 17/5; 21/2). Însă cupa andină din *Costa-Rica* de formă patrulateră cu trei picioare, deși este prevăzută cu protoma și coada animalului, ca și cupa melanesiană la care elementele ornitorfe apar ca o garnitură a gurii, arată că și cupele Cucuteni-Tripolie constituie de fapt o serie de vase cu atribute zoomorfe.

Cupele și castroanele mari cu o singură protomă de la Trușești sau Poienești (fig. 29/2—3, 7), ca și cupa mică cu două protome opuse de la *Șipeniți* (fig. 17/3), nu pot fi considerate ca vase zoomorfe, ci constituie evident vase decorate cu protome, care aparțin altei serii a reprezentărilor plastice zoomorfe pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică. Cupa zoomorfă podoliană lipsită de apendicele cozii (fig. 21/1) se apropie de străchinile cucuteniene decorate cu protome.

Categoria „vaselor cu atribute zoomorfe” se leagă organic prin seria askosurilor de categoria „vaselor în formă de animal sau pasăre”, iar prin seria cupelor de categoria „vaselor cu decor zoomorf plastic”.

2. FIGURINE ZOOMORFE

O altă modalitate a reprezentării plastice determină seria *vaselor decorate cu figurine și protome zoomorfe*. Modelarea în *ronde-bosse* a motivelor zoomorfe pe ceramica neo-eneolitică orientală, balcanică și dunăreană poate reda imaginea întreagă a animalului sau numai protoma (capul sau capul și partea anterioară a corpului). Pe ceramica carpato-balcanică *figurinele* sînt rare și dispuse de regulă pe fața exterioară a peretelui, uneori însă chiar în interiorul vasului sau direct pe buza lui. Considerate strict în planul artei, figurinele aplicate în interior au numai o funcție decorativă, în timp ce la exteriorul vaselor ele sînt adaptate evident și la funcția de toartă.

La *Jasa-tepe I* (Plovdiv) (fig. 6/3)¹³⁰ și *Azmaška Mogila II* (Stara Zagora)¹³¹, tortile cilindrice cu buton înalt pe vasele piriforme sau cilindrice ale culturii *Veselinovo* (Karanovo III), cu elemente Starčevo și Vinča, au uneori butonul modelat rudimentar în formă de cap de animal, tija cu cele două atașe puternice sugerînd plastic silueta animalului. Aceeași toartă zoomorfă continuă și pe ceramica *Vinča-*

¹³⁰ P. Detew, în *AA*, 1960, 1—4, col. 4, 7, 12, fig. 8; G. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, pt. XII/1.

¹³¹ G. Georgiev, *Многослойное поселение Азмашка Могила близ Старой Загоры (Болгария)*, în *KS*, 106, 1966, p. 9, fig. 2/6.

Turdaș la *Hrtkovei Gomolava* (Voivodina), pe un vas cu barbotină (fig. 5/2)¹³², dar ea poate reprezenta o adaptare organică a tipului de toartă cu buton ascuțit de pe ceramica Vinča.

Figurine zoomorfe aplicate pe ceramica gumelnițeană nu s-au descoperit încă¹³³. În schimb, figurine ornitomorfe și zoomorfe apar pe ceramica cucuteniană din diferitele ei faze. În stratul protocucutenian (*Cucuteni A1*) de la *Izvoare II 1* s-a găsit figurina de pasăre cu capul gros și amorf, cu conturul accentuat al aripilor strânse, sprijinită pe un picior masiv și terminat cu cep de fixat în peretele vasului (fig. 26/2)¹³⁴. Pastă cenușie-cărămizie, poroasă.

Din așezarea cu ceramică pictată *Cucuteni A2* de la *Bîrlălești-Foișor* (Bîrlad) provine o figurină de pasăre în lut ars cărămiziu-cenușiu, descoperită întâmplător (fig. 28/4)¹³⁵. Piciorul masiv, ca și la pasărea de la *Izvoare*, dar decorat cu o dungă orizontală în relief, o încadrează în tipul obișnuit al figurinelor ornitomorfe din plastica cucuteniană și gumelnițeană¹³⁶. Însă baza lățită, ușor neregulată și oblică arată că figurina a fost aplicată pe umărul vasului. Capul mic și triunghiular, cu ciocul ros, ca și corpul cu conturul ușor carenat și gîtul prelung, nu indică în orice caz tipul de pasăre acvatică, ci al păsării rapace¹³⁷. Spatele este decorat cu șanțuri longitudinale separate prin creste, redînd decorativ penajul într-o manieră spontană în toate culturile (fig. 5/5 ; 37/3). Tipul de pasăre cu conturul accentuat al aripilor de la *Izvoare* și *Bîrlălești* trebuie apropiat de tipul păsării de la *Hăbășești* (fig. 18/6)¹³⁸. Privită de deasupra, conturul romboidal al umerilor și aripilor redă pasărea rapace în zbor. Tipul acesta se întîlnește de asemenea în plastica gumelnițeană¹³⁹.

Prea numeroase nu sînt nici figurinele zoomorfe. În interiorul unei linguri fragmentare de la *Frumușica* (Piatra Neamț) (fig. 30/1)¹⁴⁰, pictată tricrom pe ambele fețe cu arcade brune rezervate cu alb, este fixată o figurină de carnasier cu capul înălțat, spinarea arcuită ca o cocoasă, picioarele anterioare îndoite și coada abătută lateral. Animalul pare pictat tot cu benzi de culoare brună. Modelarea este sumară și rigidă. Specia carnasierului nu este determinabilă, dar atitudinea încordată a corpului anticipează siluetele modelate sau pictate pe ceramica din perioada *Cucuteni B*. Faptul este confirmat prin descoperirea în cetățuia de la *Cucuteni* a unei figurine de tipul aceleia de la *Podci* (fig. 22), dar pictată cu decor tricrom de stil A¹⁴¹.

Ceramica *Cucuteni B* prezintă două piese modelate artistic, în funcție de care intuim exact sensul reprezentării zoomorfe de la *Frumușica*. Prima descoperire o constituie figurina de la *Podci* (Tg. Ocna), fixată orizontal pe umărul unei amfore bitronconice (fig. 18/8 ; 22)¹⁴². Dispoziția orizontală a figurinii pe vas și

¹³² S. Nadj, în *RVM*, 9, 1960, p. 115 pl. IV/1.

¹³³ Figurina de pe fragmentul Gumelnița A1 de la Gorni Pasarel (N. Petkov, în *Izvestia-Institut*, XXI, 1957, p. 291, fig. 1 a-b) are fața umană și trebuie mai curînd apropiată de torșile în formă de figurine umane de pe ceramica Veselinovo (P. Detew, în *AA*, 1960, 1-4, col. 4, fig. 5 a-b), Vinča (S. Nadj, în *RVM*, 9, 1960, p. 115, pl. IV/4) sau *Cucuteni A* (A. Nișu, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 555, fig. 2/2).

¹³⁴ R. Vulpe, *Izvoare* (Biblioteca arheologică, I), București, 1957, p. 223, fig. 226/4.

¹³⁵ Colecția prof. G. Coman la Muzeul din Murgeni.

¹³⁶ C. Matasă, *Frumușica*, București, 1946, pl. LVIII/433 a-b ; D. V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 26/9, 12.

¹³⁷ C. Matasă, *Frumușica*, p. 70 urm., pl. LVIII/432 ; D. V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 26/10.

¹³⁸ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, București, 1954, pl. CXVI/13.

¹³⁹ S. Marinescu-Bileu și B. Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Oltenița*, Sibiu, 1967, p. 38, pl. XII/7 și XXI/10.

¹⁴⁰ C. Matasă, *Frumușica*, p. 70 urm., pl. XLIII/351 și XLIV/351.

¹⁴¹ Din cauza reorganizării Muzeului de istorie din Iași, fotografierea figurinei nu s-a putut face.

¹⁴² R. Vulpe, *Figurine thériomorphe*, p. 58-59, fig. 3 și pl. 33/1-2.

modelarea masivă a picioarelor și a cozii arată că ea a servit ca toartă a vasului, care a fost desigur prevăzut cu două torți simetrice. Picioarele alipite, coada oblică în jos, capul aplecat și crupa înălțată a animalului dau figurinei o formă simetrică de toartă triunghiulară cu două goluri. Pasta este fină și roză, dar suprafața corodată nu mai păstrează nici o urmă de lustru sau pictură. Fără nici un detaliu morfologic, modelarea plastică a volumului și formelor a urmărit redarea sugestivă a siluetei suple și puternice a unui felin încordat pentru atac. Dimensiunea mică și modelarea simplă a figurinei lasă să transpară specia animalului, magia fotografiei accentuând sugestia felinului. Chiar adaptarea figurinei ca toartă n-a împiedicat redarea animalului în poziția caracteristică de pîndă, cu picioarele întinse și crupa înălțată. Analiza perfectă a acestei piese, definind specia animalului, atitudinea lui tematică și comparînd figurina cu imaginile pictate pe vase, a adus cea mai importantă contribuție la explicarea stilului zoomorf al ceramicii cucuteniene și a fixat punctul de plecare pentru comparația cu reprezentările similare din arta Orientului¹⁴³.

A doua figurină (fig. 23), incompletă dar de dimensiuni mai mari, a fost descoperită la *Valea Lupului* (Iași)¹⁴⁴. Ea este fixată în picioare, vertical pe buza unei forme ceramice imprecise, capac sau tepsie, a cărei margine pe fața superioară este ridicată ca o buză ușor proeminentă, iar pe fața inferioară este prelungită în jos ca o ramă de sprijin. Dimensiunile figurinei în raport cu diametrul curburii fragmentului ceramic arată că piesa a fost prevăzută numai cu două figurine, dispuse simetric ca două apucători verticale și ajurate. Pasta lutului, fină și cărămie, păstrează la exterior numai urme de lustruirea suprafeței. Figurina are capul rupt și nu putem ști, dacă acesta prezenta unele detalii morfologice. Pentru restul corpului, o gaură circulară, largă și adîncă, indică sub coadă anusul sau mai curînd sexul animalului femelă. Concepția plastică, ca motiv și comparație, este aceeași ca la Podei. Modelarea comportă aceeași tratare esențială a formei pentru a reda silueta felinului, ușor modificată în raport cu dispoziția figurinei pe marginea curbată a suportului. Pe partea dreaptă, exterioară, omoplatul și bazinul mai proeminente decît pe latura stîngă, interioară, ca și coada ușor îndoită lateral, pentru a se prinde de buza circulară a vasului, redau perfect flexibilitatea corpului arcuit al animalului. Numai atitudinea tematică diferă: corpul orizontal, după cum indică linia spatelui și gîtului, ca și picioarele verticale redau animalul în atitudinea maiestoașă de repaos sau mers liniștit.

Vasele decorate cu figurine de animale sînt o creație a Orientului mediteranean. În Egiptul predinastic, cele mai vechi sînt vasele ceramice *amratiene*, unele cu siluete hieratice de animale dispuse vertical pe buză (fig. 36/4)¹⁴⁵, ca figurina de la Valea Lupului. Dar această analogie îndepărtată rămîne fără filiație culturală certă, cu atît mai mult cu cît această creație plastică lipsește în arta neoneolitică egeo-asiatică.

În Mesopotamia, sculptura din perioada *Djemdet-Nasr* inițiază și această serie de vase de piatră decorate cu grupe de animale. Pe un vas cu tub de scurgere

¹⁴³ *Ibidem*, p. 59 urm.

¹⁴⁴ M. Dinu, în *Materialc*, III, 1957, p. 168, fig. 6/5.

¹⁴⁵ V. G. Childe, *New Light on the Most Ancient East*, p. 58; H. Kantor, *The Relative Chronology of Egypt and*

Its Foreign Correlations before the Late Bronze Age, în R. Ehrlich, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago-Londra, 1965, fig. 2.

de la *Uruk III* (fig. 37/1)¹⁴⁶, figurine naturaliste de lei sînt dispuse pe umăr, iar scena taurului atacat de leu este sculptată în relief pe corpul vasului.

Seria vaselor de piatră egeene nu prezintă acest decor cu figurări zoomorfe sculptate odată cu vasul. Însă o figurină zoomorfă apare în interiorul unui bol de lut de la *Palaikastro* (Creta) în epoca *minoică* (M.M.I.) (fig. 32/2)¹⁴⁷, amintind figurina de la Frumușica (fig. 30/1). Pe un capac cretan în steatită de la *Mochlos*, din perioada M.A. II (fig. 33/7)¹⁴⁸, mînerul îl constituie silueta suplă a unui cîine, în atitudinea încordată a felinului adaptat ca toartă pe vasul de la Podei (fig. 22).

În culturile neo-eneolitice carpato-balcanice nu s-au descoperit vase purtate de animale. În schimb ele sînt cunoscute în cultura Mesopotamiei, ca și în culturile matriarhale. Un vas de piatră din perioada *Djemdet Nasr* este sculptat în mijlocul și deasupra unui grup de figurine, personaje, animale și păsări, care constituie decorul și totodată suportul vasului (fig. 36/10)¹⁴⁹.

Concepțiile Orientului antic, ale Asiei anterioare și chiar ale Indiei s-au difuzat în Africa sudaneză¹⁵⁰. Între bronzurile de *Benin* (Nigeria), un vas poartă pe capac grupul felinului atacînd o antilopă¹⁵¹. O cupă *yoruba* sculptată în lemn este purtată de un porc spinos¹⁵². Suportul altei cupe de la *Ife* (Nigeria) este constituit de o pasăre atacînd o rîmă¹⁵³. Ca și vasul de piatră mesopotamian, decorat cu grupul păsării înfipte pe crupa bovideului (fig. 36/10), aceste cupe vest-africane nu sînt vase zoomorfe, ci vase cu decor zoomorf, adaptat și la funcția tectonică de suport al vasului.

În culturile andine, ceramica aplică aceleași procedee ale decorării cu siluete sau protome de animale. Un vas policrom *inca* din regiunea *Cuzco*¹⁵⁴ are torțile în formă de jaguar, ca torțile verticale stilizate schematic pe ceramica Veselinovo.

3. PROTOME ȘI PROEMINENȚE CORNUTE

Ceramica neolitică carpato-balcanică și dunăreană se caracterizează prin prezența pe umărul vaselor a proeminențelor de forme și dimensiuni diferite, unele neperforate, altele perforate și dezvoltate pînă la forma de toartă. Deși legate de tectonica vaselor, ele au, prin formă, dimensiuni și poziție, o funcție dublă: decorativă și uzuală, accentuînd simetric sau asimetric forma vasului și servind ca punct de sprijin pentru apucarea lui. La unele vase, de forme diferite, proeminențele apar înlocuite prin protome zoomorfe, variate ca dimensiuni și stilizare. Dacă aspectul zoomorf accentuează funcția lor decorativă, poziția corespunzătoare proeminențelor, tratarea identică prin perforări verticale sau orizontale, ca și modelarea lor uneori masivă sau chiar amorfă, păstrează protomelor același rol de apucătoare sau toartă. Tipologia protomelor cucuteniene prezintă forme simplificate (fig. 27/8; 29/7), asemănătoare cu proeminențele cornute de pe ceramica precucuteniană (fig. 25/1). Geneza acestor forme simplificate este însă

¹⁴⁶ V. Christian, *op. cit.*, I, p. 149, pl. 108/1.

¹⁴⁷ R. Vulpe, *Figurine thériomorphe*, p. 62 urm., fig. 9.

¹⁴⁸ R. Dussaud, *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Égée*, Paris, 1914, p. 41, fig. 20.

¹⁴⁹ V. Christian, *op. cit.*, I, pl. 107/2.

¹⁵⁰ L. Frobenius, *op. cit.*, p. 81, 178 urm., hărțile 20—27;

G. Montandon, *Traité d'Ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique*, Paris, 1934, p. 109—11.

¹⁵¹ L. Frobenius, *op. cit.*, pl. 127.

¹⁵² *Ibidem*, pl. 128.

¹⁵³ *Ibidem*, pl. 113.

¹⁵⁴ G. H. S. Bushnell, *op. cit.*, p. 216, fig. 204.

diferită. De asemenea nu toate protomele înlocuiesc proeminențele, ci decorează capătul minerelor la unele forme de vase pre- și protocucuteniene (fig. 19/1, 3; 20/3).

★

Cronologic, *proeminențele cornute* cele mai vechi aparțin ceramicii *Precucuteni III*. Tipologic, ele sînt dezvoltate din proeminențele mici și ascuțite, căpătînd o formă conică, masivă și arcuită. Uneori o singură proeminență devine cornută, alteori proeminențele cornute sînt dispuse în cruce la distanțe regulate, cîte una sau grupate pe umărul bolurilor¹⁵⁵. Un bol (ceașcă) de la *Izvoare I2* (fig. 25/1)¹⁵⁶ este decorat cu patru proeminențe, trei alăturate și una diametral opusă, încadrate în decorul geometric, incizat pe umărul vasului. Decorul geometric, organizat în funcție de gruparea proeminențelor, este compus din motivul „cercurilor legate prin tangente”, repetat de două ori. Banda tangentelor pornește de la cele două cercuri din jurul proeminențelor laterale și se prinde de cercul unic din jurul proeminenței izolate. Proeminența centrală este înconjurată de un simplu cerc, unind cele două motive decorative.

Pe un fragment *Cucuteni A2* din așezarea de pe „Dealul Miclea” de la *Tăcuta* (Vaslui) (fig. 31/4)¹⁵⁷ sînt prinse două proeminențe cornute plate și perforate, asimetrice dar îngemănate, reconstituind astfel o proeminență cucuteniană în formă de lob romboidal (fig. 31/5), însă dublu perforată și spintecată. O proeminență cornută plată de aceeași formă asimetrică, cu latura externă frîntă și cea internă arcuită, avînd rupte vîrfurile și baza la marginea interioară, a fost descoperită și la *Hăbășești* (fig. 25/8)¹⁵⁸ și aparține aceluiași tip de toartă formată dintr-o pereche de proeminențe cornute ca la *Tăcuta*. Pe fragmentul ceramic tricolor de la *Trușești* (fig. 31/5)¹⁵⁹, proeminența romboidală este pictată pe ambele fețe cu cîte o bandă albă orizontală în dreptul găurii centrale și cu cîte o bandă albă mai îngustă, dispusă vertical între gaura centrală și vîrfurile proeminenței, indicînd despîcătura proeminenței duble de la *Tăcuta* și procedeul derivării acesteia: despîcarea unei proeminențe romboidale, tipice pe ceramica cucuteniană, a sugerat o modalitate nouă pentru forma și gruparea proeminențelor cornute.

Ceramica tricoloră, ca la *Hăbășești*, prezintă însă proeminențe cornute obișnuite, izolate (fig. 25/2—4, 6—7) sau grupate (fig. 25/5)¹⁶⁰, ca pe ceramica precucuteniană. De dimensiuni mici, ca simple proeminențe ascuțite (fig. 25/5), sau mai dezvoltate ca niște proeminențe cornute, uneori perforate (fig. 25/2, 4), forma lor este simplă (fig. 25/2, 4—5) sau compusă (fig. 25/3, 6—7) și de regulă are corpul de secțiune plată sau ovală, terminat cu unul sau două vîrfuri conice. Cele compuse au forma de lob plat, prelungit cu două vîrfuri cornute (fig. 25/3), sau flancat la bază de două aripioare perforate prinse de vas (fig. 25/7), sau prevăzute cu două vîrfuri cornute mai mici, prinse lateral pe corpul proeminenței (fig. 25/6). Această ultimă formă cornută, prin aspectul ei tripartit, apare ca o protomă schematizată, legînd astfel proeminențele cornute de protomele cucuteniene reduse la o grupă de trei proeminențe cornute (fig. 29/1, 7). Invers, coarnele laterale la

¹⁵⁵ R. Vulpe, *Izvoare*, 75, urm., fig. 44 urm.; H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian*, în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 39, fig. 8/2.

¹⁵⁶ R. Vulpe, *Izvoare*, p. 58, fig. 16/2 și 17/2a—b.

¹⁵⁷ Em. Zaharia, C. Buraga, *Cercetări arheologice în*

jurul com. Dănești (Jud. Vaslui), în *AM*, VII, pl. IX/3.

¹⁵⁸ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, pl. CXII/26.

¹⁵⁹ IIAI, Inv. Nr. IV—870.

¹⁶⁰ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, p. 385—86, pl. CXII/2, 7, 10, 15, 20, 41.

protomele schematice sînt uneori flancate la bază de proeminențe în formă de butoni mici (fig. 26/6), corespunzători aripioarelor laterale ale proeminențelor cornute (fig. 25/7). În cadrul decorului geometric pictat al vaselor, proeminențele cornute se comportă la fel cu protomele zoomorfe.

Și pe ceramica gumelnițeană există proeminențe simple, izolate sau grupate, care capătă o formă cornută, ca pe fragmentul ceramic din stratul *Gumelnița B1* (fig. 11/1) ¹⁶¹.

Pe Dunărea superioară, proeminențele obișnuite în formă de buton devin ascuțite chiar pe ceramica liniară și caracterizează, ca și gruparea lor dublă sau triplă, cu deosebire ceramica punctată ¹⁶². Limitate la perioada ceramicii *punctate* sînt coarnele conice sau plate și arcuite, de dimensiuni diverse și decorate cu incizii, aplicate izolat pe umărul bolurilor (fig. 14/2—4; 16/4) ¹⁶³. Exemplarele în formă de limb sînt lățite orizontal sau vertical (fig. 14/6—7) ¹⁶⁴. Aceleași forme apar și pe ceramica *Rössen* din Bavaria ¹⁶⁵.

★

Capetele de animale, *protomai*, sînt mai răspîndite pe ceramica culturilor carpato-balcanice. Modelarea lor în *ronde-bosse* comportă în genere patru modalități :

1. Protome reprezentînd partea anterioară a animalului, întîlnite foarte rar (fig. 4/9);
2. Protome reprezentînd de obicei capul și gîtul animalului (fig. 18/2, 7; 27/2—7; 28/1, 5—7), uneori gîtul fiind constituit de mînerul vasului (fig. 19/1, 3; 20/3—5);
3. Protome redînd numai capul, aplicate direct pe vase ca un decor în alto-relief (fig. 28/3; 29/3, 5);
4. Protome reduse la coarnele animalului, capul fiind înlocuit printr-o proeminență (fig. 29/1—2, 4, 7).

Referitor la prinderea protomelor pe corpul vaselor, capetele simple sau prevăzute cu un gît mai scurt apar aplicate, rămînînd exterioare peretelui și cavității vasului (fig. 26/4, 7; 27/2, 4—5). Protomele prevăzute cu gît mai lung pot fi de asemenea aplicate (fig. 26/3; 27/3), sau par modelate organic din peretele vasului, cavitatea acestuia pătrunzînd ușor ori mai adînc în interiorul gîtului (fig. 27/6—7). Capetele fără gît pot fi modelate din pasta vasului sau aplicate ca un decor în alto-relief (fig. 26/5; 29/2—3).

În cultura *Starčevo-Criș* protomele zoomorfe decorează de regulă piesele de mobilier de cult (fig. 1/7—8). O singură protomă modelată grotesc decorează un fragment ceramic Criș de la *Szentes-Jaksorépart* (Ungaria) (fig. 1/3) ¹⁶⁶.

Protome rudimentare sînt însă frecvente pe ceramica de la *Turdaș*. Fragmentele ceramice prezintă protome cu gîtul scurt ¹⁶⁷ sau lung (fig. 4/1—2) ¹⁶⁸ și într-un singur caz cu partea anterioară a corpului (fig. 4/9) ¹⁶⁹, prinse decorativ pe buză (fig. 6/2) ¹⁷⁰ și ca apucători masive pe perete (fig. 4/1—2, 9) sau ca apărătoare

¹⁶¹ Vl. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, în *Dacia*, II, 1925, p. 63, fig. 31/11.

¹⁶² E. Hoffmann, *op. cit.*, I, p. 80, 115.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 115, pl. 41/11; 59/2,4.

¹⁶⁴ *Ibidem*, pl. 59/5, 7.

¹⁶⁵ R. Maier, *op. cit.*, p. 31, fig. 21.

¹⁶⁶ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XVII/4a—b.

¹⁶⁷ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXXI/12—14.

¹⁶⁸ *Ibidem*, pl. CXLIV/7, 10.

¹⁶⁹ *Ibidem*, pl. CXLIV/9.

¹⁷⁰ *Ibidem*, pl. CXLII/20; CXLIV/9; Vl. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 57, 104, fig. 56.

plată trasă din buza vasului (fig. 4/3—4)¹⁷¹, toate sugerind în genere capete de ovidee sau capridee. Unele sînt lipsite de detalii morfologice (fig. 4/1), la altele inciziile anatomice (fig. 4/4) sînt completate cu inciziile decorului geometric (fig. 4/3; 6/2).

Aceleași protome simpliste de factură Vinča-Turdaș apar și pe ceramica culturii *Marița* (Karanovo V = Gumelnița A1). Ceramica fragmentară din nivelul corespunzător la *Jasa-tepe II* (Plovdiv) prezintă protome triunghiulare de ovidee sau capridee, cu gîtul scurt ori lung (fig. 7/1—3)¹⁷², și protome de pasăre cu cioc gros și arcuit (fig. 7/5)¹⁷³. La modelarea sumară a capului, cu urechi sau coarne de obicei rupte (fig. 7/1—2) se adaugă uneori detalii morfologice incizate sau plastice (fig. 7/3, 5). Caracterul lor rudimentar contrastează cu stilul naturalist al protomelor de la piesele de mobilier balcanice (fig. 8/1—2,8).

O protomă în stil naturalist local apare însă pe fragmentul ceramic *Gumelnița A2* de la *Sultana* (fig. 10/2)¹⁷⁴. Tipul balcanic al protomelor de berbec cu coarnele prinse pe marginea pieselor de mobilier apare pe ceramica gumelnițeană nord-dunăreană și chiar în cele două variante ale tipului balcanic: capete izolate sau cu coarnele copulate. De la *Sultana* provine capacul descoperit în tîmplător, decorat în centru cu o figurină umană ruptă și pe margine cu trei protome de berbec, două grupate și una diametral opusă (fig. 10/4; 12/3)¹⁷⁵. Protomele au coarnele prinse cu virful direct pe suprafața capacului, dar cele două protome alăturate au între ele coarnele contopite în două arcade sprijinite pe o bază comună. Acest procedeu este realizat pe piesa de mobilier de cult de la *Jasa-tepe I* (fig. 5/3). Pasta neomogenă a capacului de la *Sultana* este arsă secundar, de culoare cărămizie brună cu ape cenușii. Suprafața capacului nu are decor geometric. Figurina feminină șezîndă înlocuiește mînerul capacului, ca și figurina dispusă în picioare în centrul capacului *Gumelnița A2* de la *Ciolănești*¹⁷⁶. Asocierea cu protomele zoomorfe determină o compoziție de *grup plastic*, adaptat la o dublă funcție tectonică și decorativă, ca aplicare în *ronde-bosse* a unei teme realizate în basorelief pe ceramica *Criș* (fig. 2/3) și *Gumelnița A2* (fig. 13). O protomă similară de la *Gumelnița* (fig. 12/2)¹⁷⁷ este prinsă pe umărul unui vas, ca o toartă dublu ajurată. Tipul acestor protome gumelnițene este balcanic, dar modelarea lor manifestă o tendință de stilizare, ca și la protomele de pe ceramica cucuteniană (fig. 30/3). De la *Sultana* provine fragmentul de umăr de amforă cu gît înalt, decorată cu o protomă (fig. 12/4)¹⁷⁸, modelată chiar în stilul protomelor cucuteniene (fig. 27/4).

Din stratul *Gumelnița B* provine un capac tot în formă de calotă (fig. 9/4)¹⁷⁹, avînd ca mîner un cap de berbec dispus asimetric, aproape de margine, însă cu coarnele alungite decorativ și prinse pe margine. Astfel, mînerul compozit poate fi ușor minuit. Coarnele sînt modelate în trei fațete, una inferioară plană și două

¹⁷¹ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXLIV/8, 11.

¹⁷² P. Detew, în *AA*, 1960, 1—4, col. 7 urm., fig. 12f, 13a, c.

¹⁷³ *Ibidem*, fig. 12c. Pe ceramica de la Gorni Păserel (Sofia), proeminențele ascuțite sînt perforate prin găuri prelungite cu alveole săpate în peretele vasului. Această proiectare laterală a ochilor le dă mai curînd un aspect de „față umană” în relief, decît de „capete de pasăre”: N. Petkov, în *Izvestia-Institut*, XXII, 1959, p. 48, fig. 6.

¹⁷⁴ I. Andrieșescu, în *Dacia*, I, 1924, p. 87, pl. XXVI/1.

¹⁷⁵ S. Marinescu-Bîlcu și B. Ionescu, *op. cit.*, p. 35,

pl. XI/1a—b și XX/3; VI. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, p. 78—9, 108—109, fig. 112 (faza culturală neprecizată).

¹⁷⁶ A. Nițu, *Reprezentările antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, în *Danubius*, II—III, 1969, fig. 9/2.

¹⁷⁷ VI. Dumitrescu, în *Dacia*, II, 1925, p. 90, fig. 68/6.

¹⁷⁸ I. Andrieșescu, în *Dacia*, I, 1924, p. 80, fig. 11.

¹⁷⁹ S. Marinescu-Bîlcu și B. Ionescu, *op. cit.*, p. 34, pl. VI/2 și XI/2; VI. Dumitrescu, *New Discoveries at Gumelnița*, în *Archaeology*, 19, 3, 1966, p. 168, fig. 11; idem, *Arta neolitică în România*, p. 83, 108, fig. 110.

superioare înclinate. Fațetele superioare se prelungește pe capul animalului, cele posterioare formînd frontalul triunghiular și adîncit, iar cele anterioare modelînd botul prelung și ascuțit, prevăzut cu o carenă longitudinală. Pasta bună este arsă secundar și are culoarea cărămizie-roșie. Suprafața capacului este acoperită cu un decor geometric spiralic, pictat după ardere cu culoare crudă albă și roșie. Stilizarea capului de berbec pe acest capac este în acord cu proiectarea decorativă a coarnelor în formă de arcade lungi. Redarea capetelor cu botul ascuțit și fără detalii morfologice pe aceste capace manifestă aceeași tendință de stilizare ca la protomele vaselor zoomorfe gumelnițene (fig. 11/3, 7), în contrast cu naturalismul protomelor balcanice de la piesele de mobilier de cult.

În ceramica liniară cu capete de note carpato-niproviană se cunoaște, la *Nezvisko* pe Nistrul superior, un singur bol zoomorfizat, prin adăugarea celor patru piciorușe și a celor două perechi diametral opuse de protome cornute supra-puse (fig. 14/1)¹⁸⁰. Suprapunerea protomelor repetă proeminențele grupate vertical pe ceramica liniară est-carpatică¹⁸¹. Aceste elemente sînt transmise direct de pe ceramica liniară dunăreană.

Atît vasele cu piciorușe, cît și cele decorate cu protome zoomorfe există și în ceramica dunăreană¹⁸². Pe bolul de la *Bylany* (Boemia), din faza liniară veche, sînt dispuse echidistant pe umăr trei protome de caprideu cu coarnele arcuite în sus și prinse de vas (fig. 14/8)¹⁸³. Un fragment aparținînd fazei ceramicii liniare noi de la *Wülperode* (Saxonia) (fig. 16/2)¹⁸⁴ este decorat cu o protomă de pasăre, în formă de proeminență masivă cu profilul curbat și ascuțit. Redarea ochilor prin alveole pe fețele laterale ale proeminenței este identică ca la proeminența în formă de cioc de pe ceramica Marița (fig. 7/5), indicînd procedee spontane ale modelării. Între figurările zoomorfe plastice pe ceramica punctată, centrate pe reprezentarea taurului determinată de o recrudescență a cultului zoomorf¹⁸⁵, după cum dovedesc și proeminențele cornute (fig. 14/2—4), cu totul deosebită este reprezentarea mixtă pe bolul fragmentar de la *Pouchov* (Boemia) (fig. 16/1)¹⁸⁶: o protomă de taur modelată naturalist este prinsă deasupra buzei, cu gusa prelungită pe peretele vasului și flancată de doi ochi ajurați, ca la fețele umane de pe ceramica dunăreană¹⁸⁷.

Ca și decorul geometric precucutenian, decorul zoomorf plastic al ceramicii precucuteniene își are rădăcini atît în ceramica Vința-Turdaș, cît și în cea liniară. Pe de altă parte, interferența culturii protocucuteniene (Cucuteni A1) și a culturii Gumelnița A1, succedînd sintezei din fazele Precucuteni I—II și Boian-Giulești, a deschis complexului culturii *Ariuşd-Cucuteni-Tripolie* și calea pătrunderii influențelor din culturile balcano-dunărene. Aceste influențe multiple au fost însă prelucrate în spiritul original al stilului decorativ cucutenian. Astfel, ceramica cucuteniană prezintă forme mai variate de protome zoomorfe modelate în *rondelbosse*.

¹⁸⁰ T. S. Passek-E. K. Cerniș, *Палеолитическая керамика на территории СССР*, Moscova, 1963, p. 17 urm, fig. 12 și pl. IV/5.

¹⁸¹ S. Marinescu-Bileu, *Unele probleme ale neoliticului moldovenesc în lumina săpăturilor de la Tirpești*, în *SCIV*, 19, 3, 1968, p. 399, fig. 4.

¹⁸² H. Quitta, *Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa*, în *PZ*, XXXVIII, 1—2, 1960, p. 6, fig. 1h, l.

¹⁸³ Desen după o fotografie comunicată de prof. B. Soudský.

¹⁸⁴ O. Thielemann, *Die bandkeramische Siedlung Wülperode, Kreis Halberstadt, und die bandkeramischen Siedlungsfunde westlich der Oker*, în *Die Kunde*, N.F., 16, 1965, p. 27, fig. 4/2.

¹⁸⁵ O. Höckmann, *Menschliche Darstellungen in der bandkeramischen Kultur*, în *Jahrb. d. Röm.-Germ. Zentralmuseums Mainz*, 12, 1965, p. 25.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 15, 24, fig. 7/1.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 15, 24, fig. 7/2.

Protomele apar în toate perioadele acestei culturi, pe forme ceramice diverse, linguri și boluri pre- și protocucuteniene, vase joase și largi (boluri, cupe și străchini) sau înalte (amfore) în perioadele A și B. Viziunea modelării capetelor zoomorfe este rareori naturalistă (fig. 28/5 ; 30/4), în genere ea comportă o stilizare schematizată (fig. 27/3—7 ; 29/3, 5), ca și la vasele zoomorfe sau cu decor zoomorf ale ceramicii gumelnițene nord-dunărene, constituind în ambele culturi un fenomen paralel cu stilul plasticii antropomorfe. Alături de capetele de animale apar frecvent protome de pasăre (fig. 18/2—3, 5, 7 ; 28/1).

Caracteristică bolurilor (ceștilor) pre- și protocucuteniene este prelungirea buzei printr-un mâner plat sau masiv și terminat cu un cap zoomorf sau ornitormorf. Procedeul aparține și ceramicii Turdaș (fig. 4/3—4). Mânerul plat de la *Vlădeni* (Iași), din faza *Precucuteni II*, reprezintă o protomă de pasăre (fig. 18/3)¹⁸⁸. Capul este modelat în formă de buton puțin bombat, iar ciocul, gros și ușor curbat, în patru fațete. Fețele laterale ale ciocului sînt decorate cu striuri longitudinale. Fața exterioară a mânerului este decorată cu găuri rotunde, una la centru și cinci dispuse în două șiruri marginale, reunite în unghi sub cioc. Fragmentul ceramic, în pastă cenușie cu ape cărămizii, păstrează și linia orizontală, imprimată cu găuri pătrate sub buza bolului. Deasupra liniei decorului, la baza protomei și încadrată de șirurile marginale de găurele, se află o proeminență mică perforată orizontal, în forma unei urechiușe obișnuite sub buza acestor vase. Din stratul *Izvoare I* provine un mâner masiv (fig. 19/1)¹⁸⁹, tot în pastă cenușie, modelat zoomorf. Profilul anterior indică arcuirea inferioară a gîtului animalului. Profilurile laterale acuză o lărgire a bazei mânerului, accentuată prin aplatisarea feței dorsale, pentru prinderea mânerului de buza vasului. Baza mânerului are o perforare orizontală. Capul animalului, modelat rudimentar, prezintă colțurile urechilor și botului, completate prin incizia gurii și ochii înțepați. Modelarea triunghiulară a protomelor cu gît lung și arcuit se întâlnește de asemenea pe ceramica de la Turdaș (fig. 4/1). O protomă naturalistă de ovidiu cu coarnele întoarse înapoi și gîtul înălțat pe buza unui bol *Precucuteni III* provine de la *Holercani* (fig. 21/4)¹⁹⁰. Din aria tripoliană se cunosc și mînere masive de linguri terminate cu cap de pasăre, la *Luka-Vrublevkaia* (fig. 19/3)¹⁹¹.

Ceramica precucuteniană prezintă însă și protome aplicate pe corpul vaselor. Pe o miniatură de vas cu prag de la *Izvoare I* este prinsă o protomă zoomorfă modelată vag (fig. 26/1)¹⁹².

Bolurile de formă precucuteniană ale ceramicii protocucuteniene, în pastă cenușie sau roșie cu lustru, cu decor incizat, canelat și uneori încrustat cu oeru roșu, au de asemenea buza prelungită în formă de apucătoare plată, cu extremitatea frîntă în jos și modelată zoomorf (fig. 20/3). Astfel, capul animalului are forma de bandă, cu botul îngustat și urechi mici și ascuțite, dispuse deasupra liniei de frîngere a torții. Capul plat al unei torți identice, cu contur triunghiular, cu frontalul supraînălțat și urechile în formă de butoni sferici, prinși lateral pe linia de frîngere a torții (fig. 20/4), arată clar, cu tot schematismul modelării și lipsa

¹⁸⁸ A. Nițu, *Cercetări arheologice în valea Jijicii și Bahluiului*, în *SCIV*, III, 1952, p. 42, fig. 9/4.

¹⁸⁹ R. Vulpe, *Izvoare*, p. 109, fig. 81/3.

¹⁹⁰ T. S. Passek, *Раннеземледельческие (Триполь-*

ские) племена Поднепровья, în *МИА*, 84, Moscova, 1961, p. 77, fig. 18/1.

¹⁹¹ S. N. Bibikov, *op. cit.*, p. 142 urm., fig. 41 și pl. 52.

¹⁹² R. Vulpe, *Izvoare*, p. 109, fig. 84/3.

detaliilor morfologice, că aceste protome reprezintă capete de oviden. Baza apucătorii este perforată și lățită deasupra buzei prin aripioare laterale, ca la proeminențele cornute cucuteniene (fig. 25/7). Pieseile provin din așezarea de la *Dodești* (Birlad), aparținând faciesului *Stoicani-Aldeni* (Cucuteni A1-Gumelnița A1) din sudul Moldovei¹⁹³. Însă forma vaselor și tipul torții sînt de caracter cucutenian. Stilizarea protomei este deocamdată proprie ceramicii protocucuteniene din acest facies cultural.

Tot din această așezare provin și cozi de lingură cu tija rigidă de secțiune ovală, terminată cu unul sau două colțuri (fig. 20/6—7). Ele se întîlnesc și în aria protocucuteniană pură din nordul Moldovei, la *Izvoare II 1* (fig. 19/2)¹⁹⁴. Aceste mînere terminate în „coadă de rîndunică” sînt o schematizare zoomorfă a capetelor de oviden de la mînerele bolurilor. Mînerele lingurilor pierd capul îndoit ca un cîrlig și păstrează urechile ascuțite ale ovideului. Seria tipologică a acestor mînere zoomorfe este adaptată selectiv la cele două forme ceramice, legate funcțional.

Tipul de protomă aplecată, cu gîtul cilindric și capul plat modelat rudimentar, apare pe un vas cu fundul adîncit în formă de picior din nivelul inferior de la *Suceveni* (Galați) (fig. 21/3)¹⁹⁵, aparținînd de asemenea aspectului cultural *Stoicani-Aldeni*. Decorul incizat este dispus pe partea bombată a corpului în zigzag cu liniuțe orizontale în unghiurile superioare, iar pe partea îngustată ca un picior tronconic în hașuri oblice întretăiate. Forma ceramică și decorul geometric sînt caracteristice acestui facies de sinteză culturală, dar forma vasului este de origine gumelnițeană. Vasul a fost prevăzut cu două protome diametral opuse, după cum indică urma lăsată de protoma a doua dispărută.

Protomele zoomorfe sau ornitomorfe cu gît lung, prinse ca apucătoare înaltă pe buza bolurilor și prevăzute la bază cu o proeminență perforată, continuă și pe ceramica tricromă *Cucuteni A2*, la *Poienești* (Vaslui) (fig. 18/5)¹⁹⁶. Un cap de oviden de la *Hăbășești* (fig. 27/1)¹⁹⁷, alungit și îngroșat, cu frontalul arcuit și lărgit prin două aripioare perforate, prezintă însă un profil frînt și atașa în formă de bandă scurtă, derivînd astfel din torțile prelungi cu capete de ovidee în formă de bandă din faza protocucuteniană (fig. 20/3—4). Totodată această piesă face tranziția spre protomele trase din buza (fig. 21/1—2; 31/3) sau prinse de buza vaselor (fig. 17/3; 29/4—5).

Pe ceramica tricromă sînt însă mai frecvente protomele zoomorfe și ornitomorfe aplicate direct pe vas, la nivelul gurii sau umărului. La *Hăbășești* capete de ovidee modelate cu totul rudimentar, prin simpla presiune a degetelor (fig. 26/7)¹⁹⁸, sau prevăzute cu gît mai lung și gușă real arcuită (fig. 26/4)¹⁹⁹, sau cu gît scurt și perforat ca o proeminență obișnuită (fig. 27/2)²⁰⁰, sînt prinse oblic în sus ori în jos sub gura sau pe umărul cupelor și străchinilor. O miniatură de capac conic cu decor tricrom șters de la *Trușești* (fig. 18/4)²⁰¹ are ca mîner un cap de cornut cu botul în sus (botul și coarnele deteriorate). Piesa, străpunsă oblic de la nara stîngă la centrul feței inferioare, constituie prin singularitatea ei o curiozitate.

¹⁹³ HAI, Săpături inedite D. Teodor și V. Spinei în 1967.

¹⁹⁴ R. Vulpe, *Izvoare*, p. 151, fig. 132/1.

¹⁹⁵ I.T. Dragomir, în *Danubius*, IV, 1970, p. 30, fig. 3/4.

¹⁹⁶ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, în *Materiale*, I, 1953, p. 271, fig. 47/1.

¹⁹⁷ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, p. 431, pl. CXIII/4.

¹⁹⁸ *Ibidem*, pl. CXIV/1.

¹⁹⁹ *Ibidem*, pl. CXIV/5.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 430, pl. CXVI/1.

²⁰¹ HAI, Inv. Nr. IV—2761.

Pe aceleași forme de vase la *Hăbășești* protomele reprezintă alteori capete de păsări cu gât lung, tratate la fel (fig. 18/2)²⁰². Spre deosebire de aceste protome de animale și păsări modelate rudimentar ca pe ceramica pre- și protocucuteniană (fig. 18/3; 19/3), ceramica de la *Trușești* prezintă două protome de pasăre mai realiste ca observare a naturii, dar ușor stilizate ca redare (fig. 28/1, 7)²⁰³. Ambele reprezintă aceeași pasăre acvatică cu cioc lung și lat, cu gâtul îndoit în unghi drept pentru a reda gusa păsării și perforat orizontal la bază după moda generală a protomelor. Detaliile morfologice sînt diferite. Prima (fig. 28/1) are pe fața superioară a ciocului o carenă longitudinală și cele două găuri respiratorii înțepate jos de o parte și alta; vârful ciocului este întredeschis printr-o creștătură transversală; pe fețele laterale ale capului două proeminențe redau plastic ochii. Protoma are pasta fină și păstrează intactă pictura: decorul negativ, cu benzi albe pe fond brun, al suprafeței vasului se oprește la baza protomei, care este decorată aparte cu fond de culoare crem și pete pozitive de culoare brună pe suprafața ciocului și pe gusă. A doua protomă (fig. 18/7; 28/7) prezintă carena dorsală a ciocului, cu ochi înțepați sus pe fața superioară a ciocului; două incizii laterale; accentuate, separă ciocul de gusa păsării. Pasta cărămizie este corodată. Protomele redau emoționant două atitudini naturale ale aceleiași păsări, în mers cu ciocul întins sau în repaos cu ciocul sprijinit pe gusă.

Originalitatea ceramicii cucuteniene pictate și chiar poroase o constituie seria tipologică a capetelor de bovidee, *bucrania*, care decorează de regulă cupele și străchinile sau mai rar vasele înalte. Moda lor este inițiată de bolurile *Preucuteni III* la *Suceava-Șipot* (fig. 19/4)^{203 bis}. Modelarea mai plată, în altorelief, ca și dispoziția decorului incizat sau imprimat în funcție de prezența lor, fixează caracterele esențiale ale protomelor rotunde de pe ceramica pictată. Pe ceramica tricromă *A2* stilizarea protomelor, destul de numeroase la *Hăbășești* (fig. 27/3—7; 30/4)²⁰⁴ și *Trușești* (fig. 28/3, 5; 29/3)²⁰⁵, comportă o modelare sumară a volumului și formelor, sugerînd caracterul esențial al bovideului. O masă piramidală în trei planuri redă fața anterioară (frontală), cu sau fără ochi, și fețele laterale, cu sau fără indicarea gurii, reunite într-un bot ascuțit, scurt sau alungit ca la ceramide (fig. 27/3, 5). Nu toate detaliile morfologice sînt redade pe aceeași protomă. Unele detalii țin de modelarea volumului protomei: coarnele și sub rădăcina lor urechile în formă de lobi rudimentari (fig. 27/3; 28/5), frontalul reliefat ca o protuberanță unghiulară (fig. 27/3, 5), carena mediană pe fața anterioară (fig. 27/3, 7) și gusa bovideului (fig. 27/3, 5—6; 28/5). Alte detalii sînt redade prin mijloace secundare: două pastile aplicate (fig. 27/7), două alveole (fig. 28/3; 29/3, 5) sau două găuri înțepate adînc (fig. 27/6) figurează ochii, așezați convențional în frunte; două găurele înțepate (fig. 27/6) corespund nărilor; o creștătură adîncă în vârful botului indică gura animalului (fig. 27/6). O a treia categorie de amănunte o determină perforarea diverselor părți ale protomei. Perforarea poate fi orizontală sau verticală și marchează detalii anatomice: nările (fig. 27/5), urechile (fig. 27/3) și gusa (fig. 27/5), în concordanță cu găurile perforante organice și decorative ale statuțelor antropomorfe din plastica cucuteniană. Din contra, perforarea protomei printr-o gaură verticală la limita dintre cap și gât (fig. 27/4) nu corespunde

²⁰² Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, p. 432, pl. CXIV/4, 9.

²⁰³ IIAI, Inv. Nr. III—620.

^{203 bis} Săpături D. Teodor la Suceava-Șipot în 1960.

²⁰⁴ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, p. 431 urm., pl. CXIII/1, 6, 9; CXIV/3, 15—16; CXIII/14—15.

²⁰⁵ IIAI, Inv. Nr. II—14, 2874; IV—1905.

nici unei funcții anatomice sau decorative, ci stabilește încă una din corelațiile genetice și funcționale între protomele zoomorfe și proeminențele de pe vase. Acest tip de protomă se caracterizează prin capul normal și accentuarea frontalului și a carenei mediane.

Seria tipologică a protomelor cucuteniene este completată de protomele schematizate, derivate prin reducerea treptată a protomelor normale la perechea de coarne, capul fiind tratat ca o proeminență de regulă perforată, plasată între coarne. Procedeele reductive acționează paralel, dar protomele derivate se înscriu într-o serie de forme tipologice succesive, mai completă la *Trușești* (fig. 26/6; 29/1, 4-5, 7)²⁰⁶ decât la *Hăbășești* (fig. 26/3; 5; 31/2)²⁰⁷. Uneori capul, micșorat dar păstrind coarnele (fig. 26/3) și carena frontală (fig. 29/5), este redus la o proeminență plată neregulată, iar coarnele sînt proiectate lateral pe peretele vasului (fig. 31/2). O protomă de acest ultim tip, însă cu proeminența dreptunghiulară și cu profilul frontal bilobat, perforată oblic, decorează bolul inedit de la *Poienești* (fig. 29/2)²⁰⁸. Alteori numai botul este aplatisat lateral ca o proeminență alungită (fig. 28/3) sau este redus la o proeminență ascuțită și perforată transversal (fig. 26/5; 29/4), capul păstrind ochii alveolați sau pastilați. În felul acesta protoma poate fi înlocuită în întregime printr-o proeminență largă tricornută (fig. 29/7), corespunzînd masei protomei terminate cu perechea de coarne și botul animalului (fig. 29/3). În fine, ca și la *Poienești* (fig. 27/8)²⁰⁹, cele trei proeminențe cornute sînt proiectate direct pe peretele vasului (fig. 26/6; 29/1), separate dar grupate ca pe ceramica precucuteniană (fig. 25/1).

În ansamblul ornamentației vasului, protomele de ori ce tip se comportă la fel cu proeminențele obișnuite sau cu cele cornute: ele sînt izolate în spațiile libere și înconjurată la bază de benzile geometrice, rămînînd să fie acoperite pe corp cu culoarea brună ori albă (fig. 29/3) a fondului vasului, sau să capete un decor suplimentar în acord cu factura decorului bandat al vasului. Rareori protoma are un decor propriu (fig. 28/1), ca rhytonurile în formă de capete de animal (fig. 24/1; 28/8).

Protomele devin rare pe ceramica *Cucuteni AB* și *B*. Protoma în pastă cărămizie-cenușie de la *Negrești* (Vaslui) (fig. 28/6)²¹⁰, descoperită împreună cu fragmente ceramice *AB* grupa α , se caracterizează prin urechile sau coarnele scurte și trase înapoi ca la ovidee (fig. 31/3). Dintr-o locuință cu ceramică *AB* de la *Traian* provine un vas tronconic cu două torți verticale și cu gura în patru lobi purtînd în vîrf cîte un cap zoomorf (fig. 17/7)²¹¹. Pastă poroasă.

O cupă ovală cu patru piciorușe de la *Șipeniți* este decorată la capete cu două protome de ovideu prinse de buză și prevăzute cu bot și ochi perforați (fig. 17/3)²¹². Din stratul *Cucuteni B1* provine o protomă plată trasă oblic din buza vasului, cu contur arcuit redînd umerii aripilor și terminată cu un cap în formă de cupulă prevăzută cu ciocul păsării orientat spre gura vasului (fig. 20/5)²¹³. Evident, forma de cupulă a capului se leagă deopotrivă de proeminențele-toartă cu buton în

²⁰⁶ IIAI, Inv. Nr. II-495, 2912; IV-1109, 2756, 2907.

²⁰⁷ Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, pl. CXIII/12-13; CXIV/12.

²⁰⁸ IIAI, Inv. Nr. 320.

²⁰⁹ R. Vulpe, în *Materiale*, I, 1953, p. 262, fig. 33/2.

²¹⁰ Descoperită prin cercetări de suprafață pe terasa Brladului la punctul „În Țigănuime” din marginea Tg.

Negrești. De la nivelul protomei s-au extras cîteva fragmente de ceramică *AB* grupa α . În același punct al terasei se află și o așezare *Cucuteni A2*. IIAI, Inv. Nr. IV-3503.

²¹¹ H. Dumitrescu, *Șantierul arheologic Traian*, în *Materiale*, V, 1959, p. 197, fig. 8.

²¹² O. Kandyba, *op. cit.*, p. 33, pl. form. fig. 56.

²¹³ IIAI, Inv. Nr. IV-3501.

formă de cupulă de pe vasul cu barbotină de la Izvoare II2²¹⁴, ca și de vasele Cucuteni A2 de la Trușești prevăzute cu cupe pe buze²¹⁵. O protomă de bovidu prinsă pe umărul unui vas bitronconic de la *Valea Lupului*, acum pierdută, pictată cu benzi roșii în stilul grupei ζ, oferea un procedeu diferit de derivare a protomelor. Capul modelat naturalist prezenta pe frunte, ca la viței, numai apendicele rupte, de secțiune ovală plată, ale urechilor, în timp ce coarnele, de asemenea rupte dar de secțiune rotundă, erau proiectate de o parte și alta a gîtului pe peretele vasului. Această protomă constituie astfel o formă intermediară între protomele normale (fig. 28/6) și cele reduse (fig. 31/2). Ceramica pictată Cucuteni B de la *Podet* (fig. 30/3)²¹⁶ prezintă pe un fragment corodat o protomă de berbec de tip gumelnițean, cu coarnele prinse pe vas.

Forma cucuteniană de vas tronconic cu două torți verticale, cu gura lobată și decorată cu protome (fig. 17/7), reapare în ceramica culturii *Bodrogkeresztur* din Ungaria, Banat și V Serbiei, în perioada de tranziție de la neolitic la bronz, atestînd o filiație culturală certă. Vasul de la *Rospri Čuprija* (Belgrad) (fig. 15/2)²¹⁷ are însă secțiunea patrulateră și se sprijină pe patru piciorușe dispuse la colțuri. Lobii ogivali ai gurii sînt frînți în două de cele patru muchii ale corpului. Protomele terminale au același profil îngust și concav. Anterior, protome zoomorfe cu gît înalt ca o coloană sînt prinse pe umărul amforelor cu decor antropomorf ale ceramicii *Tisa I* (fig. 16/6) și ele trebuie raportate la compoziția decorativă de pe gîtul amforelor, deoarece înlocuiesc barele verticale ale portalului cu față umană de pe amfora similară de la Vinča^{217 bis}.

În Egeea, protomele aplicate pe vase sînt extrem de rare. Un cap de taur decorează umărul rhytonului în formă de cornet de la *Minet el-Beida* (N Siriei) (fig. 33/1). Primele protome, de pasăre, caprideu și taur, apar însă pe ceramica din perioada *neolitică timpurie* de la *Nea Nikomedeia* (Grecia centrală) și sînt considerate de origine anatoliană²¹⁸.

În adevăr, la *Hacılar VI* s-a descoperit o lingură cu coada în formă de protomă de pasăre acvatică (fig. 35/2)²¹⁹. Cele mai vechi protome aplicate apar iarăși pe ceramica neolitică tîrzie de la *Hacılar VI*. Pe vasele bitronconice sînt modelate în relief capete de urs (fig. 34/1) și de taur sau mai curînd de muflon (fig. 34/5). Uneori proeminențele tubulare de pe vase sînt completate cu perechea de coarne și urechi ale ovideului (fig. 34/2)²²⁰, indicînd aceeași corelație funcțională și morfologică între protome și proeminențe, ca pe ceramica carpato-balcanică. Stilizarea capului de muflon cu coarnele arcuite în jos este caracteristică și ceramicii pictate elamite și halafiene²²¹. Protomele aplicate pe vasele de la *Hacılar VI* sînt mai degrabă modelate în altorelief și pot fi încadrate deopotrivă în seria tipologică a temelor în relief. Însă tema protomei și a reducerii ei la coarne a cunoscut de la început o reprezentare monumentală, prin capetele de taur sau caprideu mode-

²¹⁴ R. Vulpe, *Izvoare*, p. 223, fig. 223/2.

²¹⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *Săpăturile de la Trușești*, în *SCIV*, III, 1952, p. 67, fig. 5.

²¹⁶ C. Matasă, *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podet*, în *AM*, II—III, 1964, p. 31, fig. 32/11.

²¹⁷ D. Garașanin, *op. cit.*, p. 57, 61, fig. 178.

^{217bis} H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 150/C; 186/6—7.

²¹⁸ S. Weinberg, *The Relative Chronology of the Aegean in the Stone and Early Bronze Ages*, în R. Ehrlich, *Chronologies*, 1965, p. 288.

²¹⁹ J. Mellaart, în *AS*, XI, 1961, pl. IVd.

²²⁰ *Ibidem*, p. 69, fig. 27/4—5, 7.

²²¹ G. Contenau, *Manuel*, I, fig. 220; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 66/36—38.

late în stuc pe pereți și prin coarnele de consacrație montate pe platforme sau pilaștri în sanctuarele neolitice de la *Çatal-Hüyük VI* (fig. 34/6) ²²².

În Mesopotamia și Elam, odată cu vasele zoomorfe apare și moda protomelor de animale, sub formă de capete sau de capete cu partea anterioară a corpului. Dar ele sînt aplicate cu predilecție la piesele de mobilier sacru și la pecetele în material dur ²²³.

Arta culturilor andine a creat o tipologie completă a modalităților tematice și tehnice ale reprezentărilor zoomorfe, perfect paralelă cu aceea a culturilor Orientului antic și a culturilor neo-eneolitice carpato-balcanice, demonstrînd caracterul spontan, adică inevitabil, al concepțiilor artistice și al procedeele tehnice în culturi îndepărtate în timp și spațiu, deoarece artistul pornind de la un fond comun ancestral regăsește modalitățile de aplicare a formelor spirituale și a mijloacelor materiale. Ceramica pictată peruviană de stil *Tiahuanaco* preclasic comportă și vase cu protome de felin modelate pe lobii buzei ondulate ²²⁴, după cum ceramica pictată postclasică de stil *Chiriqui* (Costa-Rica) prezintă amfore cu protome de jaguar pe umăr ²²⁵.

★

Formele finale ale seriei tipologice a protomelor zoomorfe cucuteniene au un aspect tricornut (fig. 29/1, 7), asemănător cu proeminențele cornute grupate pe ceramica cucuteniană (fig. 25/1). Cu toate acestea derivația lor tipologică este diferită.

Deși protomele în *ronde-bosse* iau locul proeminențelor organice ale ceramicii cucuteniene din primele faze, Precucuteni pînă la Cucuteni A2, ele se răresc pe ceramica din fazele intermediare și finale, Cucuteni AB și B, fiind înlocuite de protomele decorative în basorelief de pe ceramica C (fig. 24/3, 5) și de siluetele pictate pe ceramica B. Faptul arată că protomele nu sînt o simplă transpunere figurată a proeminențelor, sub impulsul plasticii zoomorfe cucuteniene. Ele numai au înlocuit proeminențele, dar n-au fost generate de acestea.

Protomele rotunde au o dublă geneză. Pe de o parte, amforele cucuteniene cu două figurine pe umăr (fig. 18/8 ; 22) sînt paralele cronologic și succedate tipologic de amforele gumelnițene cu două protome pe umăr (fig. 12/4) și de cupele cucuteniene cu două protome pe buză (fig. 17/3). Reducerea animalului la protomă constituie un fenomen general în reprezentările zoomorfe pe ceramica pictată orientală. Protomele sculpturale (fig. 28/3, 5) pot corespunde aceluiași procedeu, deoarece dau naștere la rîndul lor la forme simplificate (fig. 29/1—2, 4—5, 7). Seria evolutivă a reprezentărilor zoomorfe în decorul plastic al ceramicii, de la figurine la protome, repetă seria tipologică a vaselor zoomorfe, de la rhytonurile în forma animalului întreg (8/5 ; 20/8) la cele în formă de cap (fig. 9/1, 3 ; 24/1—2) și de corn (fig. 9/2 ; 11/5 ; 17/8).

Pe de altă parte, cupele și străchinile cucuteniene cu o singură protomă sub gură sau pe umăr (fig. 28/3, 5 ; 29/2—5, 7) se leagă direct de vasele cu atribute zoomorfe ale ceramicii gumelnițene (fig. 11/3, 7) și cucuteniene (fig. 21/1—2),

²²² J. Mellaart, *Excavations at Çatal-Hüyük. 1962*, în *AS. XIII. 1963*, p. 61 urm., fig. 9.

²²³ G. Contenau, *Manuel*, I, p. 433 urm., fig. 270—271, 311.

²²⁴ G. H. Bushnell, *op. cit.*, p. 182, fig. 173.

²²⁵ *Ibidem*, p. 234, fig. 221.

a căror geneză implică și alte idei decât aceea a introducerii decorului plastic zoomorf pe ceramică. Imaginea întreagă a animalului este redusă la protomă, corpul animalului fiind înlocuit mai eficient de forma vasului.

Deci, reprezentările zoomorfe plastice și picturale pe ceramică se suplinesc și au o origine comună de ordin conceptual. Protomele rotunde apar deopotrivă ca atribute moștenite de la vasele zoomorfe și ca anexe create *ad hoc* prin procedeul primitiv al prescurtării reprezentărilor zoomorfe. Structura masivă a acestor protome le adaptează și la funcția tectonică și practică a proeminențelor. De aici decurg variatele corelații formale între proeminențe și protome.

Proeminențele cornute de pe ceramica gumelnițeană (fig. 11/1) pot fi o influență a ceramicii cucuteniene, după cum cele de pe ceramica *Vinča* (fig. 3/9) și *Lengyel* (fig. 16/3, 5)²²⁶ trebuie raportate la mediul ceramicii liniare și punctate. Însă proeminențele cornute de pe ceramica cucuteniană și cea de pe Dunărea superioară pot avea o filiație genetică comună, ceramica liniară constituind una din rădăcinile formative ale ceramicii precucuteniene. Proeminențele mici de pe ceramica liniară și cucuteniană, uneori pe forme de vase atât de apropiate ca bolurile dunărene și paharele cucuteniene, ca și proeminențele cornute ale ceramicii precucuteniene (fig. 25/1), cucuteniene (fig. 25/2—7) și punctate (fig. 14/2—4, 6—7), constituie tot atâtea elemente structurale comune celor două grupe de ceramică bandată. De dimensiuni diferite, proeminențele cornute s-au dezvoltat paralel din proeminențele obișnuite de pe ceramica respectivă. Forma lor cornută a putut fi determinată de aceeași idee fundamentală, care a necesitat detașarea coarnelor la protomele zoomorfe și proiectarea lor pe peretele vaselor Cucuteni A (fig. 29/1—2, 7).

Astfel, derivația diferită a acestor forme cornute are aparența unui dublu fenomen de convergență, tipologică și ideologică. Conexiunile genetice dintre cele două culturi explică continuitatea proeminențelor cornute de la ceramica precucuteniană până la cea punctată, prin transformarea proeminențelor simple în coarne izolate sau grupate, ca și reducerea protomelor cucuteniene la coarne, ca simbol suficient și eficient al animalului dominant în cultul zoomorf.

4. SILUETE ÎN BASORELIEF

Modelarea plastică a reprezentărilor zoomorfe pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică cunoaște și tema *basoreliefului*. Ca și modelarea rotundă, basorelieful redă două teme figurate: imaginea întreagă sau protoma animalului.

După descoperirile existente, repartiția culturală a acestor două teme nu este uniformă, pe ceramica aceleiași culturi ele apar simultan sau cu exclusivitate. Deși speciile figurate apar diferențiate după cele două teme plastice, cervideele și caprideele numai ca siluete, iar bovideele ca protome, în ultima analiză temele în basorelief redau în genere aceleași specii ca și modelarea rotundă: pe de o parte, siluete de cervidee și capridee pe ceramica Criș, de păsări pe ceramica Hamangia și de capridee pe ceramica Gumelnița, iar pe de altă parte capete de bovidee și ovidee pe ceramica Vinča și Cucuteni. Cu totul singular, dar absolut

²²⁶ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, p. 100, 137, pl. 147/41; 202/A6; 203/23.

cert, este motivul șarpelui aplicat pe ceramica Zeliezovce. Cele două motive noi introduse de decorul în relief pe ceramica Criș și liniară pot fi de origine orientală. Cerbul este frecvent reprezentat în pictura murală neolitică anatoliană de la Çatal-Hüyük (fig. 34/4) și va fi transmis de ceramica Criș decorului plastic și incizat al ceramicii Vinča-Turdaș (fig. 4/6), dar motivul va reapare și în decorul pictat al ceramicii Cucuteni B. În religiile Orientului mediteranean șarpele joacă un rol important. Motivul șarpelui, reprezentat clar pe ceramica orientală, apare în relief pe ceramica susiană (fig. 36/6)²²⁷ sau pictat pe ceramica halafiană, iraniană și susiană²²⁸. Pe ceramica iraniană târzie motivul se simplifică la linii serpentiforme. Reaparitia acestui motiv în decorul pictat al ceramicii cucuteniene rămîne discutabilă, deoarece interpretarea benzilor sau liniilor serpentiforme din decorul ceramicii Cucuteni B ca reprezentări ale șarpelui este iluzorie. Din contra, șarpele este frecvent reprezentat în culturile matriarhale africane și joacă un rol dominant în arta și religia culturilor andine, în Peru fiind incizat pe recipiente cucurbitacee începînd din epoca neolitică preceramică²²⁹ sau pictat pe ceramica încă în epoca postclasică.

Protomele rămîn reprezentări izolate, chiar cînd sînt repetate pe același vas. Decorul cu *siluete* în basorelief al ceramicii Criș inaugurează, prin gruparea animalelor sau asocierea lor cu motive umane ori vegetale, o concepție de compoziție, care amplifică temele figurale ale reprezentărilor zoomorfe. Stilizarea siluetelor este rigidă pe ceramica Criș și Gumelnița. Imaginea păsării de pe ceramica Hamangia este din contra realistă. În timp ce modelarea rotundă a figurinelor și protomelor izolate pe vase păstrează o dublă funcție, tectonică și decorativă, modelarea în basorelief a compozițiilor cu siluete de animale rămîne strict în cadrul decorului ceramic.

★

Ceramica Criș panonică prezintă fragmente cu imagini întregi, ca cerbul de la *Csépa* (fig. 2/2), sau rupe, cu deosebire capridee, ca la *Szarvas* (fig. 2/1) ori *Gorzsá* (fig. 2/4)²³⁰. Capetele figurate pe aceste fragmente sînt uneori redată naturalist, cu detalii morfologice, ca barba caprideului prins în vivacitatea atitudinii lui (fig. 2/1). Alteori silueta simplă a cervideului poartă coarne decorative (fig. 2/2). De regulă, silueta animalelor e redată printr-o bandă îngustă și alungită, completată cu picioare rigide (fig. 2/4), de aceeași factură cu motivele antropomorfe aplicate pe vasele Criș.

Însă grupa de amfore globulare cu gura răsfrîntă definește compoziția decorului zoomorf și raportarea lui la decorul geometric al ceramicii Criș. Amfora cilindroidă de la *Kapáncs* (fig. 2/3)²³¹ este decorată pe o parte cu motivul schematic al imaginii feminine chincite și cu sexul exagerat, iar în partea opusă cu două motive zoomorfe orientate spre dreapta. Coarnele paralele și arcuite pe spate indică suficient specia caprideului. Corpul oblic și picioarele sînt formate din benzi rigide în tehnica cordoanelor alveolare. Motivele figurate sînt dispuse în partea superioară a peretelui, acoperită de decorul geometric. Acesta încadrează

²²⁷ G. Contenau, *Manuel*, I, p. 246, fig. 258.

²²⁸ V. G. Masson, *Средняя Азия и древний Восток*, Moscova—Leningrad, 1961, p. 375, 381, fig. 72; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 67/B32; 302/88.

²²⁹ G. H. S. Bushnell, *op. cit.*, p. 140 urm., fig. 134—135.

²³⁰ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. II/1; XI.I/9; XI.II/1.

²³¹ *Ibidem*, pl. XX/1a—b.

motivele figurate și este format din protuberanțe sferice, caracteristice ceramicii Criș. Protuberanțele sînt dispuse în șiruri orizontale, unul pe gît și două pe corpul vasului, ca un briu sub imaginile figurate. Șirurile orizontale sînt completate cu șiruri verticale de protuberanțe, intercalate între imagini. Decorul geometric are o dispoziție regulată, rezervînd spații izolate pentru imaginile figurate.

Amfora sferică de la *Kotacpart* (fig. 2/5)²³² are același decor figurat, realizat tot în maniera cordoanelor alveolare. Motivul uman este însă înlocuit printr-un motiv vegetal, format dintr-o tijă verticală și bifurcată la ambele capete, caracteristic și în decorul incizat al ceramicii Turdaș²³³. Șirul de animale numără trei capridee orientate spre stînga, cu bara corpului oblică și coarnele întoarse înapoi. Silueta ultimului caprideu este mai mică, iar coarnele celor trei animale descresc de asemenea de la silueta din cap spre cea din coadă. Șirul de capridee pare a reproduce obiceiul micilor turme sălbatice sau domestice, cu masculul în frunte. Compoziția este completată, decorativ și simbolic, cu un cordon alveolar în zigzag, dispus pe umărul vasului. Suprafața vasului este acoperită uniform cu un decor geometric plastic, cu totul caracteristic ceramicii Criș. Ca și pe amfora precedentă, animalele, dispuse în partea superioară a peretelui, par suspendate pe suprafața vasului acoperită cu decorul geometric. Decorul zoomorf liber rămîne independent de decorul geometric al ceramicii Criș, în opoziție cu integrarea riguroasă a stilului zoomorf în structura decorului geometric pe ceramica cucuteniană, și definește *stilul Criș* al decorului zoomorf plastic pe ceramica carpato-dunăreană.

Un fragment de buză de vas de tip *Hamangia* de la *Cernavoda* (Dobrogea) (fig. 3/1)²³⁴, acoperit cu caneluri în barbotină, păstrează numai capul și gîtul unei siluete de pasăre rapace. Stilizarea redă realist pliscul puternic și gîtul golaș al unui vultur pleșuv.

Ceramica de la *Turdaș* moștenește siluetele rigide și chiar a cerbului cu coarne rămuroase (fig. 4/6)²³⁵ de pe ceramica Criș (fig. 2/2), dar prezintă și silueta unui animal fără coarne și modelată organic (fig. 4/8)²³⁶. Lipsa coarnelor definește aspectul amorf al ovideelor de pe ceramica Turdaș.

Marea noutate a descoperirilor recente o constituie apariția decorului zoomorf în basorelief pe ceramica *Gumelnița B1*. O jumătate de vas piriform în pastă cărămizie-brună de la *Teiu* (Pitești) (fig. 13)²³⁷ prezintă pe umăr un decor figurat și geometric cruțat în relief. Din marginea inferioară a zonei decorative pornesc cordoane oblice și terminate la capătul superior cu o mască umană. Cordoanele reprezintă corpul benzilor spiralice în *S*, cu bucele retezate, după regula obișnuită în decorul incizat sau pictat al ceramicii gumelnițene și cucuteniene. Măștile umane, mai reliefate, sînt modelate rudimentar: conturul triunghiular are un frontal arcuit, iar două adîncituri ale feței accentuează carena nazală și arcadele sprîncenelor. Între cordoane este dispusă asimetric o siluetă de caprideu în basorelief. Stilizarea este schematică, aproape geometrizată, deși corpul este redat printr-o suprafață largă, nu printr-o bandă îngustă ca pe ceramica Criș. Capul și membrele sînt redat prin benzi late și uniforme. Spărtura fragmentului lasă

²³² *Ibidem*, pl. XXII/2.

²³³ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXXXVI/6, 10, 17.

²³⁴ D. Berciu, *Contribuții*, fig. 10/4.

²³⁵ E. Ktecsmárik, *Szarvas domborműves képe edény-türedéken*, în *AE.* XXXII, 4, 1912, fig. de la p. 368.

²³⁶ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXLI/5.

²³⁷ Muzeul din Pitești.

să se vadă picioarele posterioare, ușor arcuite și apropiate. Gîtul lung are o prelungire inferioară, care poate corespunde bărbii sau unuia din picioarele anterioare. Capul, lipsit de detalii, prezintă botul și unul din coarne arcuit ca o seceră pe spate. Silueta este redată aproape în profil absolut. Dată fiind jumătatea păstrată a vasului, decorul se repetă simetric pe cealaltă jumătate. Benzile cordoanelor, măștile umane și silueta zoomorfă sînt lustruite brun. Suprafața zonei decorate este mată și ușor rugoasă. Cu toate acestea nu se observă nici o urmă de culoare incrustată. Singularitatea acestui decor în relief și lipsa decorului zoomorf incizat sau pictat pe ceramica gumelnițeană nu permit analiza raportului dintre decorul zoomorf și cel geometric, ca pe ceramica cucuteniană. Asocierea caprideului cu motive antropomorfe determină însă o compoziție tematică, comparabilă cu aceea de pe ceramica gumelnițeană cu decor plastic în *ronde-bosse* (fig. 10/4). Pe vasul de la Teiu, compoziția este adaptată numai la funcția decorativă a basoreliefului, ca pe ceramica Criș (fig. 2/3).

Singulară și uimitoare este reprezentarea șarpelui în relief pe cupa ceramicii *Želiezovce* din mormîntul de la *Dvory nad Žitavou* (Slovacia) (fig. 15/3)²³⁸. Motivul șarpelui a fost modelat separat pe o bandă mai lată, pentru a adera pe fața vasului, și apoi aplicat pe mijlocul cupei. Dispoziția motivului pe fața internă a vasului repetă procedeul aplicării carnasierului în interiorul lingurii de la Frumușica (fig. 30/1). Corpul șarpelui, îngustat treptat spre coadă, descrie o linie uniform sinuoasă, care redă mișcarea obișnuită de tîrire a ofidianului. Capul gros este răsucit în sus, cu botul crestat și ochii adînciți. Fața externă a cupei este decorată prin incizie cu spirale liniare în *Z*. Grosimea medie de 1 cm a corpului și redarea integrală a ofidianului țin de procedeul modelării în *ronde-bosse* și astfel cupa poate să aparțină categoriei vaselor decorate cu figurine zoomorfe. Dată fiind factura animalului, modelarea sa poate fi clasată în categoria decorului în *alto-relief* al ceramicii.

5. PROTOME ÎN RELIEF

Capetele de urs pe ceramica Hacilar VI (fig. 34/1) sau de ovidee pe ceramica Cucuteni C (fig. 24/3), modelate în altorelief, le face propice pentru funcția uzuală a proeminențelor primitive ori a protomelor dezvoltate. Modelarea plată a *protomelor în basorelief*, ca și dispoziția lor pe umărul vaselor pictate Cucuteni B (fig. 31/6) sau deasupra curburii umărului pe vasele categoriei Cucuteni C (fig. 30/6), le fac improprii pentru manipularea vasului și le conferă un rol decorativ preeminent.

Deși uneori protomele în relief de la Hacilar VI nu sînt decît completări ale proeminențelor tubulare de pe vase (fig. 34/2), protomele în basorelief de pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană diferă de protomele în modelare rotundă nu numai funcțional, ci și genetic. Ele nu pot fi considerate ca o proiectare directă pe suprafața vasului a capetelor în *ronde-bosse*. Forma ultimă de derivație a protomelor rotunde cucuteniene o constituie protoma redusă la botul animalului,

²³⁸ J. Pavúk; *Grab des Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou*, in *StA*, XII, 1, 1964, p. 5—6, 11, fig. 2/6; 5/1—5; 6.

tratat ca o simplă proeminență între coarnele înfipte perpendicular pe suprafața vasului (fig. 29/1—2, 7). Aplicare sau modelate în planul peretelui, capul și coarnele la protomele cucuteniene în basorelief (fig. 24/5 ; 31/6), mai ales la formele schematice (fig. 30/2, 6—7), au aparența unor nervuri în relief. Deci, cele două modalități plastice ale protomelor cucuteniene, sculpturale sau în relief, comportă serii diferite de forme derivate prin reducerea lor treptată. Procedul general al derivării prin prescurtarea temelor figurate a fost aplicat însă paralel în cadrul celor două modalități ale decorului zoomorf plastic pe ceramica carpato-dunăreană: decorul cu figurine și protome rotunde pe ceramica cucuteniană (fig. 22 ; 23 ; 28/1—7) sau decorul cu siluete și protome în relief pe ceramica Vinča (fig. 4/5—7, 8, 10). Lipsa protomelor în basorelief pe ceramica Criș și a siluetelor în basorelief pe ceramica C arată selectarea nuanțată în cadrul culturii Cucuteni a acestor două teme plastice în raport cu categoriile ceramicii. Seria tipologică completă a temelor plastice pe ceramica neo-eneolitică carpato-dunăreană integrează protomele în relief ca teme derivate în cadrul decorului cu siluete în basorelief.

Protomele de pe ceramica Vinča sînt modelate sumar la Turdaș (fig. 4/5, 7, 10) și stilizate la Vinča (fig. 3/11 ; 6/1). Protomele cucuteniene prezintă aceeași stilizare pe ceramica pictată de stil B (fig. 31/6). Pe ceramica speciei C, protomele sînt modelate naturalist (fig. 24/5) sau schematic (fig. 30/6). În toate cazurile, stilizarea manifestă o tendință spre decorativ, prin proiectarea coarnelor bovideului în planul suprafeței vasului (fig. 6/1 ; 24/5).

★

Pe ceramica de la *Turdaș*, în afară de capetele prinse pe corpul vaselor și putînd servi la mînuirea lor ca și proeminențele (fig. 4/10), apar capete zoomorfe modelate pe peretele vaselor ca niște măști în relief (fig. 4/5, 7)²³⁹. Capul cordiform are conturul cu laturile convexe și frontal concav, redînd urechile sau coarnele scurte ale ovideului. Detaliile lipsesc (fig. 4/7) sau redau numai ochii prin găuri rotunde (fig. 4/5). Protoma este înconjurată sau acoperită de decorul geometric incizat al vasului.

Ceramica de la *Vinča* este decorată cu *bucrania* stilizate (fig. 3/11 : 6/1)²⁴⁰. Pe un fragment de buză de vas (fig. 6/1), coarnele arcuite în sus ale bovideului sînt proiectate decorativ pe suprafața vasului. Pe alt fragment de perete de vas (fig. 3/11), coarnele ciuntite sînt îndreptate înainte și proeminente pe suprafața vasului, iar capul îngustat prin arcuirea laturilor și prelungirea botului prezintă stilizarea capetelor de bovidu de pe ceramica pictată orientală. Acest tip de protomă apare și pe vasul globular cu gît cilindric și două torți plate de la *Obrež-Beletinți* (Voivodina), datat din faza *Vinča-Polčnik* (fig. 6/7)²⁴¹. Corpul globular este decorat cu benzi oblice, libere sau canelate.

În perioadele Cucuteni *AB* și *B* pe categoria ceramicii secundare Cucuteni *C*, de origine străină culturii cucuteniene, apar protome în relief, adoptate în

²³⁹ M. Roska, *op. cit.*, pl. CXLIV/1—4.

²⁴⁰ Lj. Zotović, *Putnja uo klane bika kao ostatak*

античног кула плодности, în *Starinar*, S.N., VII—VIII, 1956—1957, p. 154, 157, fig. 2—3.

²⁴¹ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 53, 61, fig. 161.

mediul ceramicii pictate. Din „Cetățuia” de la *Cucuteni* provin trei fragmente ceramice inedite, unul descoperit întâmplător (fig. 24/3)²⁴² și două din săpăturile vechi (fig. 24/5)²⁴³, a căror poziție stratigrafică rămâne incertă. Primul fragment (fig. 24/3), în pastă mai negrie, cu dungi pectinate verticale sub gură, este decorat cu o protomă cu urechi sau coarne scurte pliate înapoi pe vas, ca la protomele de ovidee de pe ceramica pictată AB (fig. 28/6). Capul este modelat piramidal, planurile faciale înclinate formînd carena curbată a botului proeminent. Această protomă este singurul caz de modelare în *altorelief*.

Formele clasice ale protomei în basorelief pe ceramica C apar identice în aria cucuteniană și tripoliană. Unul din fragmentele de crater mare de la Cucuteni (fig. 24/5), în pastă arsă cărămiziu, este decorat cu impresiuni transversale de șnur înfășurat pe buză și cu striuri verticale de pieptene sub gură, iar pe umăr cu ghirlande formate din grupe de linii striate. La limita dintre gură și umăr este așezată o protomă de bovidu cu coarnele largi, foarte puțin arcuite. Capul, ușor stilizat, este modelat naturalist, deși lipsit de detalii, inclusiv urechile. O mică adîncitură în vârful botului pare mai curînd un efect al porozității pastei. Șirul de ghirlande este dispus în funcție de protomă, ghirlandele pornind, ușor asimetric, dintr-o parte și alta a capului. Motive zoomorfe asociate cu ghirlande apar și pe ceramica pictată de stil B de la Șipeniți, animalele fiind dispuse dedesubtul motivului geometric, în unghiul format de capetele ridicate ale ghirlandelor. Însă ghirlandele de pe ceramica pictată sînt forme simplificate ale spiralelor, pe cînd ghirlandele de pe ceramica C sînt motive specifice ale decorului ei geometric. O protomă similară cu cea de pe ultimul fragment de la Cucuteni apare pe un fragment de la *Tripolie*, prevăzută cu coarne mai mici și dispusă între două proeminențe-butoni tipice pentru ceramica C²⁴⁴.

Un crater în miniatură din perioada B de la *Frumușica* (fig. 30/6)²⁴⁵ prezintă o formă schematizată a protomei, redusă la frontalul împodobit cu perechea de coarne îndoite în U, ca pe ceramica pictată orientală. Vasul, întregit, este prevăzut cu patru piciorușe cilindrice și decorat pe gură cu aceeași zonă de striuri pectinate vertical, iar pe umăr cu impresiuni de șnur dispuse în zigzag întrerupt, amintind cordoanele în zigzag deasupra caprideelor pe ceramica Criș (fig. 2/5). Vasul, găsit fragmentar, a putut fi decorat cu o singură protomă, ca pe vasul pictat de la Podei (fig. 31/6), sau cu protome repetate, în funcție de grupele de două alveole care separă porțiunile zigzagului și sînt adîncite la baza protomelor. Alveolele grupate cîte două țin locul proeminențelor-butoni de pe ceramica C (fig. 30/5)²⁴⁶. Protoma de la Tripolie are în adevăr de o parte și alta a botului cîte un buton. Ca și protoma de la Tripolie, cea de la *Frumușica* nu înlocuiește proeminențele, dar prin poziția lor cele două exemplare stabilesc și pentru protomele în basorelief ale ceramicii cucuteniene aceleași corelații tradiționale cu proeminențele de pe vase, ca și protomele în relief de pe ceramica Hacilar VI (fig. 34/2). Pe ceramica C tripoliană de la *Stena* pe Nistrul mijlociu, perechea de proeminențe-butoni încadrează cîte o grupă de două protome de bovidu cu capul alungit²⁴⁷. O protomă redusă numai

²⁴² IIAI, Inv. Nr. IV—3500.

²⁴³ Săpăturile H. Schmidt, IIAI, Inv. Nr. II—2082, 2083.

²⁴⁴ T. S. Passek, *Трипольська культура*, p. 47 urm., fig. 23/2.

²⁴⁵ C. Matasă, *Frumușica*, p. 68, fig. 26.

²⁴⁶ T. S. Passek, *Периодизация*, fig. 17/2—3.

²⁴⁷ M. L. Makarevič, *Исследования в районе с. Стена на среднем Днестре*, in *KSIA-Kiev*, 10, 1960, p. 24, fig. 3/1, 3, 8.

la motivul coarnelor în V, redade prin nervuri reliefate și decorate cu grupe de incizii transversale, apare pe fragmentul ceramic de la *Kudrinți*, pe Nistrul superior (fig. 30/7)²⁴⁸. Aceste reprezentări schematice trebuie considerate ca forme derivate prin reducerea treptată a protomelor normale în basorelief, ca și formele schematice ale protomelor sculpturale.

Un crater *Cucuteni* B grupa ε de la *Podet* (fig. 31/6)²⁴⁹ constituie singurul exemplu de protomă în basorelief pe ceramica pictată. Spre deosebire de crateretele perioadei B de la Șipeniți sau Valea Lupului, cu decorul metopic dispus numai pe umăr și gît, craterul de la *Podet* este acoperit pe toată suprafața de trei zone cu decor desfășurat liber. Centrul de greutate cade totuși pe decorul din partea superioară a vasului, deoarece zonele de pe gît și umăr sînt separate printr-o bandă intermediară, iar zonă decorativă principală este cea de pe umăr. Zona extinsă în partea inferioară, pe corpul vasului, direct sub zona umărului, este decorată cu motivul cordiform, foarte frecvent pe crateretele și amforele de stil ε și ξ din această așezare. Prototipul acestui decor apare pe amfora de stil AB grupa δ de la *Cucuteni*²⁵⁰. Decorul general al craterului de la *Podet* este pictat cu linii groase și subțiri de culoare neagră, numai liniile subțiri ale benzii intermediare de pe gît sînt de culoare brună. Zona umărului este decorată cu motivul caracteristic ceramicii de la *Podet*, banda de „spirale în S legate prin diagonale”. Pe fața anterioară a vasului, în partea superioară a zonei umărului și anume în spațiul lărgit dintre două spirale, este modelată sumar o singură protomă de bovideu, cu coarnele aproape circular arcuite, depășind cu vîrfurile zona decorativă. Coarnele sînt pictate cu linii longitudinale de culoare brună-roșie, ca și liniile orizontale ale benzii intermediare. Spațiul circular dintre coarne este decorat cu motivul în X, pictat cu linii negre, care este caracteristic elipselor din decorul grupei δ de la *Traian* și al grupei ε de la *Șipeniți*²⁵¹. Totuși decorul din zona umărului nu poate fi confundat cu motivul „elipselor legate prin tangente”, deoarece pseudoelipsa circumscrisă de coarne nu se repetă între celelalte spirale, care rămîn legate prin diagonalele corespunzătoare tangentelor, iar diagonala simplificată la o singură linie persistă sub protomă.

În timp ce protomele în *ronde-bosse* de pe ceramica perioadei A se comportă față de decorul pictat la fel cu proeminențele, decorul geometric fiind organizat simetric în funcție de prezența acestora, protoma în basorelief de la *Podet* se comportă față de decorul geometric la fel cu siluetele zoomorfe pictate pe ceramica din perioada B. Introduse în anexele decorului spiralic al grupei ε, în unghiurile formate de tangente sau în perlele din pîlniile spiralelor, întocmai ca motivele geometrice heterogene, siluetele zoomorfe sînt integrate în structura decorului geometric și anume în cele două anexe ale spiralelor (ochiul și pîlnia). Pe ceramica grupelor ε și ξ motivele cruciforme în X decorează deopotrivă elipsele, ochiurile și perlele spiralelor. Sub influența decorului zoomorf pictat, protoma în basorelief de la *Podet* este dispusă în spațiul unghiular superior format de diagonala dintre spirale, apoi este decorată între coarne cu motivul simbolic cruciform obișnuit în anexele decorului spiralic. Liniile pictate cu roșu-brun pe

²⁴⁸ T. S. Passek, *Перюдизация*, fig. 17/1.

²⁴⁹ C. Matasă, *Podet*, p. 31, 45, fig. 14/5 și 24/6.

²⁵⁰ M. Petrescu-Dimbovița, *Cucuteni* (Monumentele patriei noastre,) București, 1966, fig. 16.

²⁵¹ Vl. Dumitrescu, *La station préhistorique de Traian, în Dacia*, IX-X, 1941-1944, p. 66, pl. IX/2; O. Kandyba, *op. cit.*, fig. 53.

coarnele protomei și pe banda intermediară, dintre zona gîtului și a umărului stabilesc încă o raportare directă și intimă a protomei la decorul geometric. Pe amforele ξ de la Podci, zonele decorative de pe umăr și corp sînt separate printr-o bandă orizontală umplută, cu culoare roșie. Motivul cordiform din zona corpului este format de o bandă contopită cu banda orizontală a chenarului și umplută de asemenea cu roșu. Coarnele protomei, arcuite și prelungite peste banda intermediară, par desprinse din aceasta ca un motiv cordiform și decorate tot cu linii de culoare roșie-brună. Astfel, integrarea protomelor în funcția strict decorativă a decorului zoomorf în basorelief este desăvîrșită.

La sfîrșitul culturii Cucuteni B, motivul în relief al coarnelor în V cu vîrfurile îndoite apare pe străchinile tronconice cu suprafața lustruită brun ale ceramicii denumite *variantea Monteoru* (fig. 30/2)²⁵². Cu toată fețuiala și profilul variat al formelor, această grupă de străchini prezintă afinități cu ceramica C prin pasta grosolană, proeminențele-butoni grupate pereche, ca și prin decorul schematic cu protome în nervuri.

Decorul zoomorf în relief este cunoscut și pe ceramica Asiei anterioare. Seria vaselor de piatră mesopotamiene din perioada *Djemdet-Nasr* cuprinde și vase decorate cu reliefuri de animale, cum este șirul de tauri pe cupa de la *Ur* (fig. 36/9)²⁵³. Protome de caprîde în relief, așezate față în față și cu motivul vegetal la mijloc, apar pe un vas patrulater de lut de la *Susa II* (fig. 37/8)²⁵⁴.

★

Protomele de pe ceramica Hăcilar VI, aplicate în altorelief ca niște capete fără gît sau modelate în basorelief ca anexe ale proeminențelor (fig. 34/1—2), pot fi considerate ca forme de tranziție între protomele rotunde, mai apropiate de proeminențe, și protomele strict decorative în basorelief. Și capetele aplicate ca niște măști pe ceramica Turdaș (fig. 4/10), sau protoma în altorelief de la Cucuteni (fig. 24/3), au o poziție ambiguă între decorul în *ronde-bosse* și cel în basorelief. Însă pe ceramica de la Hăcilar VI, protomele în relief apar ca o transpunere directă pe ceramică a decorului cu animale și protome decupat în stuc pe pereții sanctuarilor neolitice de la *Çatal-Hüyük VI, IX* (fig. 34/3, 6)²⁵⁵. Astfel, derivația protomelor ca o prescurtare a imaginii animalului în cadrul decorului în relief este demonstrată. Siluetele și capetele de animale figurează ca teme de sine stătătoare atît în decorul pictat al ceramicii chalcolitice orientale, cît și în cel reliefat pe vasele de piatră protoistorice anatoliene sau mesopotamiene, iar ecoul lor îndepărtat a putut determina, conceptual și figurativ, adoptarea independentă a celor două teme pe ceramica culturilor neo-eneolitice carpato-dunărene. De fapt, coexistența siluetei și protomelor în relief pe ceramica Vinča (fig. 4/5—8, 10) arată că geneza fenomenului se poate repeta la nivelul fiecărei culturi, paralel cu coexistența figurinelor și protomelor rotunde. De aceea lacunele descoperirilor nu pot explica exclusivitatea imaginilor întregi din decorul în basorelief al ceramicii Criș (fig. 2/1—5) și chiar Gumelnița (fig. 13), sau a protomelor în basorelief pe ceramica Cucuteni (fig. 24/3, 5; 30/6). Culturile respective manifestă vădit o preferință față de cele două teme figurate în basorelief. Lipsa siluetei zoomorfe

²⁵² C. Matasă, *Podci*, p. 45, fig. 32/5.

²⁵³ V. Christian, *op. cit.*, I, pl. 106 jos.

²⁵⁴ G. Contenau, *Manuel*, I, p. 426, fig. 259.

²⁵⁵ J. Mellaart, în *AS*, XIII, 1963, p. 61 urm., fig. 9; XIV; 1964, p. 42, 70, fig. 24, pl. IIc.

în basorelief pe ceramica cucuteniană nu poate fi întâmplătoare, deoarece decorul antropomorf în basorelief pe ceramica precucuteniană și din faza A2 prezintă imagini întregi și fețe umane²⁵⁶.

Adaptarea celor două teme zoomorfe pe ceramica cucuteniană s-a făcut printr-un act selectiv. Pe ceramica Cucuteni A, figurine și protome rotunde. Pe ceramica Cucuteni B, protomele în basorelief au fost rezervate categoriei ceramicii C, iar siluetele de animale au trecut în planul superior al picturii decorative, ca pe ceramica orientală.

6. PIESE DE MOBILIER ȘI OBIECTE CU DECOR ZOOMORF PLASTIC

Absența protomelor în *ronde-bosse* pe ceramica Criș este suplinită de frecvența lor pe altarele din plastica acestei culturi (fig. 1/7—8). Ceramica gumelnițeană balcanică este decorată cu protome modelate sumar (fig. 7/1—3, 5), iar pe de altă parte pe ceramica gumelnițeană nord-dunăreană protomele stilizate comportă tipuri (fig. 10/5 ; 12/2) întâlnite la piesele de mobilier din plastica balcanică (fig. 8/8). Stilizarea protomelor pe ceramica gumelnițeană nu lasă să se întrevadă viziunea naturalistă a modelării protomelor zoomorfe de la piesele de mobilier balcanice. Piese de mobilier decorate cu protome lipsesc în plastica gumelnițeană nord-dunăreană, dar ele sînt cunoscute în plastica cucuteniană (fig. 29/6). De asemenea, lipsa motivului coarnelor în decorul ceramicii gumelnițene ar indica inexistența conceputului și a figurării lui tematice, în opoziție cu frecvența acestui motiv pe ceramica cucuteniană (fig. 30/2, 6—7), ca și în plastica și pictura ceramică egeeană. Dar plastica gumelnițeană prezintă numeroase „coarne de consacrație” (fig. 8/7), necunoscute în plastica cucuteniană. Tema coarnelor a fost adaptată ca obiect de cult în plastica gumelnițeană și ca motiv decorativ pe ceramica cucuteniană. În cultura egeeană coexistă ambele modalități suplimentare ale reprezentării „coarnelor de consacrație”, ca obiect de cult în plastică (fig. 33/2) și ca motiv decorativ pe ceramică (fig. 32/1). În culturile orientale, aceleași coarne decorează cu exclusivitate sanctuarele ca obiecte de cult la Çatal-Hüyük (fig. 34/6) sau interiorul cupelor ca motive decorative ale ceramicii Halaf.

La fel, în culturile mesopotamiene sudice protomele plastice lipsesc cu desăvîrșire pe ceramică, iar animalele dispar din decorul pictat al ceramicii. În schimb ele decorează piesele de mobilier sacru, jilțuri și altare, descoperite real sau numai figurate pe monumente (fig. 36/8). Evident, obiectele de circulație, care vehiculează la distanțe mari temele și procedeele tehnice, sînt acelea de dimensiuni mici și din materiale rezistente, figurinele, pecetele etc. Protomele sculpturale, ca și imaginile gravate, au un repertoriu tematic complet pe pecetele mesopotamiene (fig. 36/7 ; 37/2, 5—6).

De asemenea culturile matriarhale oferă mobilierul și mai ales măștile sculptate în lemn cu imagini de animale.

²⁵⁶ H. Dumitrescu, *Șantierul Traian*, în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 57, fig. 12 ; idem, *Contribuții la problema originii culturii Precucuteni*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 60, fig. 1 ; idem, *La station préhistorique de Ruginosa*,

în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 73 urm., fig. 16/2—3 și 25/1—2, A. Nițu, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 552 urm., fig. 1/1—2 ; 2/1 ; 3/1.

Cercetarea categoriilor de obiecte ceramice din plastica neo-eneolitică carpato-balcanică sau a monumentelor sculpturale din arta orientală și etnografică, la care sînt aplicate elemente zoomorfe, arată că adaptarea funcțională a temelor plastice este variată și repartiția ei culturală constituie un fenomen de selecțiune creatoare. Completarea temelor plastice de pe ceramică cu acelea ale diferitelor categorii de monumente întregeste și înlesnește, pe de o parte, definirea stilurilor animaliere ale acestor culturi, iar pe de altă parte analiza elementelor formale și conceptuale ale semnificației lor.

★

Mesutele miniaturale, de formă plată sau de recipient, răspîndite în tot spațiul balcano-carpatic și interpretate în genere drept *altare*²⁵⁷, ca în Egeea²⁵⁸, comportă forme simple și forme cu protome de animal. Ca și ceramica cu reprezentări zoomorfe plastice, altarele prezintă o gradație nuanțată de la tipurile cu aspect zoomorf la cele decorate cu protome. Altarele comportă trei grupe formale: triunghiulare cu trei picioare (fig. 1/5; 3/2; 6/4), patrulatere cu patru picioare (fig. 1/6; 3/4; 20/2) și circulare cu trei sau patru picioare (fig. 32/3), fiecare grupă fiind diferențiată în tipuri funcționale după practicile rituale: cu corpul plat ca o măsuță pentru ofrande solide, adîncit ca un vas pentru ofrande lichide (fig. 1/6; 6/4; 32/3), sau masiv cu un recipient central (fig. 1/5; 3/2, 4). Lipsite sau prevăzute cu protome zoomorfe, piesele sînt nude sau au corpul decorat cu motivele caracteristice ceramicii din culturile respective.

Frecvente și deci caracteristice pentru cultura *Starčevo-Criș* sînt altarele cu trei sau patru picioare și corpul masiv cu recipient central în formă de cupă (fig. 1/5; 3/4)²⁵⁹. Însă exemplarul cu patru picioare de la *Kopács* (Ungaria) îmbracă aspectul unui animal, păstrîndu-și forma tipică a altarului (fig. 1/4)²⁶⁰. Exemplarele cu trei picioare de la *Óbessenyő* (Besenova, Banat) oferă două momente succesive de decorare a altarului cu cîte trei protome (fig. 1/7—8)²⁶¹: în primul caz, protoma cu gît și coarne sau urechi libere pare prevăzută și cu picioarele anterioare contopite ale animalului (fig. 1/8); în al doilea caz, capul protomei cu coarnele pliate pe laturile altarului și cu botul alungit pare a forma direct picioarele altarului (fig. 1/7). Acest tip de altar de origine *Starčevo-Criș* se transmite, fără elemente zoomorfe, culturilor neo-eneolitice ulterioare, de tip *Veselinovo* (Karanovo III)²⁶², *Vinča-Turdaș* (fig. 3/2)²⁶³, *Gumelnița*²⁶⁴ sau *Cucuteni* (fig. 20/2)²⁶⁵.

Din contra, tipul de altar cu corpul adîncit ca un recipient de formă circulară, triunghiulară sau dreptunghiulară și sprijinit deci pe trei sau patru picioare, de asemenea de origine *Sesklo-Starčevo-Criș* (fig. 1/6; 6/4; 32/3)²⁶⁶, se transmite culturilor posteroare căpătînd atribute zoomorfe. Altarele unghiulare de la *Turdaș*

²⁵⁷ M. Moga, *Vasele de cull cu picioare din regiunea dunăreană*, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 90, fig. 1—2; Vl. Milojević, *Körös-Starčevo-Vinča*, în G. Behrens-J. Werner, *Reinecke Festschrift 1947*, Mainz, 1950, p. 115—116, pl. 20/12,15.

²⁵⁸ G. Glotz, *op. cit.*, p. 299, 301—302.

²⁵⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXV/1, 3—11; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 143/C22.

²⁶⁰ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXV/2.

²⁶¹ *Ibidem*, pl. XXXVI/9; XLVII/19.

²⁶² G. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, p. 71, pl. B.

²⁶³ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCVII/19, 21; XCIX/17.

²⁶⁴ F. Schachermeyr, *op. cit.*, p. 124, fig. 30; Vl. Dumitrescu, *Gumelnița. Sondajul stratigrafic din 1966*, în *SCIV*, 17, 1, 1966, p. 95, fig. 30/5.

²⁶⁵ La Trușești, faza A2. IIAI, Inv. Nr. I—389.

²⁶⁶ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXXVI/4, 11; L/3 LXI/5; LXIX/1, 3; G. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, p. 77, pl. VII/1.

sînt decorate cu protome multiple, dispuse la colțuri. O formă circulară fragmentară, prevăzută pe corp cu o protomă, are un aspect de vas zoomorf (fig. 3/7). O piesă triunghiulară are colțurile în formă de proeminențe cornute (fig. 3/6). O formă patrulateră este decorată cu patru protome rudimentare (fig. 3/5)²⁶⁷. O piesă triunghiulară de la *Vinča*, decorată cu o singură protomă fără coarne dezvoltate (fig. 4/12)²⁶⁸, anunță formele gumelnițene balcanice (fig. 7/4; 8/2).

Interpretate ca „lămpi” (opaițe) în locuințe, din cauza urmelor de grăsime arsă, aceste piese aparținînd culturii *Marița* (Karanovo V = Gumelnița A1) prezintă aceleași forme circulare, triunghiulare și patrulatere, prevăzute cu o singură protomă de berbec, înălțată deasupra gurii vasului și cu vârful coarnelor prins de buză. Modelarea naturalistă a capetelor este caracteristică stilului zoomorf balcanic. De la *Plovdiv* provine o formă circulară cu trei picioare și protomă de berbec cu coarnele răsucite și aduse pe gît (fig. 8/1)²⁶⁹. La exemplarul de la *Jasatepe II* (fig. 8/2)²⁷⁰, cavitatea dorsală puțin adîncă dă piesei aspectul unei figurine de ovideu sau caprideu cu coarnele pe spate, foarte apropiată de vasele zoomorfe gumelnițene cu cavitate dorsală alungită (fig. 8/5). Însă profilul triunghiular al corpului sprijinit numai pe trei picioare păstrează identitatea obiectului, ca la piesa similară de la *Karanovo VI* (fig. 7/4)^{270bis}. La *Banjata IV* (Kapitan Dimitriev), forma dreptunghiulară cu patru picioare masive prezintă pe mijlocul uneia din laturile mici o protomă de berbec cu coarnele prinse de colțuri, modelată în stilul naturalist balcanic (fig. 8/8)²⁷¹.

Altarele cucuteniene tipice, în formă de măsuțe patrulatere cu laturile ușor arcuite, sînt uneori albiate prin marginile ridicate. Exemplarele prevăzute cu protome au modelată partea anterioară a animalului, cu capul, gîtul și unul din picioare. Un colțar de altar de la *Cucuteni* din faza *B1* (fig. 29/6)²⁷² prezintă un cap schematic de bovideu cu coarnele mai scurte și piciorul masiv. Gușa animalului este ușor reliefată pe muchia colțarului. Piesa este pictată pe pasta roșie cu linii negre groase în stilul rhytonului de la *Trușești* (fig. 28/8). Poziția asimetrică a protomei și modelarea corelată a ansamblului arată că altarul avea patru protome dispuse la colțuri. Din faza *A2* de la *Trușești* provine o protomă ornitomorfă plată, prevăzută în partea posterioară cu un cep de prindere, indicînd că ea a putut fi fixată deopotrivă la colțurile unei piese de mobilier sau pe umărul unui vas (fig. 24/6)²⁷³. Capul înălțat, cu piciorul gros și rupt, ca și arcuirea prelungă a pieptului și piciorului, unic și masiv, redau sugestiv profilul absolut al unei păsări rapace. Pasta cărămie cu lustru șters. Decorul adîncit în formă de șanțuri largi, dispuse orizontal pe gît și longitudinal pe corp, subliniază profilul înalt și arcuit al protomei, amintind totodată decorul organic al askosurilor ornitomorfe balcanice (fig. 5/5; 6/8).

Protome zoomorfe sînt dispuse ca acrotere la acoperișurile *modelelor de construcții* în lut din plastica neolitică carpato-dunăreană. Un cap zoomorf rudi-

²⁶⁷ M. Roska, *op. cit.*, pl. XCVIII/5, 10; CIV/12.

²⁶⁸ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 144/32.

²⁶⁹ P. Delev, *Trois vases zoomorphiques primitifs de Bulgarie*, în *RA*, 1959, I, p. 153 urm., 157 urm., fig. 2; idem, în *AA*, 1960, 1-4, col. 7-8, fig. 11.

²⁷⁰ Idem, în *RA*, 1959, I, p. 153 urm., fig. 1; idem, în *AA*, 1960, 1-4, col. 7-8, fig. 10; G. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, p. 77, pl. XX/1.

^{270bis} H. Müller-Karpe, *op. cit.*, II, pl. 157/B4; G. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, p. 77, pl. XIX/1.

²⁷¹ P. Delev, în *RA*, 1959, I, p. 156 urm., fig. 3; G. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, pl. XX/2a-b.

²⁷² IIAI, Inv. Nr. IV-3502.

²⁷³ IIAI, Inv. Nr. II-347.

mentar este modelat la capătul culmii unui model de casă din plastica *Criș*, descoperit la *Ludvár* (Rösztke) ²⁷⁴. Modelul de hambar, cu deschizătura sus, din stratul *Vădastra II* (Oltenia) poartă două protome fixate deasupra a doi căpriori (fig. 9/5) ²⁷⁵. Una reprezintă un cap de oaie sau de capră cu coarnele pe spate, cealaltă un cap de berbec cu doi lobi laterali, redând convențional volutele coarnelor.

Cea mai veche apariție a *coarnelor de consacrație* în lut aparține plasticii *Vinča* de la *Zorlenju Mare* (Banat) (fig. 3/3) ²⁷⁶. Aceste obiecte sînt frecvente în toate așezările *Gumelnița A2* din cîmpia munteană ²⁷⁷, forma lor clasică prezentînd coarne curbate la capăt și o bază alungită și perforată ca un amulet, cum este exemplarul de la *Ciolănești* (fig. 8/7) ²⁷⁸. Tipul lor este egeean și a avut desigur prototipuri neolitice, deși cel mai vechi exemplar cunoscut, de la *Mochlos* (fig. 33/2), datează de la începutul epocii de bronz (M.A.I.) ²⁷⁹. Originea „coarnelor de consacrație” este evident anatoliană, ele decorînd sanctuarele neolitice de la *Çatal-Hüyük* (fig. 34/6), dar moda lor a fost adoptată de plastica egeeană și transpusă apoi în decorul plastic sau pictat al ceramicii (fig. 32/1) ²⁸⁰.

Piese de mobilier de cult sau casnice, altarele și opaițele, din plastica carpatobalcanică constituie o categorie paralelă cu aceea a ceramicii cu elemente zoomorfe și prezintă aceeași gradație tipologică: piese cu „aspect de animal”, prin modelarea corpului (fig. 1/4) sau prin adaptarea unei singure protome (fig. 4/12; 7/4; 8/1—2, 8), și piese „decorate cu protome multiple” (fig. 1/7—8; 3/5). Ca și tipurile de vase prevăzute cu elemente zoomorfe, tipurile pieselor de mobilier îmbracă aspecte zoomorfe sau poartă o parte din atributele animalului, păstrîndu-și identitatea formei. Ca și în cazul vaselor cu reprezentări zoomorfe, plastica neo-eneolitică carpatobalcanică nu cunoaște piese de mobilier purtate de animale.

Pentru Orientul antic este suficient să se menționeze piesele de mobilier și categoriile obiectelor de dimensiuni mici, în primul rînd pecetea plate și cilindrii mesopotamieni care au circulat pe arii culturale mai vaste și au vehiculat idei și procedee artistice. Pecetea cilindrică din perioada *Djemet-Nasr* și *dinastică arhaică* au desfășurate pe corp scene culturale cu grupe de animale, imagini umane și divine, fațade de edificii și piese de mobilier sacru, tronuri divine, altare și mese de ofrandă, purtate de tauri sau capră (fig. 36/8) ²⁸¹. Ca piese reale se pot cita protomele de leu elamite în bitum și alabastru, prevăzute cu cep pentru încastrarea lor la piesele de mobilier, de la *Susa II* ²⁸²; la fel, platoul cu trei picioare terminate cu protome de capră, sculptat în piatră bituminoasă și datat la *Susa* sub *Dinastia I babiloniană* (fig. 37/7) ²⁸³. Toate acestea definesc mediul real, artistic și religios, în care se desfășura viața profană și sacră a

²⁷⁴ O. Trogmayer, *Ein neolithisches Hausmodellfragment von Rösztke*, în *Acta antiqua et archaeologica*, X, 1966, p. 11 urm., fig. 1 și pl. Ia.

²⁷⁵ *Ibidem*, p. 20, pl. IIa1; C. Mateescu, *Săpături arheologice la Vădastra*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 189, fig. 2; idem, *Contribution à l'étude de la civilisation de Vădastra. Phase Vădastra II*, în *Atti del VI Congresso internaz. delle Scienze preist. e protoist.*, Roma, 1962, II, Florența, 1965, p. 261, pl. CXIX/2.

²⁷⁶ E. Comșa-O. Răuț, *Figurine antropomorfe aparținînd culturii Vinča descoperite la Zorlenju Mare*, în *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 12, fig. 5/6.

²⁷⁷ Gh. Ștefan, în *Dacia*, II, 1925, p. 187, fig. 40/17—18; S. Marinescu-Bilcu și B. Ionescu, *op. cit.*, p. 38, pl. XII/1 și XXI/1.

²⁷⁸ Descoperit în nivelul III de locuire (șanțul I). Muzeul din Alexandria.

²⁷⁹ F. Schachermeyr, *Ägäis und Orient* (Österr. Akad. d. Wiss., Denkschriften, 93), Viena, 1967, p. 16—17, fig. 10.

²⁸⁰ R. Dussaud, *op. cit.*, p. 338 urm., fig. 245.

²⁸¹ V. Christian, *op. cit.*, I, p. 151, pl. 116/3; 238/5.

²⁸² G. Contenau, *Manuel*, I, p. 442, fig. 311.

²⁸³ *Ibidem*, II, p. 808, fig. 565.

societății orientale și ale cărui reflexe îndepărtate s-au răsfrînt asupra mobilierului miniatural din cultul domestic al comunităților neo-eneolitice sud-esteuropene.

Dacă protomele lipsesc pe ceramica Asiei anterioare, în schimb ele decorează obișnuit cele două tipuri de peceți. *Pecețile plate*, primele apărute și comune tuturor culturilor din Orientul mediteranean, la început sînt gravate cu motive geometrice și au un buton simplu. În perioada *Djemdet-Nasr*, corpul lor este modelat în formă de animal, iar cîmpul gravat cu animale grupate. Corpul sculptat redă fie animalul întreg, vultur, caprideu ori bovideul culcat și cu capul întors lateral (fig. 37/2, 5), fie redus la protomă, cap de porc ori de leu (fig. 36/7) ²⁸⁴. *Cilindrii* sînt în schimb o creație a civilizației mesopotamiene. Cilindrii din această perioadă de la *Uruk III* au uneori sculptată la capătul superior o figurină de berbec sau bovideu culcat cu picioarele supuse (fig. 37/6) ²⁸⁵. Decorul zoomorf sculptat pe corpul pecetilor orientale modelează aceleași teme ca decorul în *ronde-bosse* al ceramicii carpato-balcanice, după cum decorul gravat în cîmpul pecetilor va influența stilul animalier din decorul pictat al ceramicii orientale și al ceramicii cucuteniene.

Culturile matriarhale oferă un exemplu viu de transfigurare a vieții domestice și sociale prin transpunerea concepțiilor magico-religioase și mitologice în creațiile plastice ale artei decorative, mobilierului uzual și măștilor rituale. În Africa sudaneză, bronzurile de *Benin* cuprind și un scaun turnat cu tăblia decorată în relief cu motive zoomorfe și susținută pe un suport format de un șarpe cu solzi încolăcit ²⁸⁶. Mășile primitive sculptate în lemn au suprapuse imagini zoomorfe, ca antilopa cu capul întors și picioarele pliate, mimată în dansurile de inițiere la *bammana* (Niger) ²⁸⁷. Pe coasta nord-vestică a Americii de Nord, sculptura în lemn cunoaște și stilizarea convențională și simbolică a animalelor. Masca în formă de cap de vultur, utilizată în dansurile marilor ceremonii de iarnă la amerindienii *bilxula*, reprezintă pasărea mitică a fulgerului și trăsnetului ²⁸⁸.

Trebuie să ne gîndim de asemenea la figurinele de feline în fildeș cu ținte de bronz ale Sudanului și la figurile de vulturi în piatră pe zidurile templului din *Zimbabwe* ²⁸⁹, sau la statuile mexicane de jaguari în piatră, la basoreliefurile cu jaguari alternînd cu vulturi pe piramidele mexicane și la basoreliefurile cu imaginile sintetizate ale vulturului și jaguarului pe templele peruviene ²⁹⁰, care dau deopotrivă culturilor africane și andine un caracter de monumentalitate, întocmai ca în sculptura decorativă pe fațada templului mesopotamian de la *Obeid* (fig. 35/4) ²⁹¹. La porțile Balcanilor spre Asia Mică, cele mai vechi reprezentări monumentale ale acestor simboluri universale apar în interiorul sanctualelor neolitice de la *Çatal-Hüyük*, imaginile și capetele de tauri și leopardzi din basoreliefurile decupate în stuc în nivelurile VI, IX (fig. 34/3; 35/3) sau scenele din picturile murale în nivelul III (fig. 34/4) ²⁹². Această *artă monumentală* din epoca preistorică sau istorică a Orientului mediteranean constituie fundalul pe care se proiectează, anticipativ sau retrospectiv, lumea reprezentărilor zoomorfe și a semnificației ei

²⁸⁴ C. Christian, *op. cit.*, I, p. 150, pl. 111/3, 5—6.

²⁸⁵ *Ibidem*, pl. 113/1; 115/4; 116/2.

²⁸⁶ E. von Sydow, *op. cit.*, p. 33, 540, fig. 141.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 35, 541, fig. 150.

²⁸⁸ L. Adam, *op. cit.*, p. 204, pl. 60.

²⁸⁹ L. Frobenius, *op. cit.*, pl. 109; 111a.

²⁹⁰ H. G. S. Bushnell, *op. cit.*, p. 37, 50, 147—148, fig. 29, 38, 140—141.

²⁹¹ G. Contenau, *Manuel*, II, p. 593—594, fig. 398; V. Christian, *op. cit.*, I, p. 253, pl. 262.

²⁹² J. Mellaart, în *AS*, XIII, 1963, p. 49, pl. Va.

simbolice pe ceramica și în gliptica orientală sau pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică.

Temele figurate ale reprezentărilor zoomorfe pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică și dunăreană însumează o evoluție a stilului animalier de la temele plastice la cele picturale, dar manifestă clar tripla lor origine, egeeană, anatoliană sau mesopotamiană. Numai pe ceramica Criș s-a constituit un stil propriu al decorului zoomorf plastic, definit prin caracterul liber al siluțelor în relief față de decorul geometric al vaselor. Pe ceramica culturilor ulterioare, decorul zoomorf, sub formă de figurine sau siluete și protome, este legat de decorul geometric al vaselor, care este organizat în funcție de prezența proeminențelor și a figurinelor sau protomelor rotunde ori în relief, însă dispoziția tectonică a acestor teme plastice nu determină un stil al decorului zoomorf. Stilul animalier al ceramicii acestor culturi va fi însă definit prin modalitățile decorului zoomorf incizat pe ceramica Vinča sau pictat pe ceramica Cucuteni.

De asemenea, decorul în basorelief al ceramicii Criș introduce o tematică nouă pentru reprezentările zoomorfe, a cărei semnificație transpare în compoziția decorului zoomorf. Vasele zoomorfe și decorul în *ronde-bosse* sau relief pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică, ca și pecețile orientale sculptate, implică la fel o tematică de conținut, ale cărei modalități se vor amplifica deopotrivă în decorul zoomorf incizat și mai ales pictat al ceramicii carpato-dunărene, sau pe ceramica pictată orientală și cu deosebire în gliptica cilindrilor mesopotamieni. Stilul zoomorf plastic și pictural pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică reflectă evoluția generală a stilului animalier în arta Orientului mediteranean.

ANTON NIȚU

LES REPRÉSENTATIONS ZOOMORPHES PLASTIQUES SUR LA CÉRAMIQUE NÉO-ÉNÉOLITHIQUE CARPATO-DANUBIENNE

R É S U M É

L'étude d'ensemble des représentations zoomorphes sur la céramique carpato-danubienne a comme objet, d'une part, de définir *la structure et l'évolution du style zoomorphe* sur la céramique des cultures carpato-danubiennes, avec leurs prolongements dans le bassin du Danube et dans l'espace des Balkans, et, d'autre part, de déterminer *l'origine et la signification* des représentations zoomorphes sur la céramique carpato-balkanique et danubienne. Sous ces aspects multiples, l'évolution du style zoomorphe de la céramique néo-énéolithique est parallèle à celle du style animalier des cultures égéo-orientales ou même matriarcales et reproduit des lois générales dans l'évolution de l'art.

Les représentations zoomorphes sur la céramique carpato-danubienne peuvent être comprises et classifiées en fonction des *moyens techniques du modelage*. Dans cette étude on se réfère seulement aux *modalités plastiques* de ces représentations. Les thèmes plastiques sont groupés par cultures, pour mettre en évidence les *styles zoomorphes*, les *connexions* ou les *influences* culturelles.

Les vases zoomorphes, *rhyta*, créés par la nécessité rituelle de manipuler simultanément le vase d'offrande et l'animal substitué, comportent deux catégories avec leurs subdivisions :

I. Les vases en forme d'animal, intermédiaires entre la plastique et la céramique, réduisent graduellement l'animal à sa tête ou à sa corne :

1. Les vases qui rendent l'animal entier apparaissent dans la céramique Starčevo-Criș (fig. 1/1—2), Vinča-Turdaș (fig. 3/10; 5/4), Gumelnița A2 (fig. 12/1), Gumelnița B1 (fig. 8/4—5), Cucuteni A2 (fig. 17/1—2, 4; 20/1), Cucuteni AB (fig. 21/5), Cucuteni B1 (fig. 20/8), linéaire (fig. 15/1), pointillée (fig. 14/5), la céramique peinte moravo-slovaque (fig. 16/7—8). Les plus anciens vases en forme d'animal apparaissent dans la céramique néolithique tardive de Hacilar VI (fig. 35/1), puis dans la céramique peinte chalcolithique d'Obeid au nord de la Mésopotamie (fig. 36/1). Les périodes de Djemdet-Nasr en Mésopotamie (fig. 37/3) et de Suse C en Elam présentent des vases en pierre. Les vases zoomorphes en pierre ou en argile apparaissent aussi dans la période gerzéenne de l'Égypte prédynastique (fig. 36/5);

2. Les vases peuvent rendre seulement la tête de l'animal et servent comme des couvercles dans la céramique Gumelnița A2 balkanique (Karanovo VI) (fig. 6/5). Les formes Gumelnița B1 au nord du Danube (fig. 9/1, 3) peuvent être rapprochées de celles de Cucuteni A2 en forme de rhyton (fig. 17/6; 24/1—2, 4; 28/2, 8). L'efflorescence des vases en forme de protome caractérise les cultures égéennes (fig. 33/4—6);

3. Enfin, des vases en forme de corne ou de cornet, dans la céramique Gumelnița A2 (fig. 9/2; 11/5) et Cucuteni A2 (fig. 17/8). En Orient, on connaît le rhyton en forme de corne en métal d'Eshnunna (fig. 37/4). Les vases en forme de cornet apparaissent dès l'époque néolithique en Crète (fig. 32/7) et caractérisent les cultures minoenne et mycénienne (fig. 33/1), tout comme les rhyta en forme de tête (fig. 33/5—6). Les vases en forme de corne se rencontrent par suite dans les cultures helléno-scytho-thraciques (fig. 33/4);

II. Les vases aux attributs zoomorphes sont intermédiaires entre les « vases en forme d'animal » et ceux « décorés à protomes zoomorphes ». Les diverses formes céramiques prennent des aspects ornitomorphes ou zoomorphes :

1. Les askoi carpato-balkanique (fig. 3/8; 8/3, 6; 10/1; 11/2, 4; 31/1) deviennent ornitomorphes dans la céramique Vinča (fig. 5/5), Gumelnița A2 balkanique (fig. 6/8) et roumaine (fig. 10/3), Stoicani-Aldeni (Gumelnița A1 — Cucuteni A1) au sud de la Moldavie (fig. 18/1). Les askoi zoomorphes apparaissent dans la céramique Kakanj-Danilo (fig. 5/1; 32/9), Vinča-Turdaș (fig. 4/11), Gumelnița A2 balkanique (fig. 6/6; 7/6—7), Gumelnița B1 (fig. 11/6), Tripolié A (Précucuteni III et Protocucuteni) (fig. 17/9). Les askoi néolithiques de l'Égée (fig. 32/5—6, 8) sont les prototypes des formes carpato-balkaniques. Le type de Kakanj-Danilo est connu au néolithique moyen de la Grèce centrale (fig. 32/4). Un askos ornitomorphe est découvert en Crète dans la période M.A.III (fig. 33/3). Les askoi néo-énéolithiques de l'Europe sud-orientale déterminent de vraies séries typologiques. La Mésopotamie et l'Elam présentent comme askos un récipient allongé et muni d'orifices multiples à sa partie supérieure (fig. 36/2—3). Parfois, l'askos est décoré d'une protome zoomorphe (fig. 36/3);

2. Des vases piriformes d'aspect zoomorphe, dans la céramique Gumelnița A2 (fig. 10/5; 11/3, 7);

3. Les coupes de Tripolié (fig. 17/5; 21/1) et de Cucuteni B (fig. 21/2; 31/3).

Les vases à décor zoomorphe plastique connaissent les deux modalités du modelage en ronde bosse et en relief. La modalité en ronde bosse remplit une double fonction, décorative et tectonique, et comporte les thèmes :

1. Des anses à têtes zoomorphes sur la céramique Vésélinovo (Karanovo III) (fig. 6/3) et Vinča-Turdaș (fig. 5/2), comparables aux figurines d'oiseaux et de carnassiers appliquées comme anses sur la céramique Cucuteni A1 (Protocucuteni) (fig. 26/2), Cucuteni A2 (fig. 18/6; 28/4), Cucuteni B (fig. 18/8; 22; 23), ou à l'intérieur d'une cuillère Cucuteni A2 (fig. 30/1). Les figurines appliquées apparaissent sur le rebord des vases amratiens de l'Égypte prédynastique (fig. 36/4), comme à Valea Lupului (fig. 23), ou sur l'épaule et le corps des vases en pierre de la période Djemdet-Nasr en Mésopotamie (fig. 36/10; 37/1).

Des figurines introduites à l'intérieur des vases en argile (fig. 32/2) ou sculptées sur les couvercles en pierre (fig. 33/7) se retrouvent aussi en Égée ;

2. Des *proéminences cornues*, développées à partir des proéminences habituelles des vases, ayant une forme conique ou plate, simple ou à pointes multipliées, et étant placées isolément ou par groupes, apparaissent sur la céramique Vinča (fig. 3/9), Précucuteni III (fig. 25/1), Cucuteni A2 (fig. 25/2-8), Gumelnița B1 (fig. 11/1), pointillée (fig. 14/2-4, 6-7 ; 16/4) ou Lengyel (fig. 16/3, 5). Les proéminences cucuténiennes groupées par trois (fig. 25/1) ou pourvues de trois pointes (fig. 25/6) se rapprochent formellement des protomes schématiques tricornues de la céramique Cucuteni A2 (fig. 27/8 ; 29/7), mais la genèse de ces formes parallèles est toute différente ;

3. Les *protomai* d'animaux et d'oiseaux, remplaçant aussi les proéminences des vases et ayant par suite une double fonction, décorative et usuelle, sont plus répandues sur la céramique carpatobalkanique et même danubienne. On connaît une seule protome grotesque sur la céramique Criș (fig. 1/3). Des protomes rudimentaires caractérisent la céramique Vinča-Turdaș (fig. 4/1-4, 9 ; 6/2) et Maritza (Karano V = Gumelnița A1) (fig. 7/1-3, 5), mais leur application sur le bord (fig. 4/3-4 ; 6/2) ou le corps des vases (fig. 4/1-2, 9 ; 7/5) est variée. Sur la céramique Gumelnița A2 nord-danubienne apparaissent des protomes naturalistes (fig. 10/2) ou stylisées (fig. 12/4). Sur la céramique Gumelnița A2 et B (fig. 10/4 ; 12/2-3 ; 9/4) ou même sur celle de Cucuteni B (fig. 30/3) apparaissent aussi des protomes du type balkanique, avec les bouts des cornes fixés sur le vase. On rencontre les prototypes balkaniques sur les pièces de mobilier culturel, les cornes copulés (fig. 10/4) à Jász-tépé I (fig. 5/3) et les protomes isolées sur les autels (interprétés comme lampes) de Kapitan Dimitrijevo (fig. 8/8). Des protomes zoomorphes et ornitomorphes apparaissent aussi sur la céramique linéaire est-carpatique (fig. 14/1) ou danubienne (fig. 14/8 ; 16/2) et sur la céramique pointillée (fig. 16/1). La céramique cucuténienne présente des protomes très variées : des manches massifs à protome rudimentaire ou naturaliste sur le rebord des bols Précucuteni (fig. 19/1 ; 21/4) et Cucuteni A2 (fig. 18/5) ; des manches plats étirés des bords des bols et terminés en tête d'oiseau dans la période Précucuteni (fig. 18/3) et Cucuteni B1 (fig. 20/5), ou recourbés en tête d'ovidé dans la période Cucuteni A1 (Protocucuteni) (fig. 20/3-4) et Cucuteni A2 (fig. 27/1) ; des queues de cuillères terminées par des protomes rudimentaires et schématiques dans la période Précucuteni (Tripolié A) (fig. 19/3) et Protocucuteni (Cucuteni A1) (fig. 19/2 ; 20/6-7) ; un petit couvercle Cucuteni A2 surmonté d'une tête à cornes (fig. 18/4) est quelque chose de singulier ; des protomes rudimentaires, surtout d'ovidés, fixées au niveau de l'orifice ou de l'épaule des vases Précucuteni (fig. 26/1), Stoicani-Aldeni (fig. 21/3), Cucuteni A2 (fig. 26/4, 7 ; 27/2) et AB (fig. 28/6) ; des protomes rudimentaires d'oiseau (fig. 18/2) ou naturalistes (fig. 18/7 ; 28/1, 7) sur les vases Cucuteni A2 ; des coupes Cucuteni B1 portent deux protomes stylisées (fig. 17/3) ; sur les bols Précucuteni (fig. 19/4) et sur les écuelles Cucuteni A2 des *bucrania* naturalistes (fig. 28/5 ; 30/4) ou stylisés (fig. 26/3, 5 ; 27/3-7 ; 28/3 ; 29/3, 5) prennent graduellement des formes schématiques (fig. 26/6 ; 27/8 ; 29/1-2, 4, 7 ; 31/2), quelques-unes semblables aux proéminences cornues et groupées sur la céramique précucuténienne (fig. 25/1) ; un vase tronconique Cucuteni AB a l'ouverture lobée et décorée de quatre têtes stylisées (fig. 17/7), comme les formes céramiques anguleuses du type Bodrogkeresztur (fig. 15/2). Des protomes à long cou se rencontrent sur l'épaule des vase Tisza (fig. 16/6). Les protomes zoomorphes les plus anciennes sont celles appliquées sur la céramique Hacilar VI (fig. 34/1-2, 5), où il y a aussi une cuillère à protome d'oiseau (fig. 35/2). Mais la sculpture monumentale dans les sanctuaires néolithiques de Catal-Hüyük VI a créé les thèmes des têtes zoomorphes réduites à leurs cornes de consécration (fig. 34/6).

La modalité du décor zoomorphe en *bas-relief* accomplit une fonction strictement décorative et réalise ainsi des thèmes plus compliqués. La céramique Criș représente des *silhouettes* à tête naturaliste (fig. 2/1-2, 4) mais au corps rigide, groupées en file et associées aux motifs humains (fig. 2/3) ou végétaux (fig. 2/5). Une silhouette naturaliste de vautour apparaît sur la céramique Hamangia (fig. 3/1). Sur la céramique Vinča apparaissent des silhouettes (fig. 4/6, 8), mais aussi des *têtes* d'ovidés (fig. 4/5, 7, 10) et de bovidés (fig. 3/11 ; 6/7), parfois aux cornes décoratives (fig. 6/1). Une silhouette de capridé associée à des masques humains a été découverte sur la céramique Gumelnița B1 (fig. 13). La céramique

peinte Cucuteni B2 connaît une protome de taureau en relief (fig. 31/6) et la céramique de la variante Monteoru seulement le motif des cornes (fig. 30/2), tandis que sur la céramique Cucuteni C en Ukraine et en Moldavie les protomes de bovidés (fig. 24/5) produisent aussi des formes réduites aux cornes (fig. 30/6—7). Un serpent en relief est appliqué à l'intérieur d'une coupe Želiezovce (fig. 15/3). Les deux thèmes de l'image animale ou de sa tête sont modelés en stuc dans les sanctuaires de Çatal-Hüyük VI, IX (fig. 34/3, 6; 35/3). Le décor zoomorphe en relief est sculpté sur les vases en pierre Djemdet-Nasr en Mésopotamie (fig. 36/9) et modelé sur les vases en argile de Suse II (fig. 36/6; 37/8). Il apparaît aussi dans l'art monumental (fig. 35/4).

Le décor zoomorphe en bas-relief sur la céramique Criș reste indépendant du décor géométrique des vases et ce caractère libre de la disposition des compositions définit le *style Criș* du décor zoomorphe plastique. Au contraire, le décor zoomorphe en ronde bosse des figurines et des protomes sur la céramique Vinča, Gumelnița ou Cucuteni est lié au décor géométrique de diverses manières, mais le style décoratif propre à ces groupes céramiques n'est défini que par les modalités du décor zoomorphe incisé ou peint.

On a étudié le décor zoomorphe des pièces de mobilier culturel ou d'autres objets, qui appartient à la plastique, mais qui complète les lacunes du décor zoomorphe sur la céramique des diverses cultures carpatobalkaniques ou égéorientales.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Culture Sesklo-Starčevo-Criș : 1, Monostorszeg-Opoljenik; 2, Kotacpart; 3, Szentes-Jaksorérpart; 4, Kopáncs; 5, Bukova-puszta (Hongrie); 6, Sesklo; 7—8, Óbessenyő (Banat).

Fig. 2. — Culture Starčevo-Criș : 1, Sarvaš (Slovénie); 2, Csépa; 3, Kopáncs; 4, Gorzsa; 5, Kotacpart (Hongrie).

Fig. 3. — Culture Starčevo-Criș, Hamangia et Vinča : 1, Cernavoda (Dobroudja), culture Hamangia; 2, 5—8, 10, Turdaș (Transylvanie), culture Vinča, phase Vinča-Turdaș; 3, Zorlențu Maré (Banat), phase Vinča-Turdaș; 4, Tečić (Serbie), culture Starčevo; 9, 11, Vinča, culture Vinča, phase Vinča-Turdaș (9) et Vinča-Pločnik (11).

Fig. 4. — Culture Vinča : 1—10, Turdaș, phase Vinča-Turdaș; 11—12, Vinča, phase Vinča-Pločnik.

Fig. 5. — Culture Kakanj-Danilo, Vinča et Vésélinovo : 1, Danilo (Dalmatie), culture Kakanj-Danilo; 2, Hrtkovec Gomolava (Voïvodine), culture Vinča, phase Vinča-Turdaș; 3, Jasa-tépé I (Plovdiv), culture Vésélinovo; 4, Vinča, culture Vinča, phase Vinča-Turdaș; 5, Grivac B (Serbie), phase Vinča-Pločnik.

Fig. 6. — Culture Starčevo, Vinča, Vésélinovo et Gumelnița : 1, Vinča, culture Vinča, phase Vinča-Pločnik; 2, Turdaș, phase Vinča-Turdaș; 3, Jasa-tépé I, culture Vésélinovo; 4, Karanovo I (Thrace), culture Starčevo; 5, Strašimirovo (Varna), culture Gumelnița, phase A2; 6, Karanovo VI, culture Gumelnița A2; 7, Obrež-Beletinči (Voïvodine), culture Vinča-Pločnik; 8, Kalino (Thrace), culture Gumelnița A2.

Fig. 7. — Culture Maritza et Gumelnița : 1—3, 5, Jasa-tépé II, culture Maritza (Gumelnița A1); 4, 6, Karanovo VI, culture Gumelnița, phase A2; 7, Kodjadermen (Kolarovgrad), phase Gumelnița A2.

Fig. 8. — Culture Maritza et Gumelnița : 1, Plovdiv, culture Maritza (Gumelnița A1); 2, Jasa-tépé II, culture Maritza; 3, 7, Ciolănești (Roșiorii de Vede), culture Gumelnița, phase A2; 4—5, Vidra (Bucarest), phase B1; 6, Karanovo VI, culture Gumelnița A2; 8, Banjata IV (Kapitan Dimitrijevo), culture Maritza.

Fig. 9. — Culture Vădastra et Gumelnița : 1, 3, Vidra, culture Gumelnița, phase B1; 2, 4, Gumelnița (Munténie), phase Gumelnița A2 (2) et B (4); 5, Vădastra (Olténie), culture Vădastra, phase II.

Fig. 10. — Culture Gumelnița : 1, 3, Căscioarele (Munténie), phase A2; 2, 4, Sultana (Munténie), phase A2; 5, Calomfirești (Munténie), phase A2.

Fig. 11. — Culture Gumelnița et Sălcuța : 1, 5—6, Gumelnița, phase Gumelnița A2 (5) et B1 (1, 6); 2, 4, Verbicioara (Olténie), culture Sălcuța, phase I; 3, Sultana, phase Gumelnița A2; 7, Calomfirești, phase Gumelnița A2.

Fig. 12. — Culture Gumelnița : 1, 3—4, Sultana, phase A2; 2, Gumelnița, phase A2.

Fig. 13. — Culture Gumelnița : vase de Teiu (Pitești), phase B1.

Fig. 14. — Culture à céramique linéaire et pointillée : 1, Nezvisko (Ukraine), céramique linéaire à notes musicales; 2, Altenburg (Saxe), céramique pointillée; 3, Leipzig-Eutritzsch (Saxe), céramique pointillée; 4—5, Zauschwitz (Saxe), céramique pointillée; 6—7, Birmenitz (Saxe), céramique pointillée; 8, Bylany (Bohême), céramique linéaire.

Fig. 15. — Culture à céramique linéaire et culture Bodrogkeresztur : 1, Herkheim (Bavière), céramique linéaire; 2, Rospi Čuprija (Belgrade), culture Bodrogkeresztur; 3, Dvory nad Žitavou (Slovaquie), céramique Želiezovce.

Fig. 16. — Culture à céramique linéaire et pointillée, culture Tisza et Lengyel : 1, Pouchov (Bohême), céramique pointillée; 2, Wüllperode (Saxe), céramique linéaire récente; 3, 7—8, Abrahám (Slovaquie), culture Lengyel, groupe Lužianky; 4, Zauschwitz (Saxe), céramique pointillée; 5, Lužianky (Slovaquie), culture Lengyel, groupe Lužianky; 6, Kunszentmárton-Jaksor (Hongrie), culture Tisza.

Fig. 17. — Culture Cucuteni-Tripolié : 1—2, Ariușd (Transylvanie), phase A2; 3, Șipeniți, phase B1; 4, 6, 8, Trușești (Botoșani), phase A2; 5, Podolie, phase Cucuteni B1; 7, Traian (Piatra Neamț), phase AB; 9, Luka-Vrublevetskaja (Podolie), phase Tripolié A.

- Fig. 18. — Culture Cucuteni : 1, Stoicani (Galați), faciès culturel Stoicani-Aldeni (Cucuteni A1 — Gumelnița A1); 2, 6, Hăbășești (Roman), phase A2; 3, Vlădeni (Jassy), phase Précucuteni II; 4, 7, Trușești, phase Cucuteni A2; 5, Poienești (Vaslui), phase A2; 8, Podei (Tirgu-Ocna), phase B2.
- Fig. 19. — Culture Cucuteni-Tripolié : 1—2, Izvoare (Piatra Neamț), phase Précucuteni II (1) et Protocucuteni (2); 3, Luka-Vrublevetskaia, phase Tripolié A; 4, Suceava-Șipot, phase Précucuteni III.
- Fig. 20. — Culture Cucuteni : 1—2, Trușești, phase A2; 3—4, 6—7, Dodești (Birlad), faciès Stoicani-Aldeni (Cucuteni A1 — Gumelnița A1); 5, Cucuteni, phase B1; 8, Șipeniți, phase B1.
- Fig. 21. — Culture Cucuteni-Tripolié : 1, Krinička (Podolie), phase Cucuteni B1; 2, Șipeniți, phase B1; 3, Suceveni (Galați), faciès Stoicani-Aldeni; 4, Holercani, phase Précucuteni III; 5, Traian, phase Cucuteni AB.
- Fig. 22. — Culture Cucuteni : Podei (Tirgu-Ocna), phase B2.
- Fig. 23. — Culture Cucuteni : Valea Lupului (Jassy), phase B2.
- Fig. 24. — Culture Cucuteni : 1—2, 4, 6, Trușești, phase A2; 3, 5, Cucuteni, phase B.
- Fig. 25. — Culture Cucuteni : 1, Izvoare, phase Précucuteni III; 2—8, Hăbășești, phase Cucuteni A2.
- Fig. 26. — Culture Cucuteni : 1—2, Izvoare, phase Précucuteni II (1) et Protocucuteni (2); 3—5, 7, Hăbășești, phase Cucuteni A2; 6, Trușești, phase A2.
- Fig. 27. — Culture Cucuteni : 1—7, Hăbășești, phase A2; 8, Poienești (Vaslui), phase A2.
- Fig. 28. — Culture Cucuteni : 1—3, 5, 7, Trușești, phase A2; 4, Birlălești (Birlad), phase A2; 6, Tg.-Negrești (Vaslui), phase AB.
- Fig. 29. — Culture Cucuteni : 1, 3—5, 7 Trușești, phase A2; 2, Poienești (Vaslui), phase A2; 6, Cucuteni, phase B1.
- Fig. 30. — Culture Cucuteni-Tripolié : 1, 6, Frumuşica (Piatra Neamț), phase A2 (1) et B (6); 2—3, Podei, phase B2 (3) et la variante Monteoru (2); 4, Hăbășești, phase A2; 5, 7, Kudrintsy (Ukraine), phase Cucuteni B.
- Fig. 31. — Culture Cucuteni et Foltești II : 1, Foltești (Galați), culture Foltești II; 2, Hăbășești, culture Cucuteni, phase A2; 3, Cucuteni, phase A2; 4, Tăcuta (Vaslui), phase A2; 5, Trușești, phase A2; 6, Podei, phase B2.
- Fig. 32. — Cultures de l'Égée : 1, Cypré, période H.R.III; 2, Palaikastro (Crète), période M.M.I; 3, Tsangli (Thessalie), culture Sesklo, période néolithique moyenne; 4, Elateia, période néolithique moyenne; 5—6, Nea Nikomedeia (Macédoine), période néolithique ancienne; 7, Cnossos, époque néolithique; 8, Larissa (Thessalie), période néolithique récente; 9, Kakanj (Bosnie), culture néolithique Kakanj-Danilo.
- Fig. 33. — Cultures de l'Égée : 1, Minet el-Beida (Syrie), période H.R.III; 2, 7, Mochlos (Crète), période M.A.I. (2) et M.A.II (7); 3, Kumasa (Crète), période M.A.III; 4, Panagurište (Thrace), époque hellénistique (IIIe siècle); 5—6, Cnossos, période M.R.II.
- Fig. 34. — Cultures de l'Asie mineure : 1—2, 5, Hacilar VI, période néolithique récente; 3—4, 6, Çatal-Hüyük III (4), VI (6) et IX (3), époque néolithique.
- Fig. 35. — Cultures de l'Asie mineure et de la Mésopotamie : 1—2, Hacilar VI, période néolithique récente; 3, Çatal-Hüyük VI, époque néolithique; 4, El Obeid, période dynastique archaïque.
- Fig. 36. — Cultures de la Mésopotamie, de l'Elam et de l'Égypte : 1, Tell Arpachiya 5—1, période Obeid récente; 2—3, 6, Suse, période Suse C (2—3) et II (6); 4, l'Égypte prédynastique, période amratienne; 5, Gebel-el-Tarif, période gerzéenne; 7, 10, Mésopotamie, période Djemdet-Nasr; 8, Uruk III, période Djemdet-Nasr; 9, Ur, période Djemdet-Nasr.
- Fig. 37. — Cultures de la Mésopotamie et de l'Elam : 1, 3, Uruk III; 2, 5—6, Mésopotamie, période Djemdet-Nasr; 4, Eshnunna, période dynastique archaïque; 7—8, Suse, période Suse II (8) et la 1re dynastie babylonienne (7).

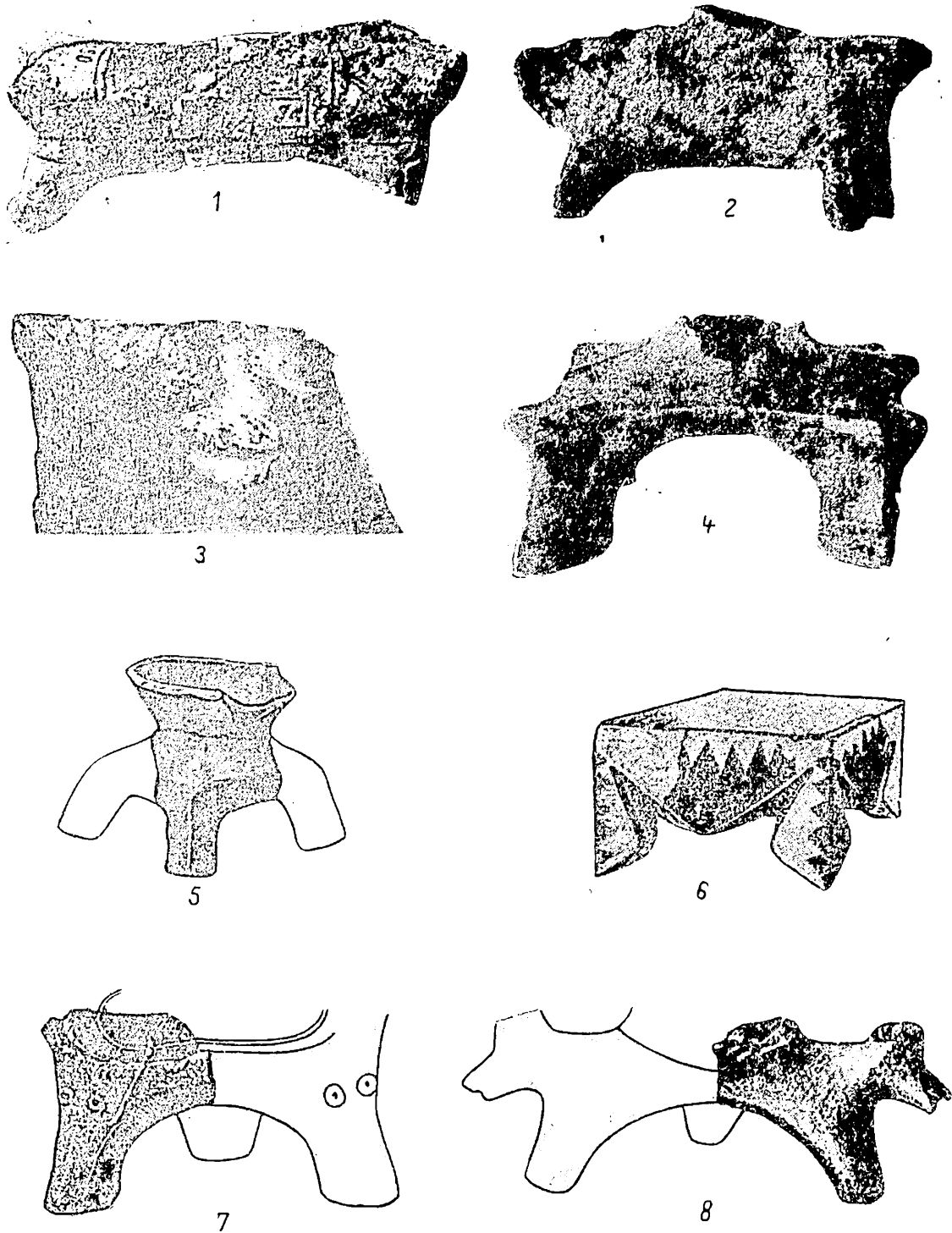

Fig. 1. — Cultura Sesklo-Starčevo-Criș: 1, Monostorszeg-Opoljenik; 2, Kotacpart; 3, Szentcs-Jaksorérpart; 4, Kopáncs; 5, Bukova-pustza (Ungaria); 6, Sesklo (Tesalia); 7—8, Óbessenyő (Banat).

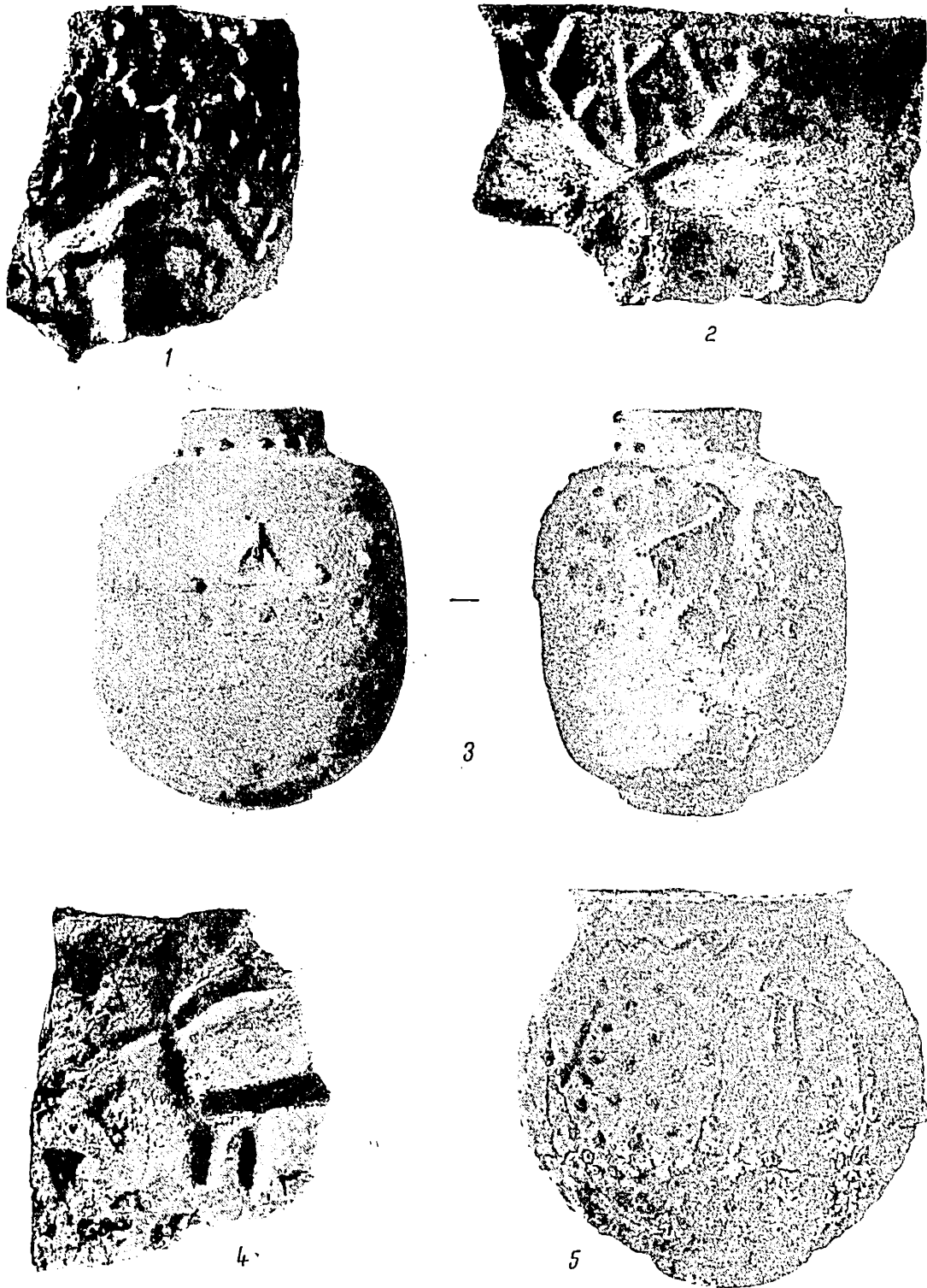

Fig. 2. — Cultura Starčevo-Criș; 1, Sarvász (Slavonia); 2, Csépa; 3, Kopáncs; 4, Gorzsa; 5, Koltárpárt (Ungaria).

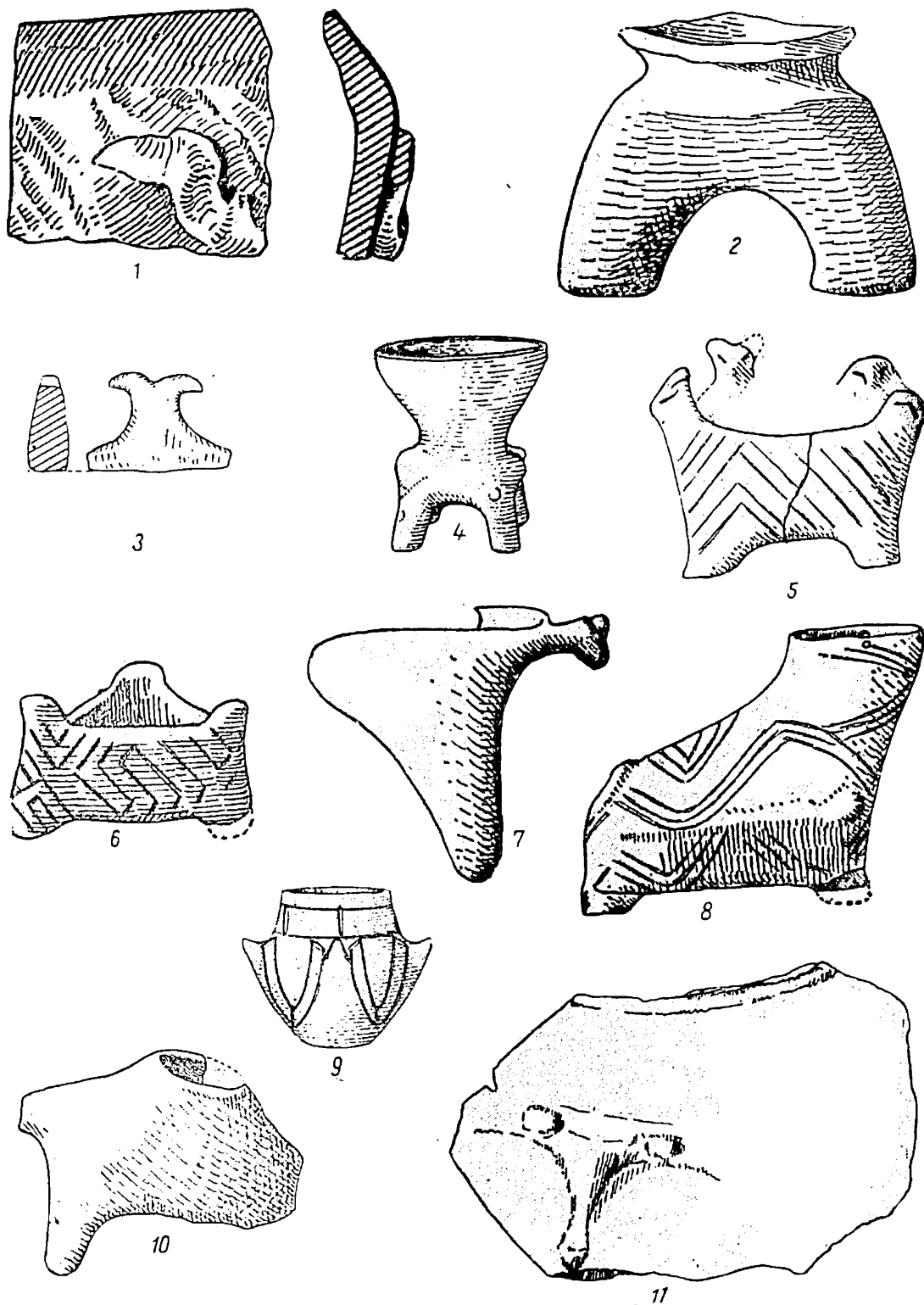

Fig. 3. — Cultura Starčevo-Criș, Hamangia și Vinča : 1, Cernavoda (Dobrogea), cultura Hamangia ; 2, 5-8, 10, Turdaș (Transilvania), cultura Vinča, faza Vinča-Turdaș ; 3, Zorlențu Mare (Banat), faza Vinča-Turdaș ; 4, Tečić (Serbia), cultura Starčevo ; 9, 11, Vinča (Serbia), cultura Vinča, faza Vinča-Turdaș (9) și Vinča-Pločnik (11).

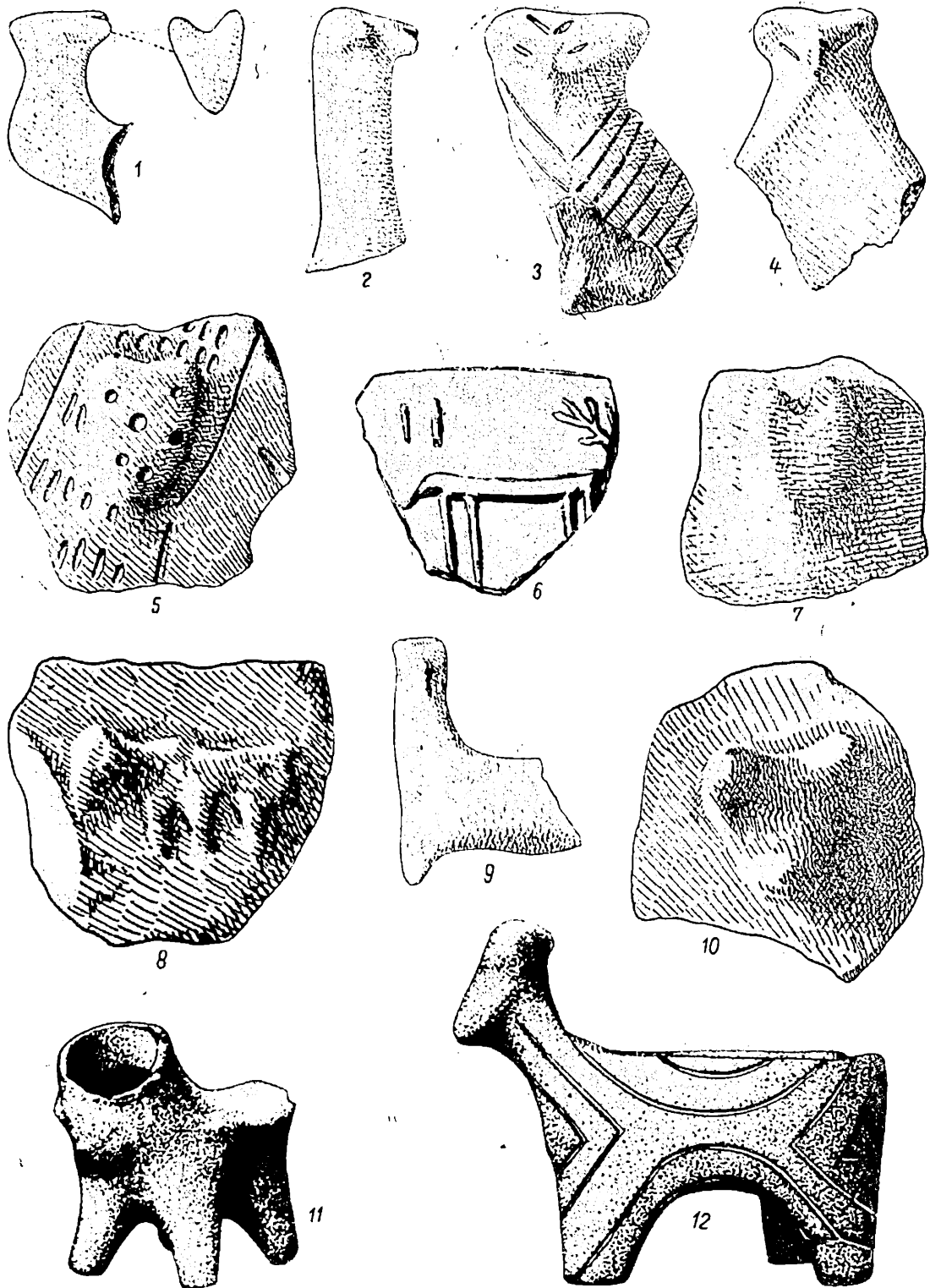

Fig. 4. — Cultura Vinča : 1—10, Turdaș, faza Vinča-Turdaș ; 11—12, Vinča, faza Vinča-Pločnik.

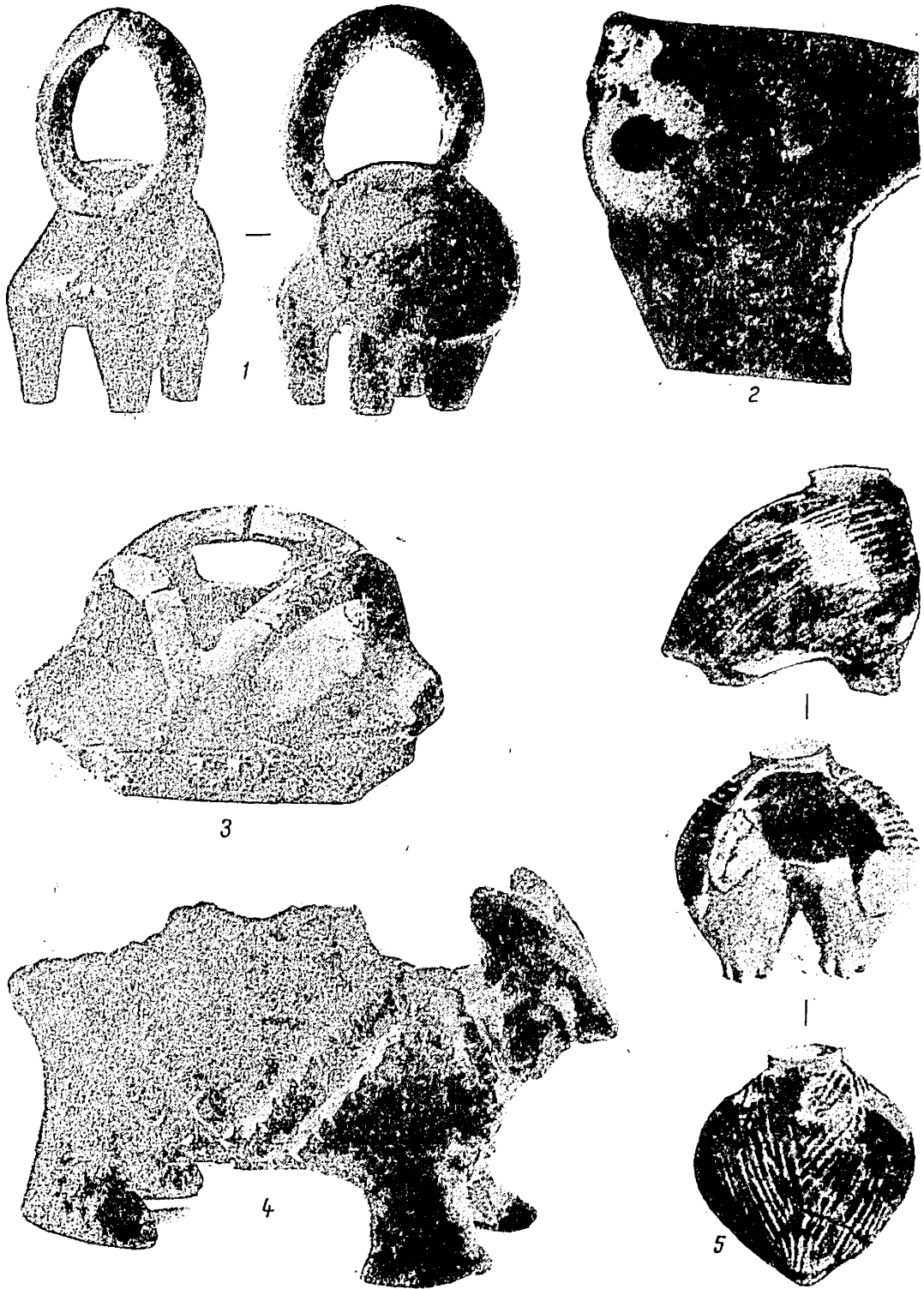

Fig. 5. — Cultura Kakanj-Danilo, Vinča și Veselinovo: 1, Danilo (Dalmația), cultura Kakanj-Danilo; 2, Hrtkoveci Gomolava (Voivodina), cultura Vinča, faza Vinča-Turdaș; 3, Jasa-tepe I (Plovdiv), cultura Veselinovo; 4, Vinča, cultura Vinča, faza Vinča-Turdaș; 5, Grivac B (Serbia), faza Vinča-Pločnik.

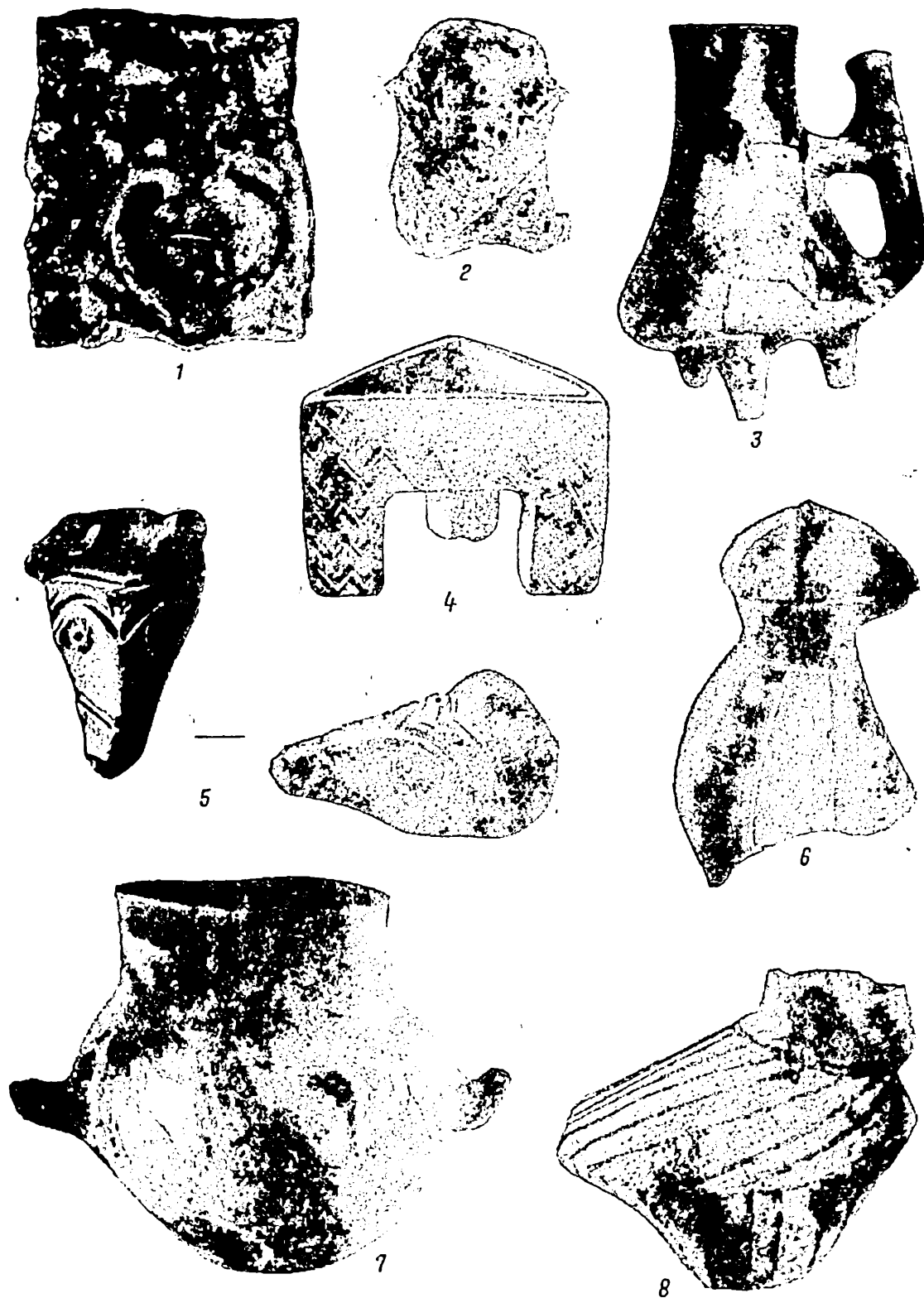

Fig. 6. — Cultura Starčevo, Vinča, Veselinovo și Gumelnița: 1, Vinča, cultura Vinča, faza Vinča-Pločnik; 2, Turdaș, faza Vinča-Turdaș; 3, Jasa-tepe I, cultura Veselinovo; 4, Karanovo I (Tracia), cultura Starčevo; 5, Strašimirovo (Varna), cultura Gumelnița, faza A2; 6, Karanovo VI, cultura Gumelnița A2; 7, Obrež-Beletinči (Volvodina), cultura Vinča-Pločnik; 8, Kalino (Tracia), cultura Gumelnița A2.

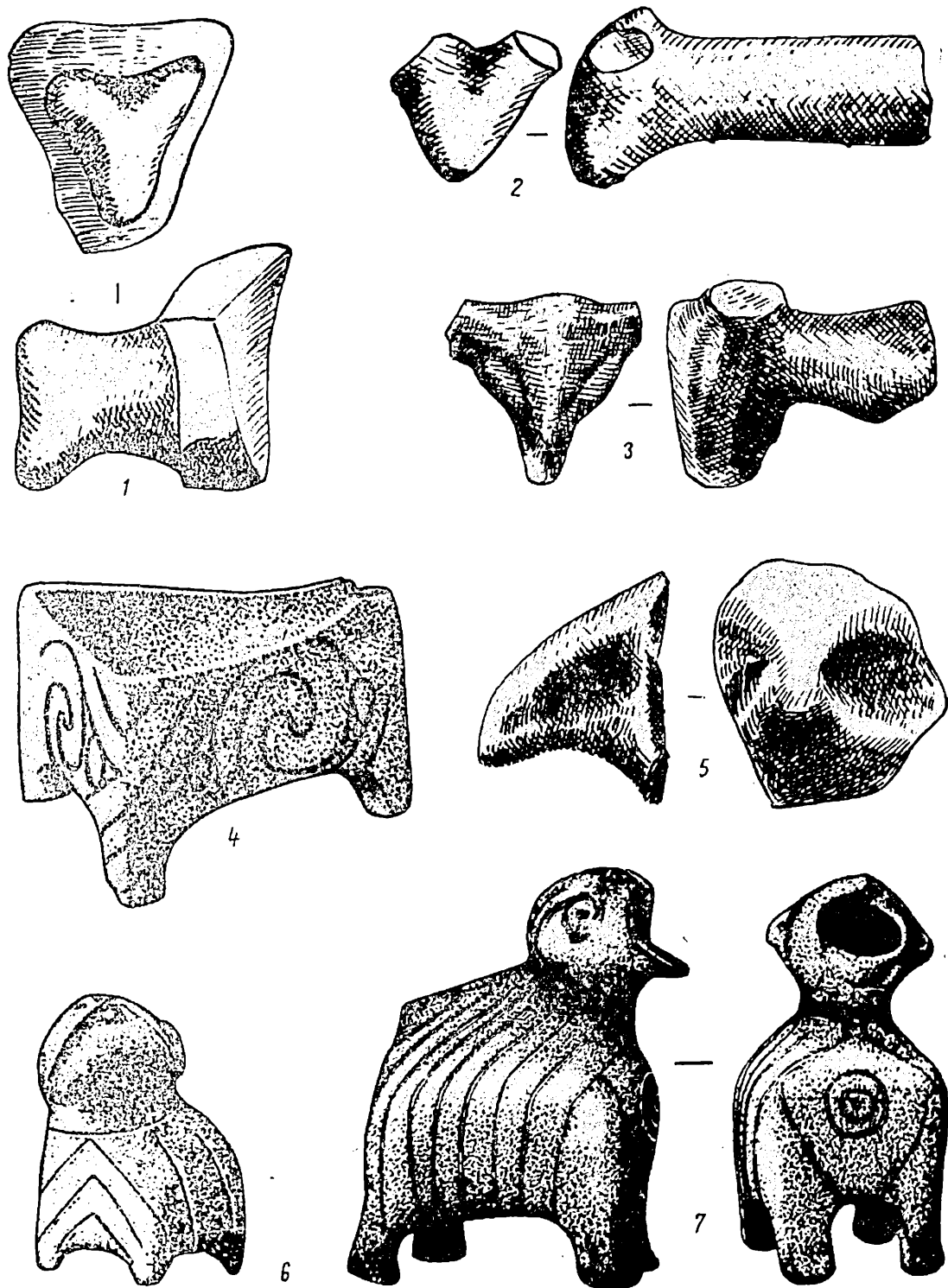

Fig. 7. — Cultura Marița și Gumelnița : 1—3, 5, Jasa-tepe II, cultura Marița (Gumelnița A1); 4, 6, Karanovo VI, cultura Gumelnița, faza A2; 7, Kodjadermen (Kolarovgrad), faza Gumelnița A2.

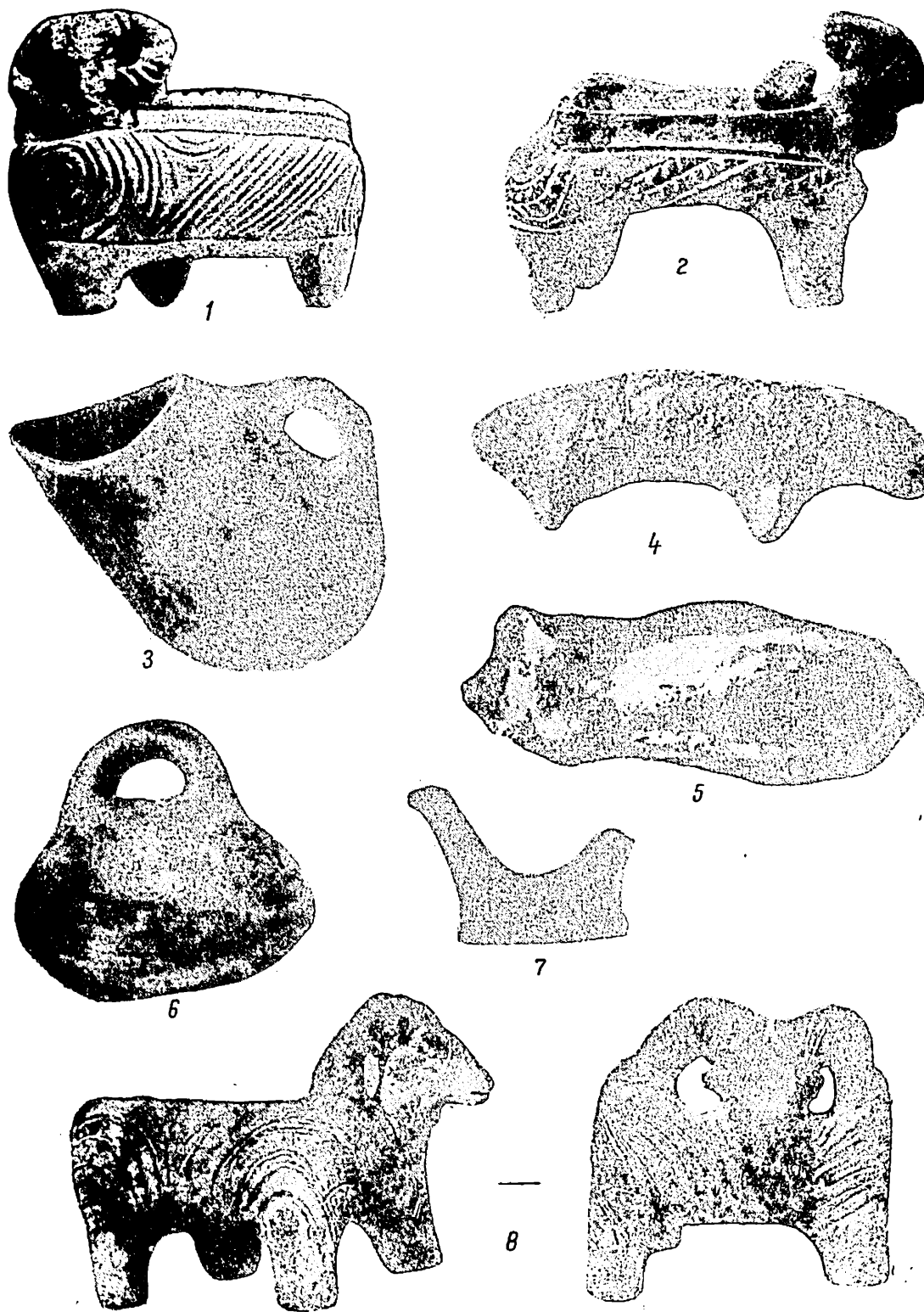

Fig. 8. — Cultura Marița și Gumelnița : 1, Plovdiv, cultura Marița (Gumelnița A1); 2, Jasa-tepe II, cultura Marița; 3, 7, Ciolănești (Roșorii de Vede), cultura Gumelnița, faza A2; 4-5, Vidra (București), faza B1; 6, Karanovo VI, cultura Gumelnița A2; 8, Banjata IV (Kapitan Dimitriev), cultura Marița.

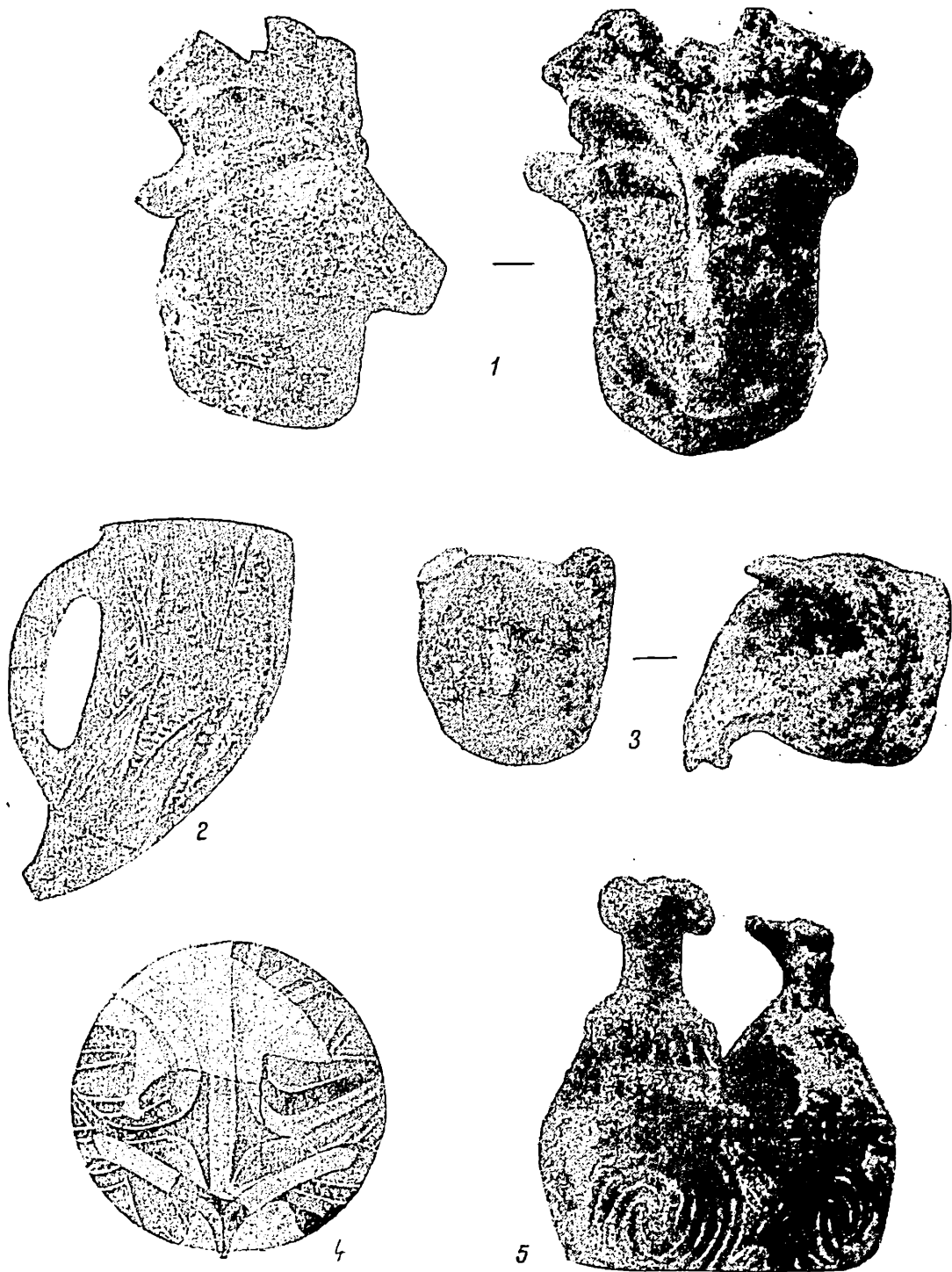

Fig. 9. — Cultura Vădastra și Gumelnița : 1, 3, Vidra, cultura Gumelnița, faza B1; 2, 4, Gumelnița (Muntenia), faza Gumelnița A2 (2) și B (4); 5, Vădastra (Oltenia), cultura Vădastra, faza II.

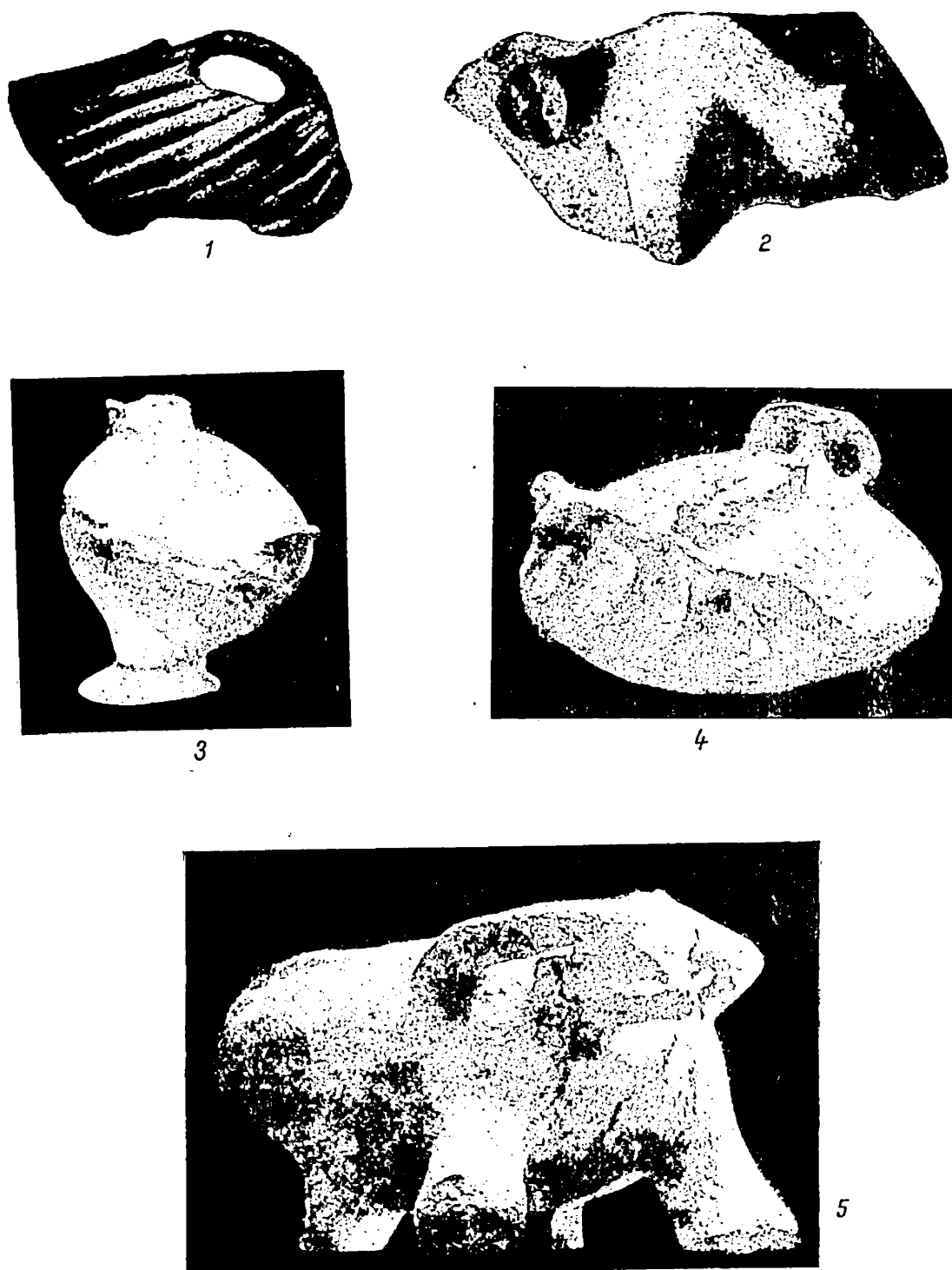

Fig. 10. — Cultura Gumelnița: 1, 3, Căscioarele (Muntenia), faza A2; 2, 4, Sultana (Muntenia), faza A2; 5, Calomfirești (Muntenia), faza A2.

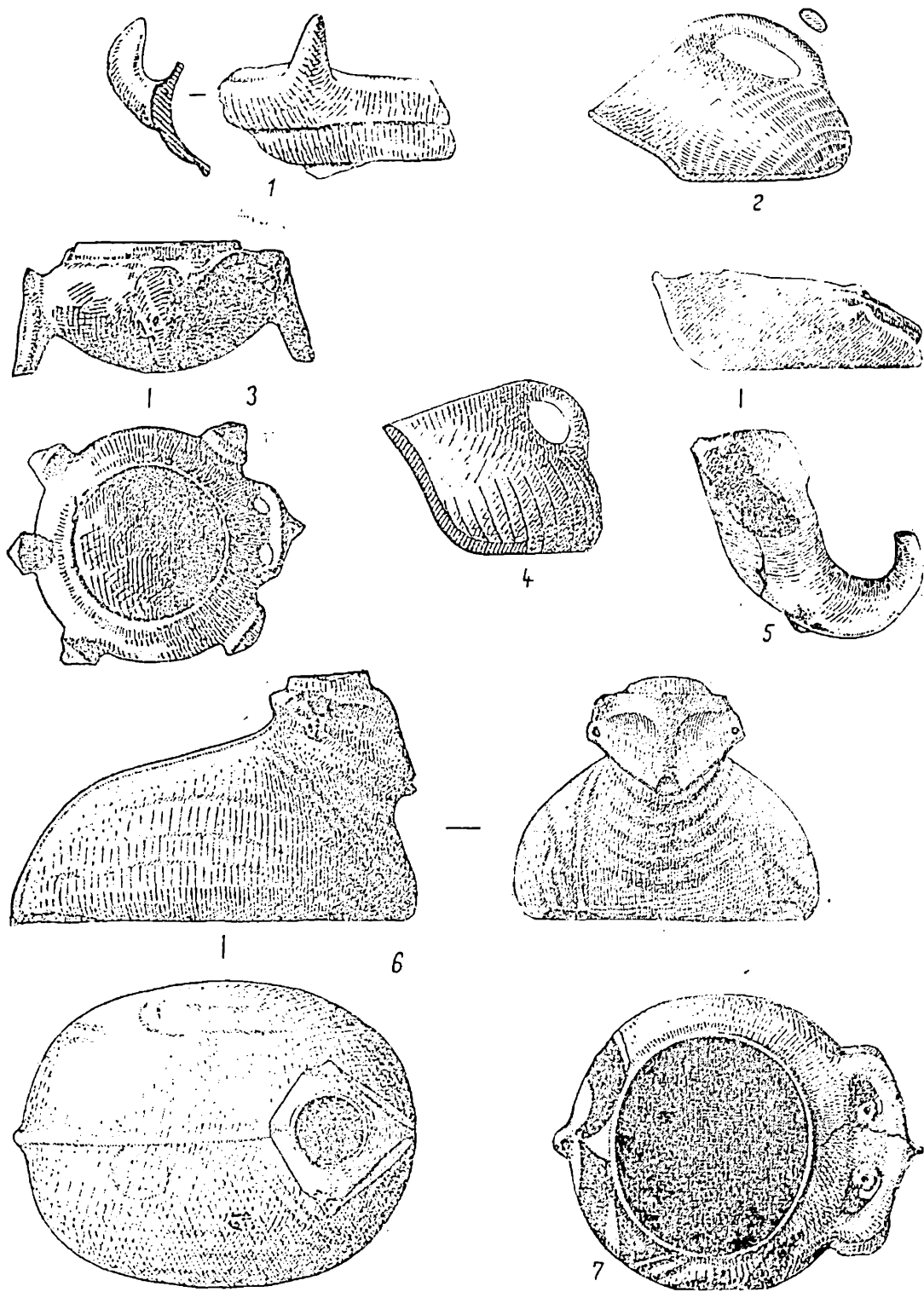

Fig. 11. — Cultura Gumelnița și Sălcuța: 1, 5–6, Gumelnița, faza Gumelnița A2 (5) și B1 (1, 6); 2, 4, Verbicioara (Oltenia), cultura Sălcuța, faza I; 3, Sultana, faza Gumelnița A2; 7, Calomfirești, faza Gumelnița A2.

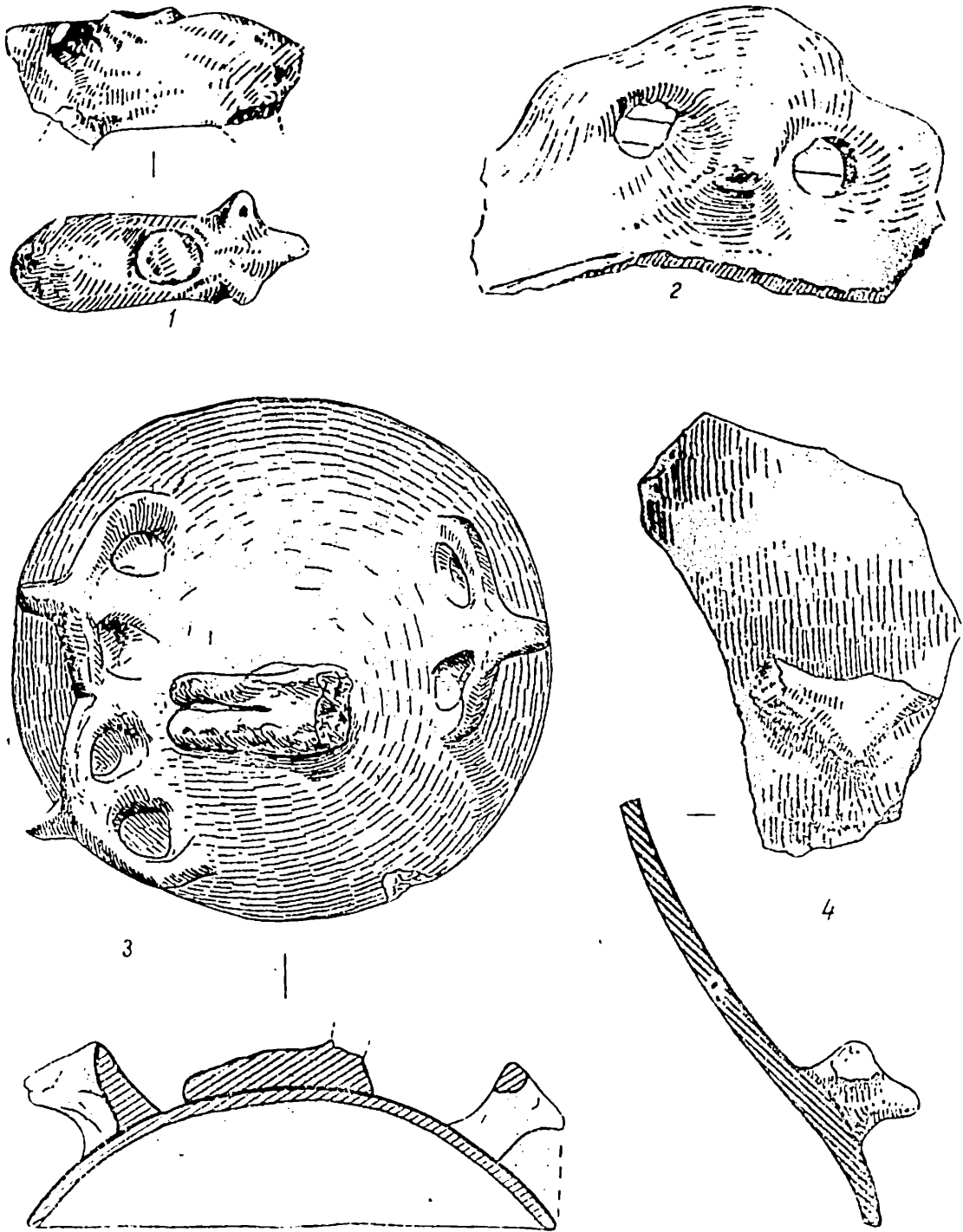

Fig. 12. — Cultura Gumelnița: 1, 3-4, Sultana, faza A2; 2, Gumelnița, faza A2.

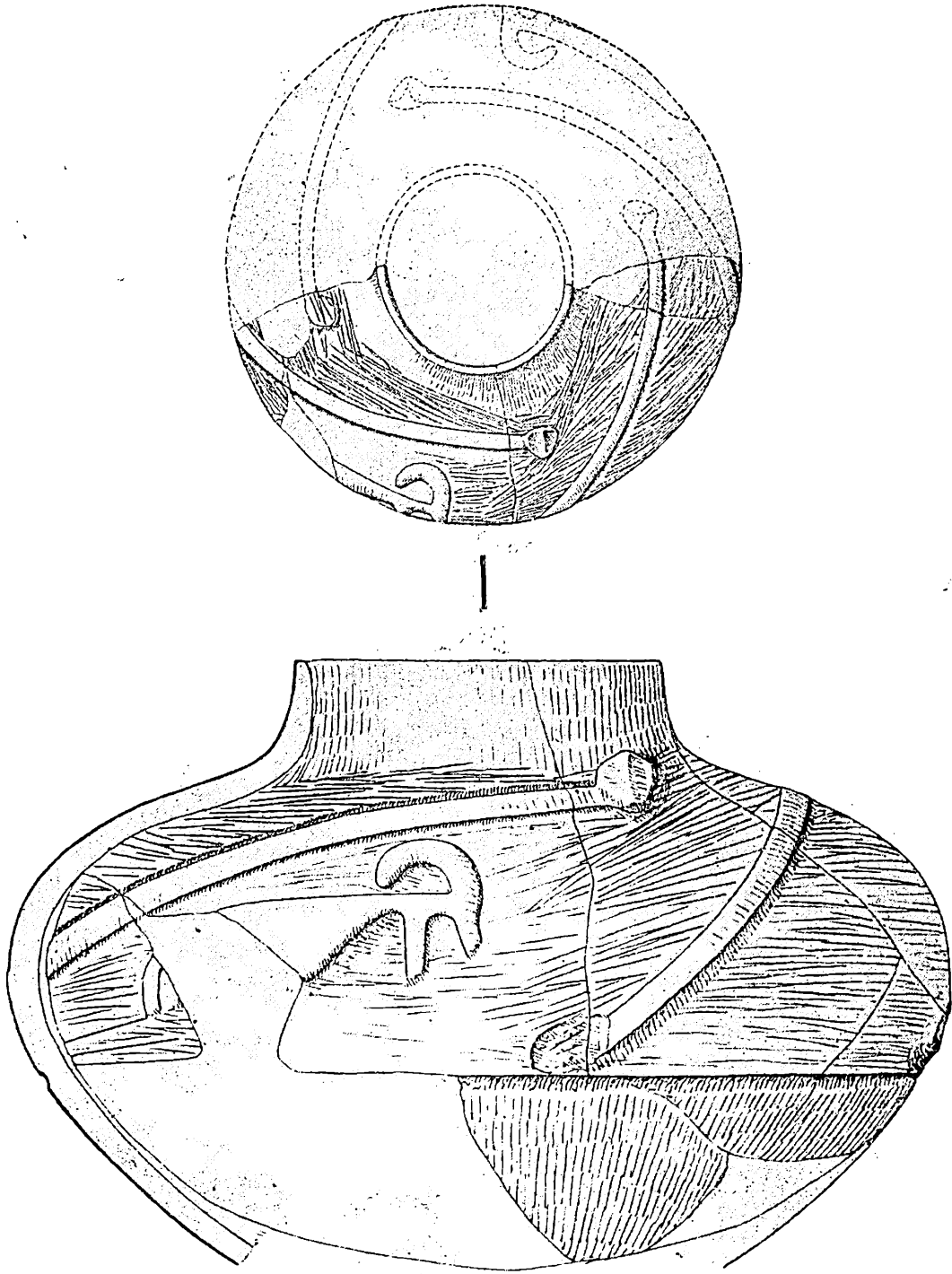

Fig. 13. — Cultura Gumelnița : vas de la Teiu (Pitești) din faza B1.

Fig. 14. — Cultura ceramicii liniare și punctată: 1, Nezvisko (Ucraina), ceramică liniară cu capete de note; 2, Altenburg (Saxonia), ceramică punctată; 3, Leipzig-Eutritzsch (Saxonia), ceramică punctată; 4—5, Zauschwitz (Saxonia), ceramică punctată; 6—7, Birmenitz (Saxonia), ceramică punctată; 8, Bylany (Boemia), ceramică liniară.

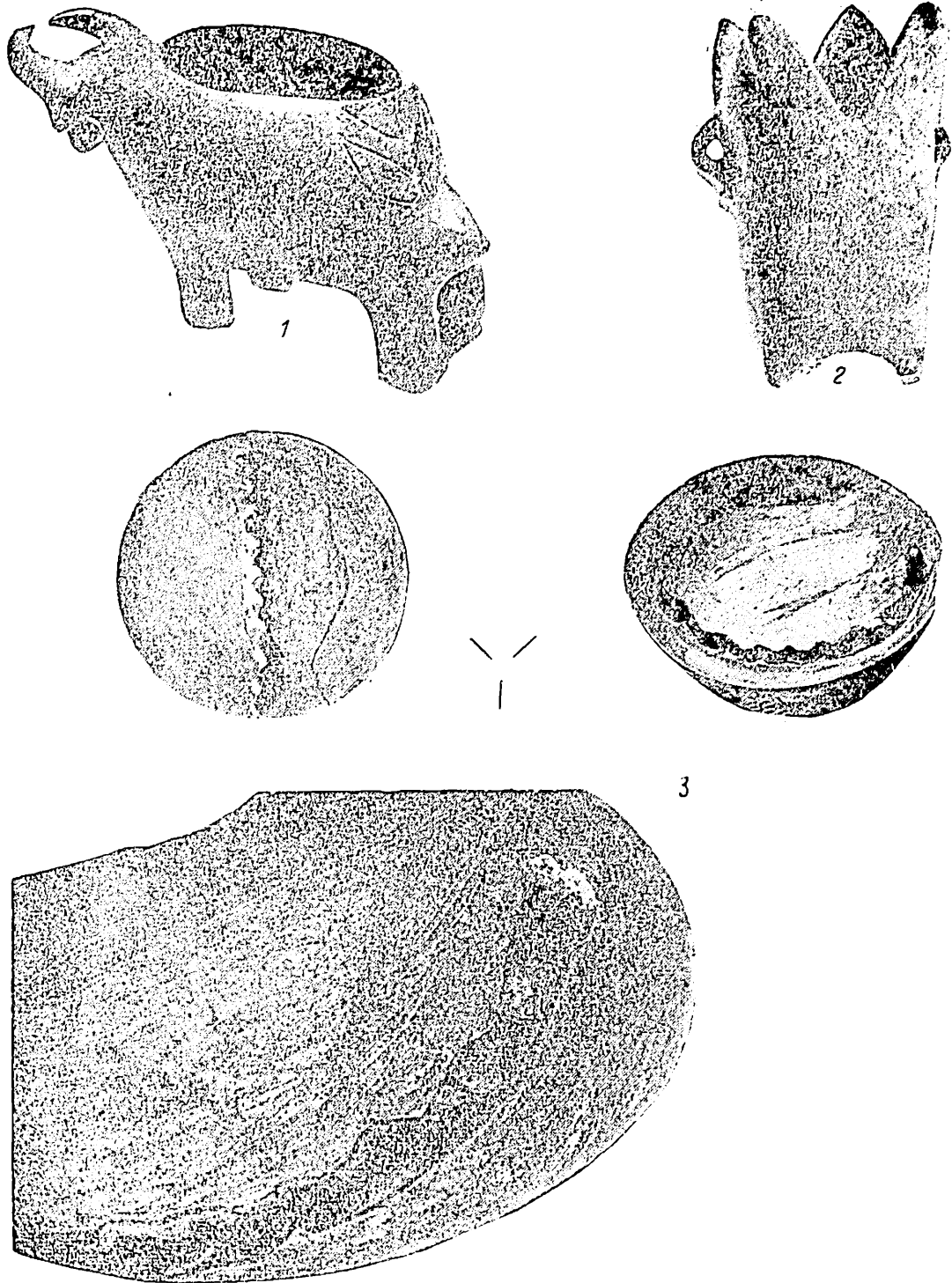

Fig. 15. — Cultura ceramicii liniare și Bodrogkeresztur: 1, Herkheim (Bavaria), ceramica liniară; 2, Rospi Čuprija (Belgrad), cultura Bodrogkeresztur; 3, Dvory nad Žitavou (Slovacia), ceramica Želiezovce.

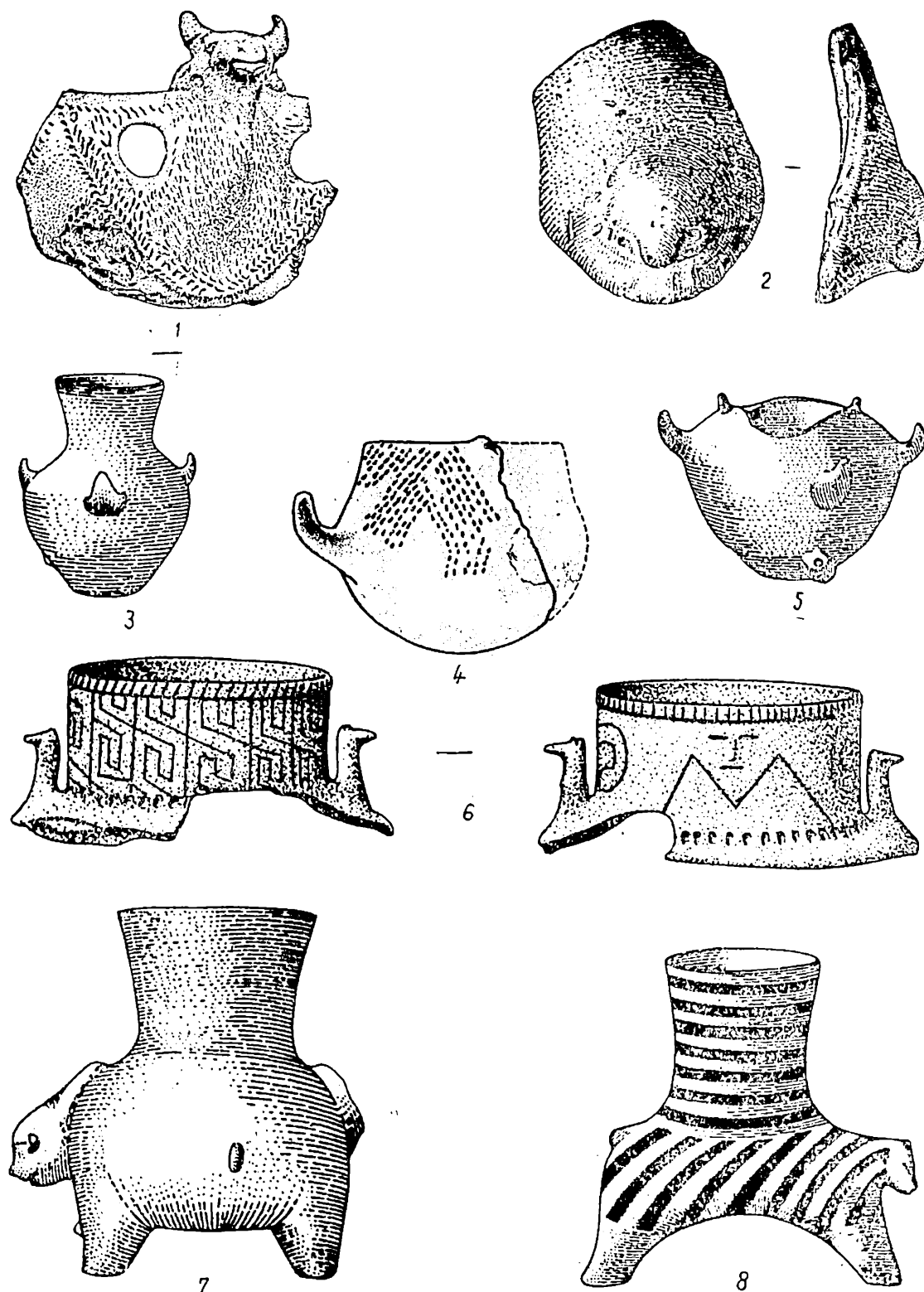

Fig. 16. — Cultura ceramicii liniare, punctate, Tisa și Lengyel: 1, Pouchov (Boemia), ceramică punctată; 2, Wüllperode (Saxonia), ceramică liniară nouă; 3, 7–8, Abrahám (Slovenia), cultura Lengyel, grupa Lužianky; 4, Zauschwitz (Saxonia), ceramică punctată; 5, Lužianky (Slovenia), cultura Lengyel, grupa Lužianky; 6, Kunszentmárton-Jaksor (Ungaria), cultura Tisa.

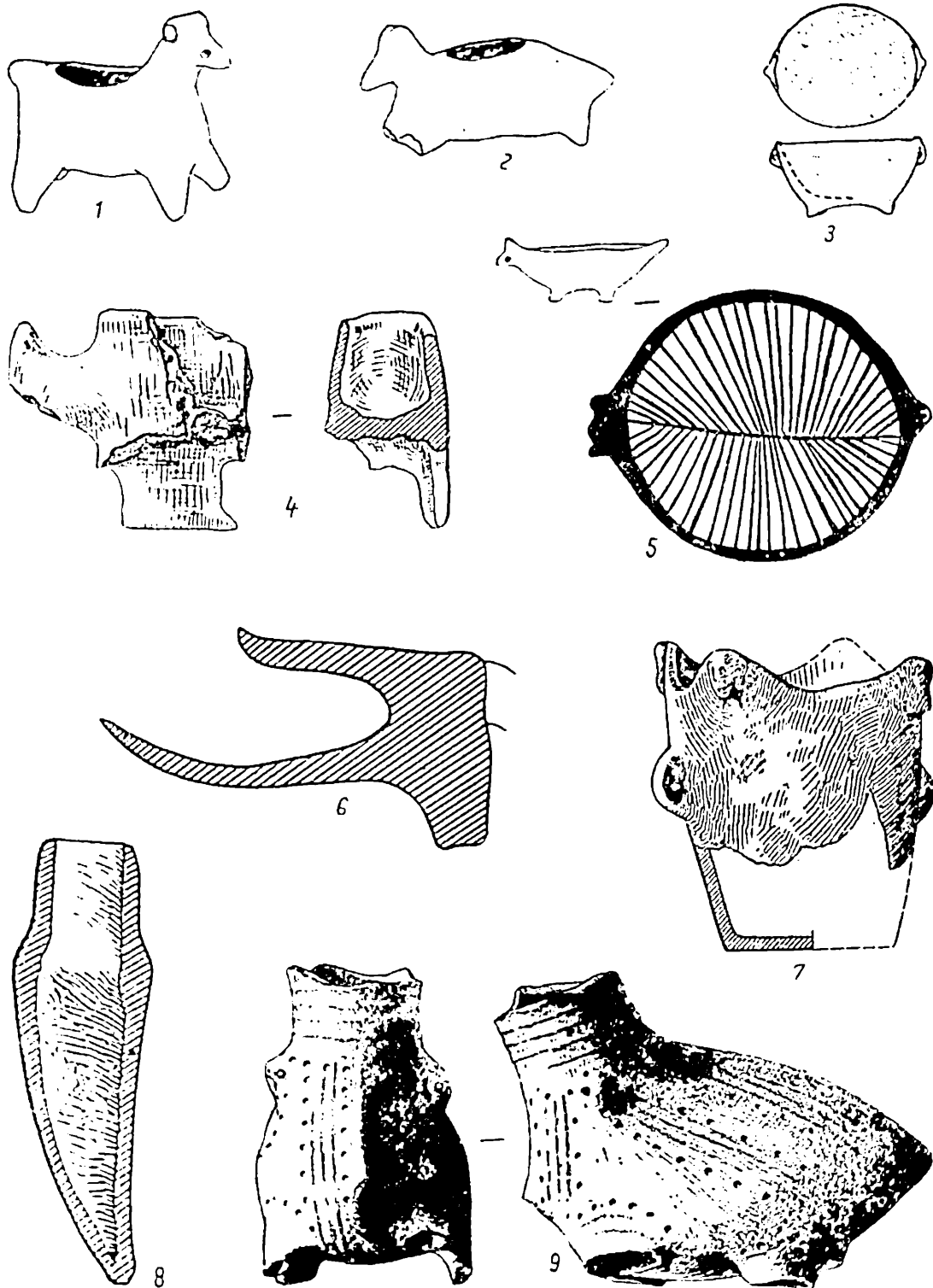

Fig. 17. — Cultura Cucuteni-Tripolie: 1—2, Ariușd (Transilvania), faza A2; 3, Șipeniți (Bucovina), faza B1; 4, 6, 8, Trușești (Botoșani), faza A2; 5, Podolia, faza Cucuteni B1; 7, Traian (Piatra Neamț), faza AB; 9, Luka-Vrublevețkaia (Podolia), faza Tripolie A.

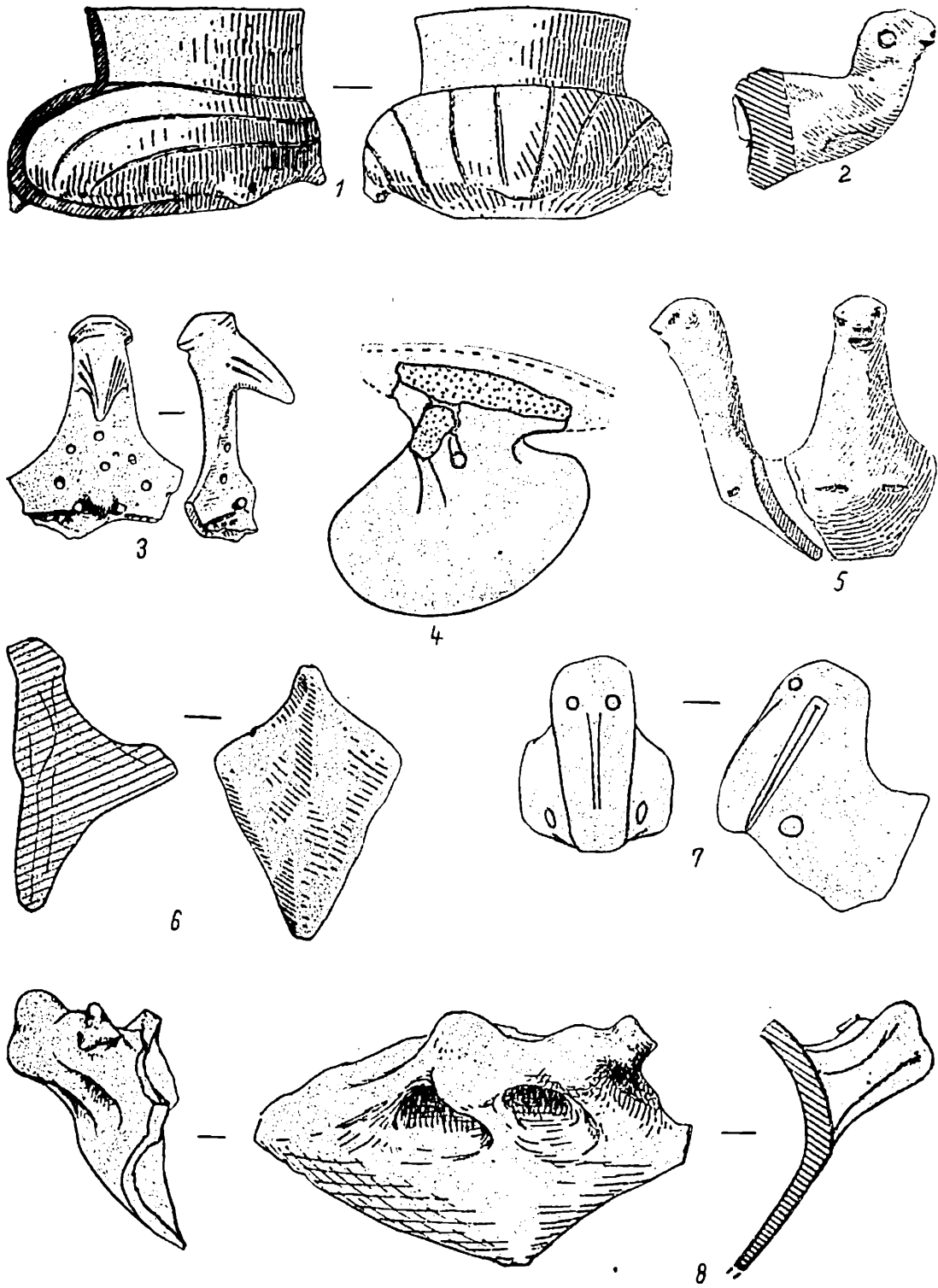

Fig. 18. — Cultura Cucuteni: 1, Stoicani (Galați), faciesul Stoicani-Aldeni (Cucuteni A1 — Gurnel-
nița A1); 2, 6, Hăbășești (Roman), fază Cucuteni A2; 3, Vlădeni (Iași), fază Precucuteni II; 4, 7, Trușești,
fază Cucuteni A2; 5, Polenești (Vaslui), fază A2; 8, Podei (Tg. Ocna), fază B2.

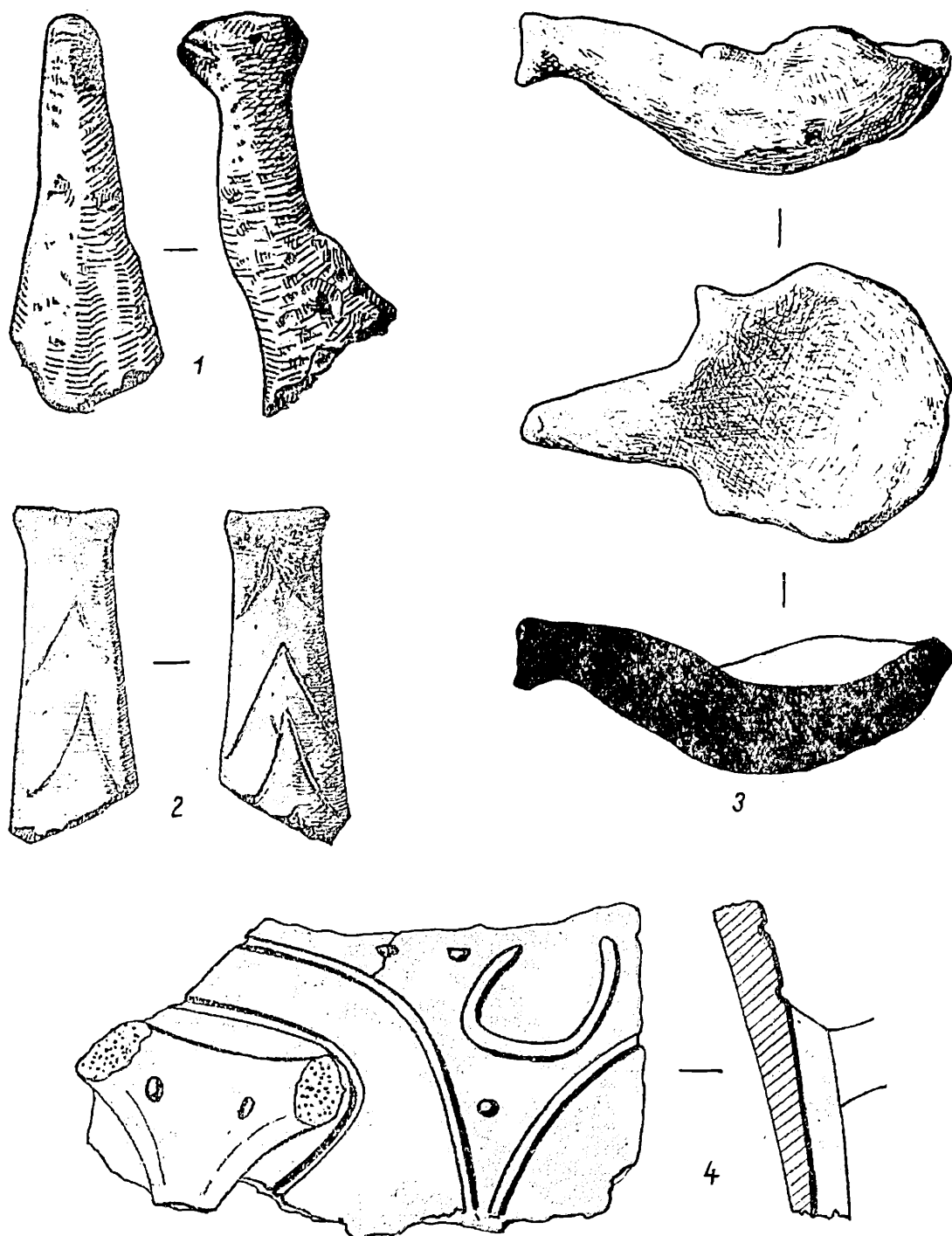

Fig. 19. — Cultura Cucuteni-Tripolie : 1—2, Izvoare (Piatra Neamț), faza Precucuteni II (1) și Proto-cucuteni (2); 3, Luka-Vrublevețkaia, faza Tripolie A; 4, Suceava-Șipot, faza Precucuteni III.

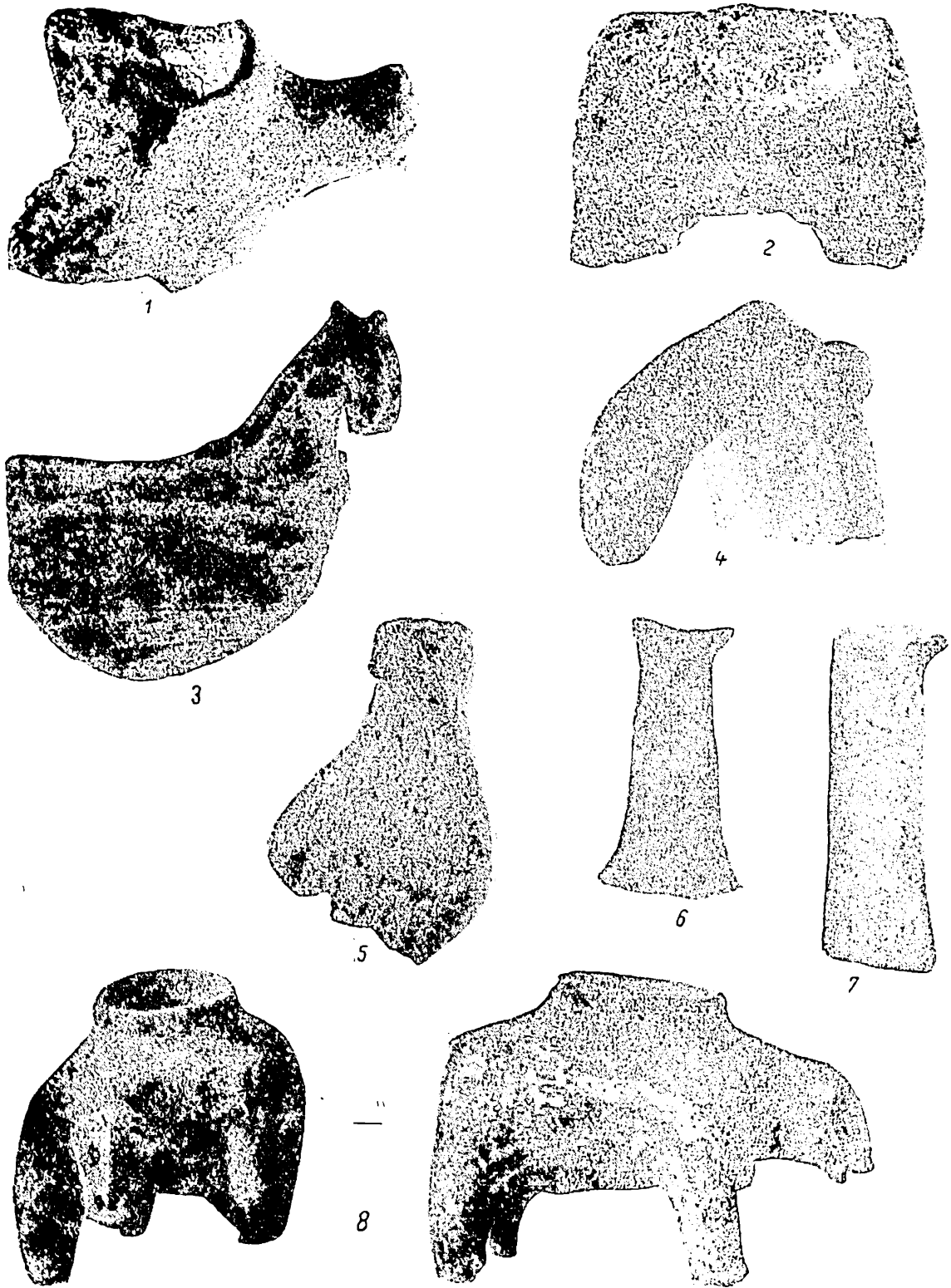

Fig. 20. — Cultura Cucuteni : 1—2, Truşeşti, faza A2; 3—4, 6—7, Dodeşti (Bîrlad), faciesul Stoicani-Aldeni (Cucuteni A1 — Gumelniţa A1); 5, Cucuteni, faza B1; 8, Şipeniţi, faza B1.

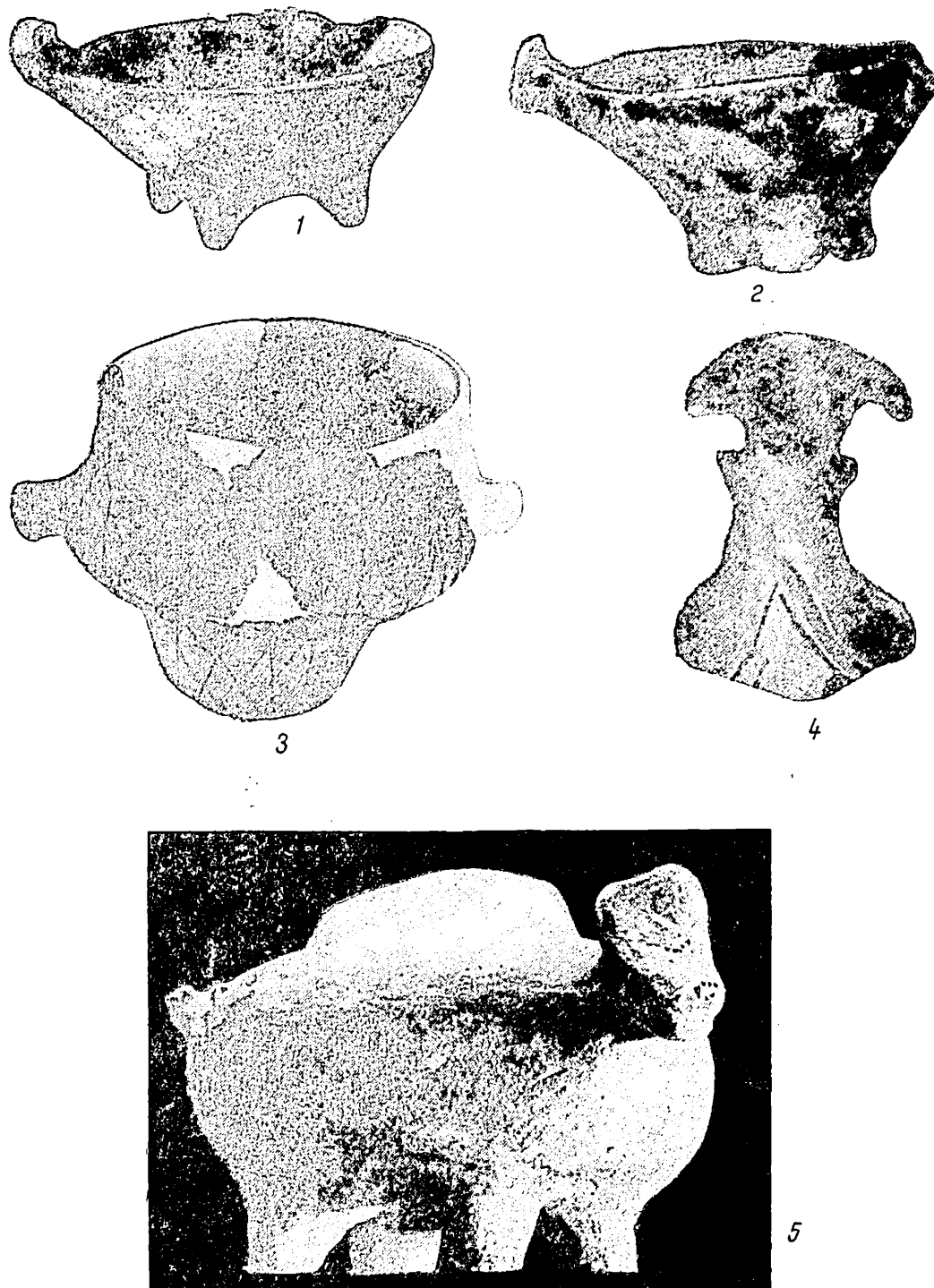

Fig. 21. — Cultura Cucuteni-Tripolie : 1, Krinička (Podolia), faza Cucuteni B1 ; 2, Șipeniți, faza B1 ; 3, Suceveni (Galați), faciesul Stoicani-Aldeni) ; 4, Holercani, faza Precucuteni III ; 5, Traian, faza Cucuteni AB.

Fig. 22. — Cultura Cucuteni: Potei (Tirgu Ocna), faza B 2.

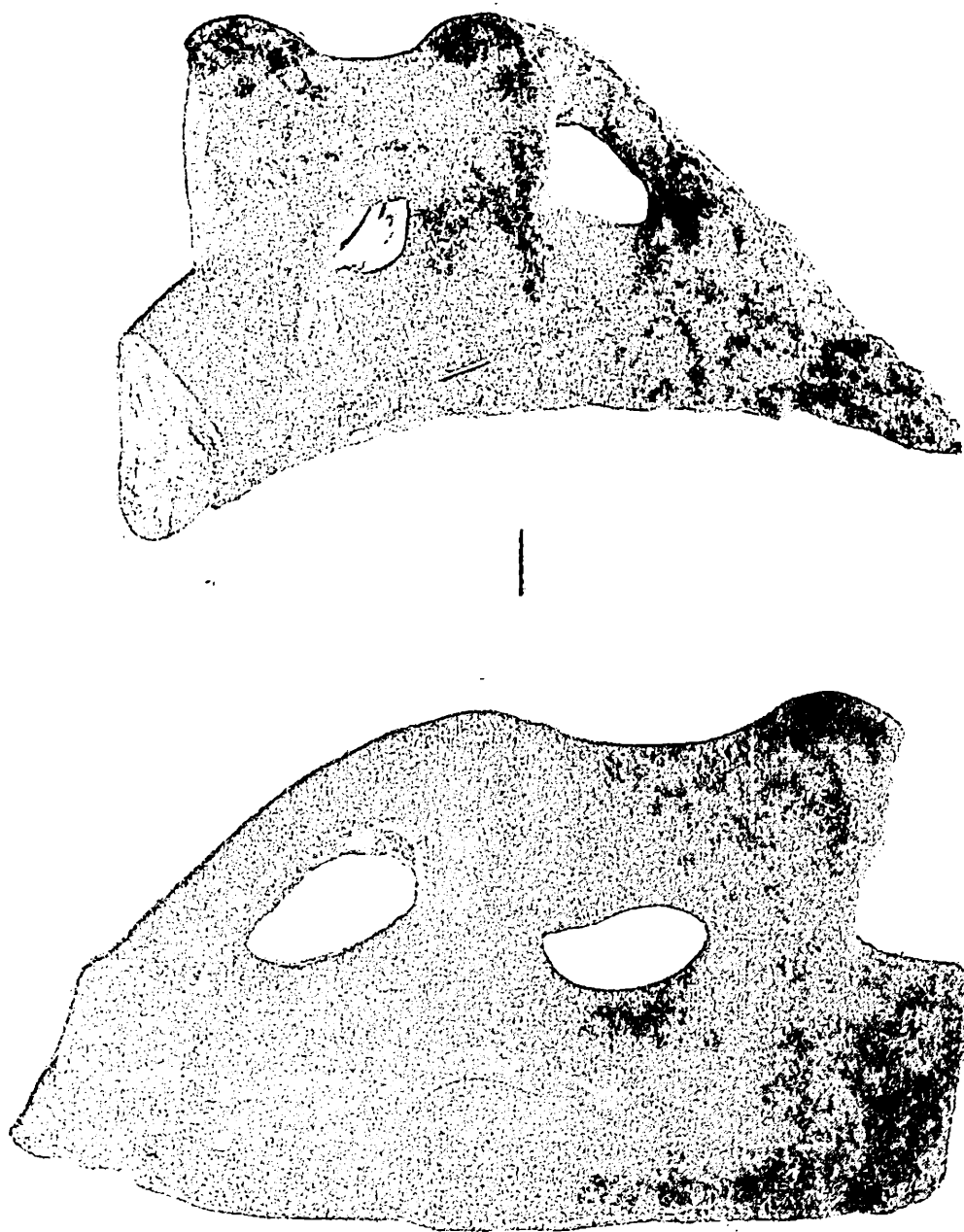

Fig. 23. — Cultura Cucuteni: Valea Lupului (Iași), faza B2.

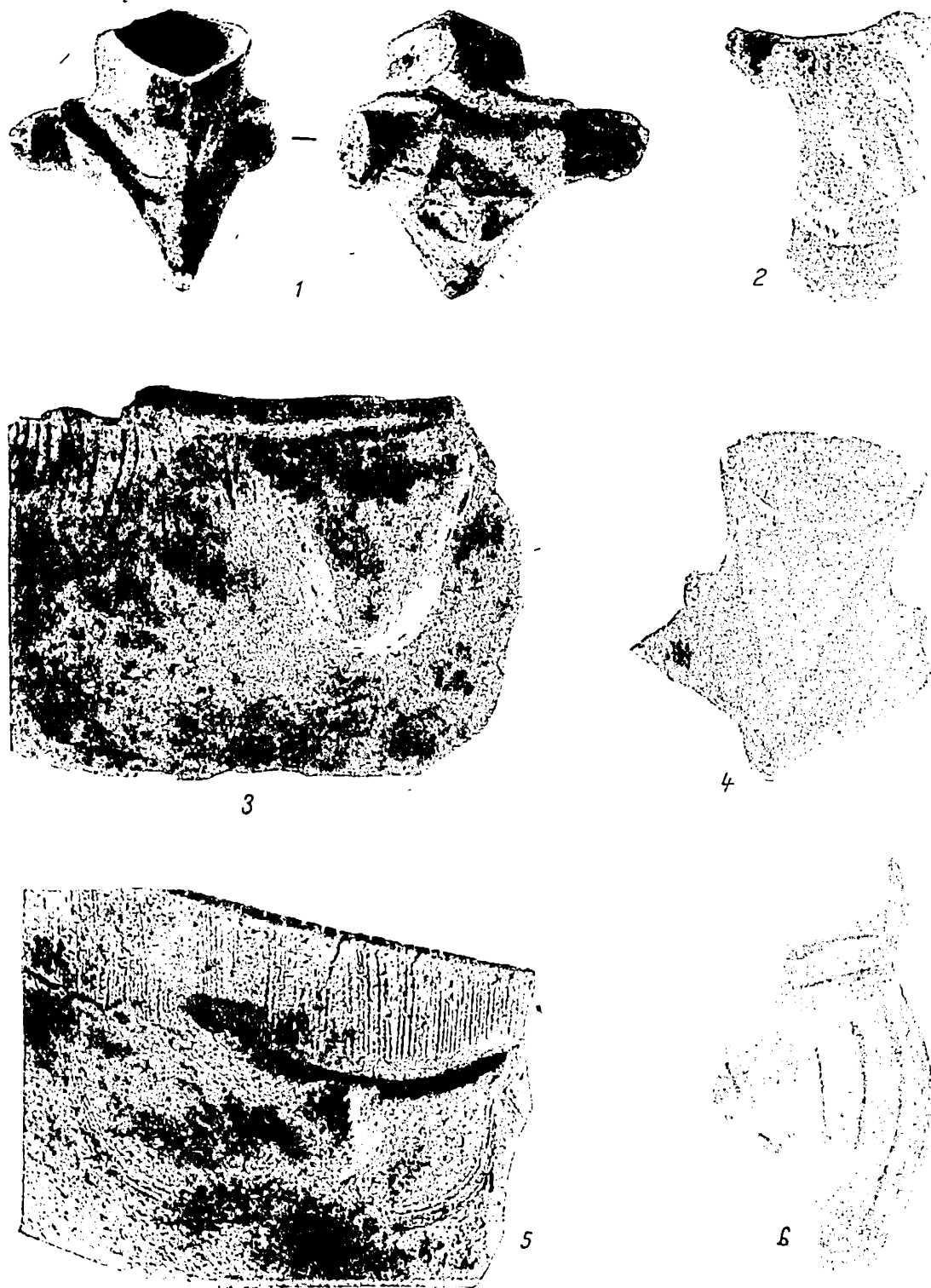

Fig. 24. — Cultura Cucuteni : 1—2, 4, 6, Truşeşti, faza A2 ; 3, 5, Cucuteni, faza B.

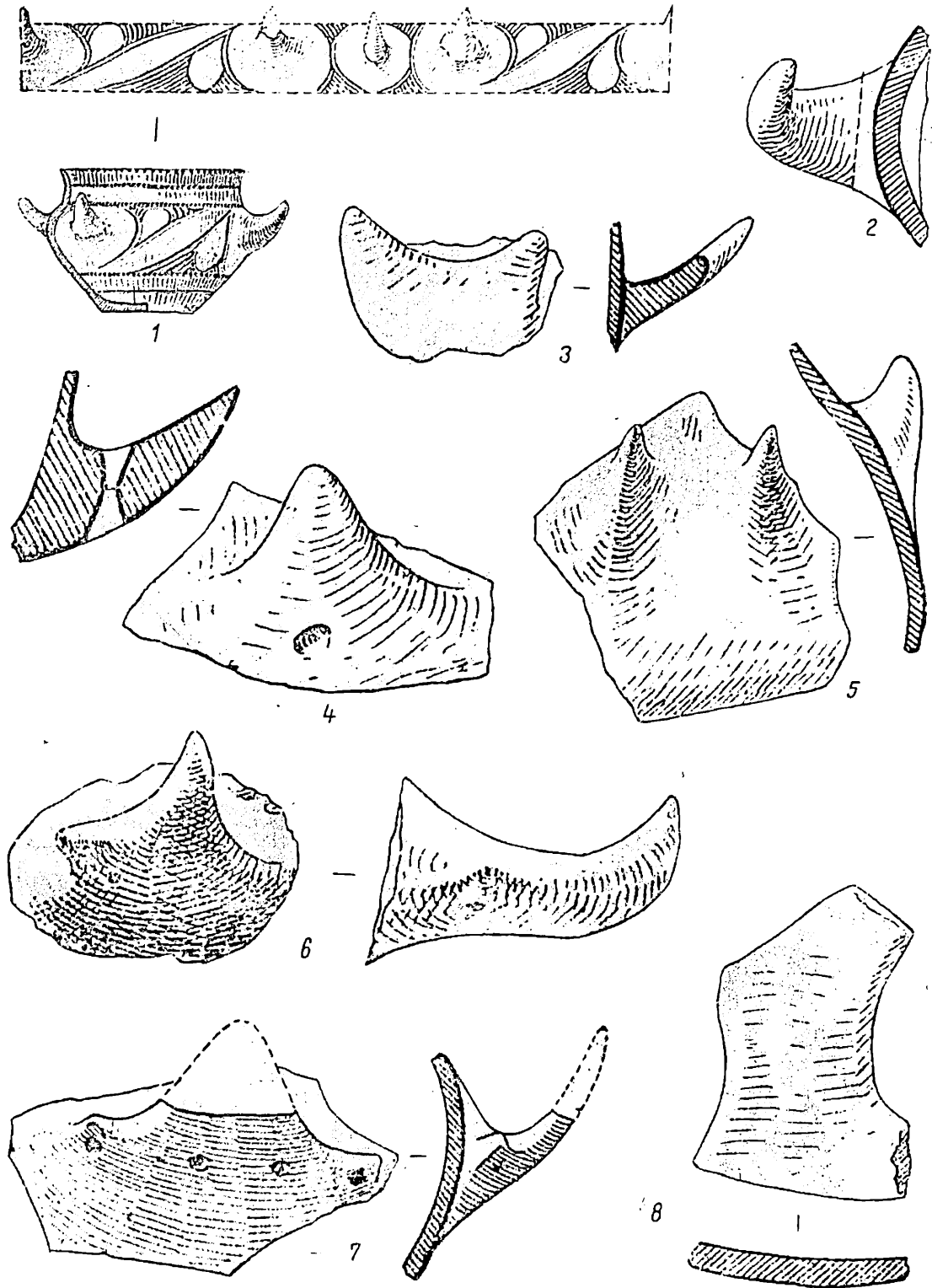

Fig. 25. — Cultura Cucuteni : 1, Izvoare, faza Precucuteni III; 2—8, Hăbășești, faza Cucuteni A2.

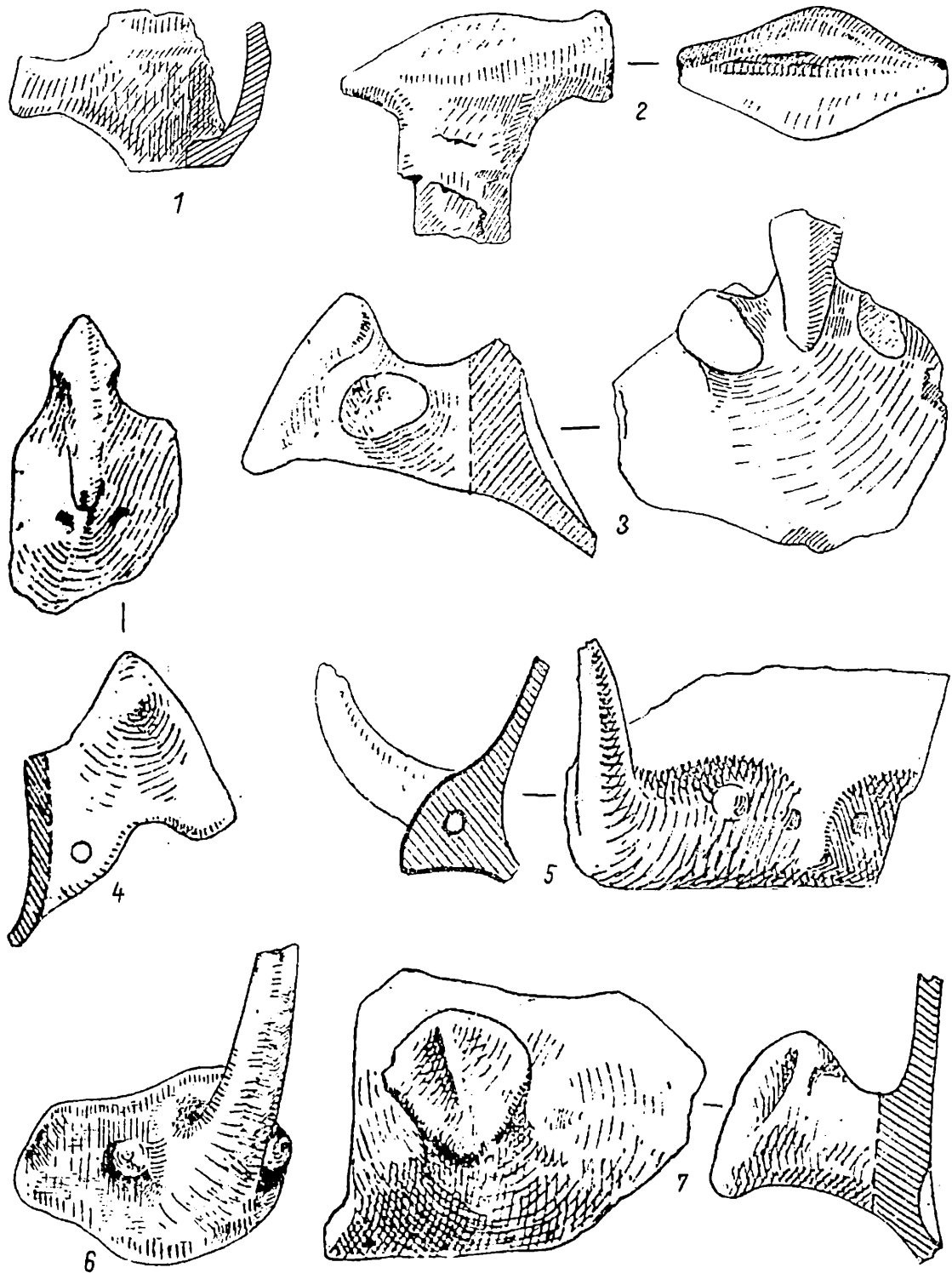

Fig. 26. — Cultura Cucuteni : 1—2, Izvoare, faza Precucuteni II (1) și Protocucuteni (2); 3—5, 7, Hăbășești, faza Cucuteni A2; 6, Trușești, faza A2.

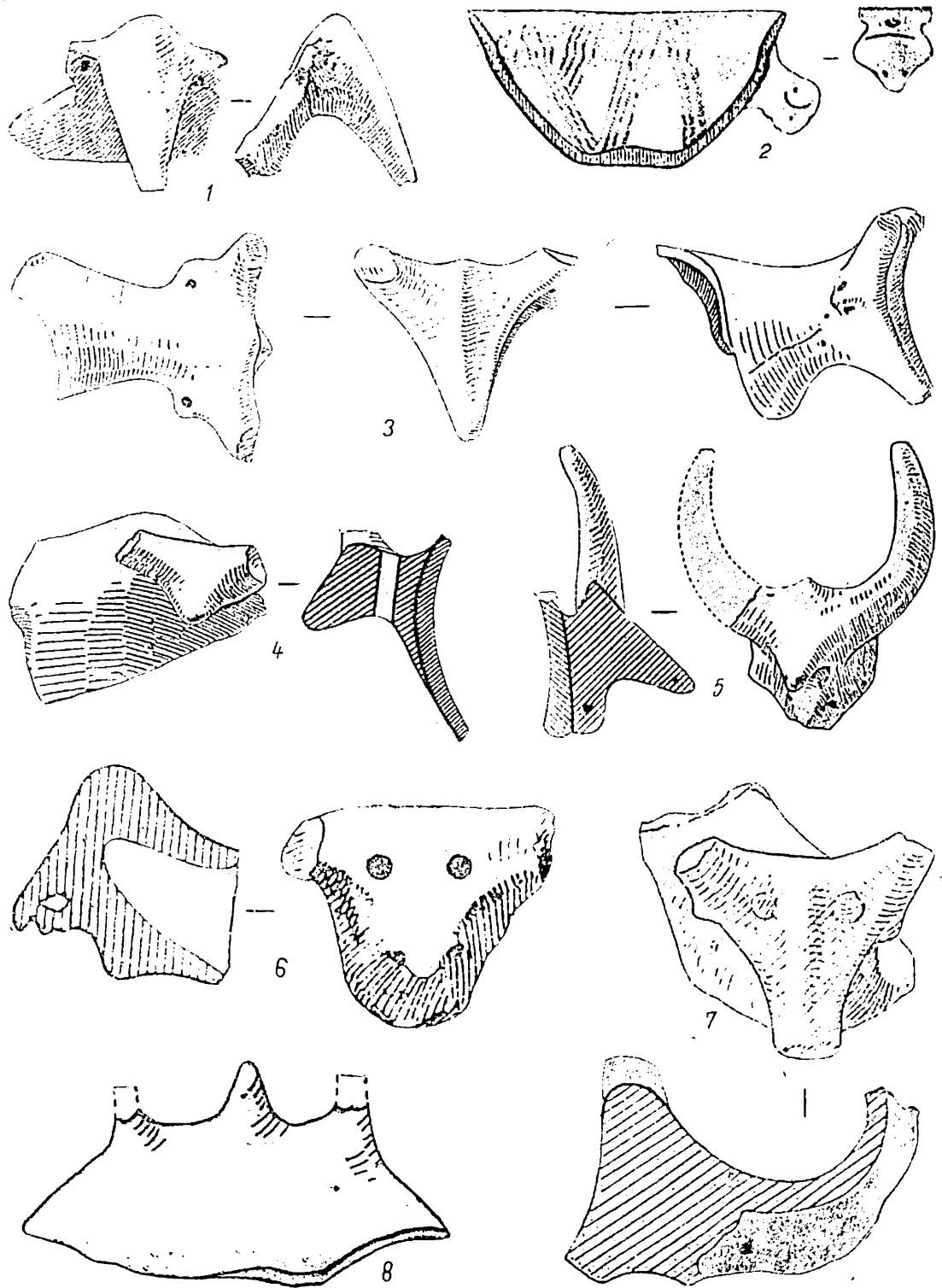

Fig. 27. — Cultura Cucuteni : 1—7, Hăbășești, faza A2 ; 8, Poieniști (Vaslui), faza A2.

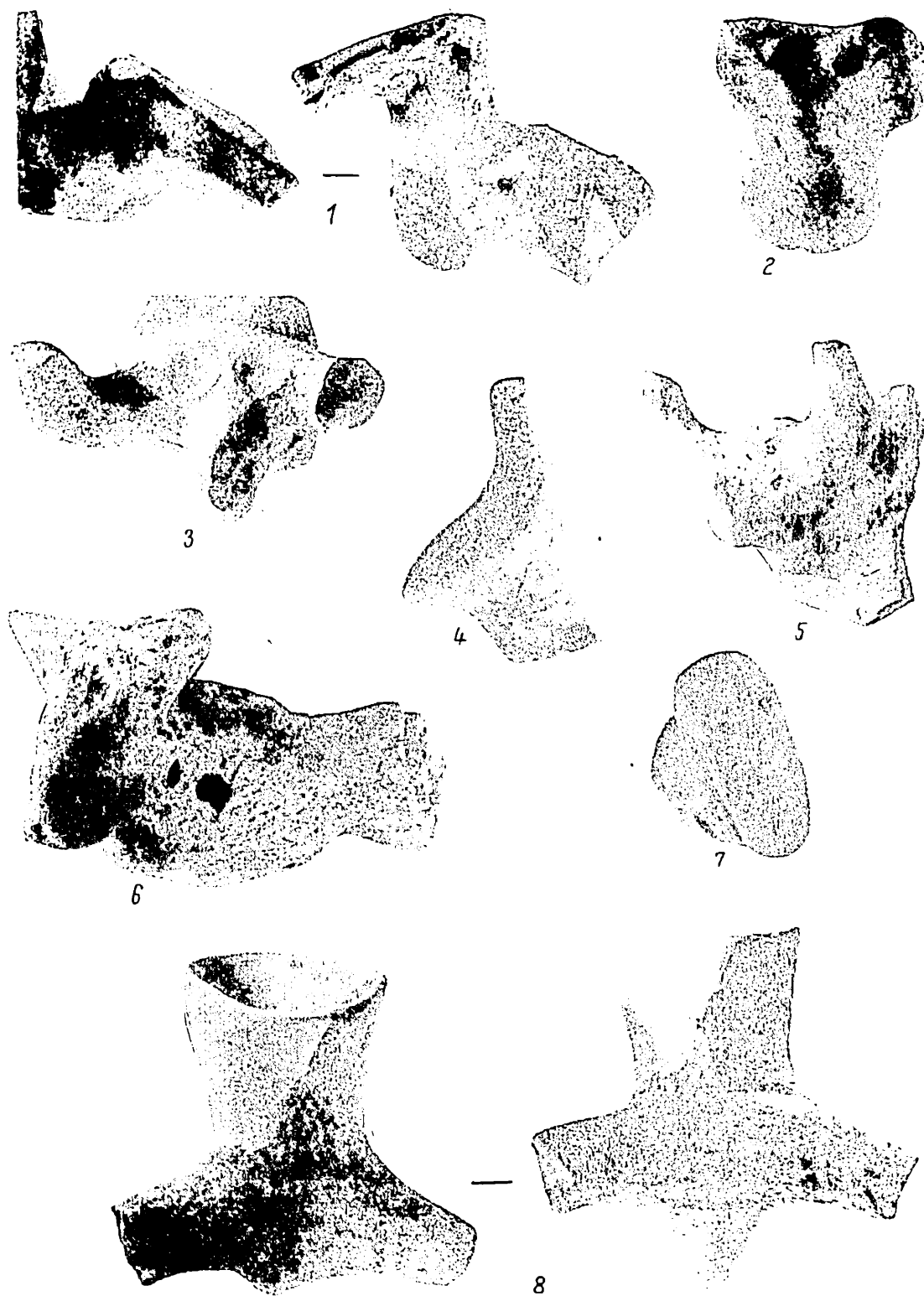

Fig. 28. — Cultura Cucuteni: 1—3, 5, 7, Truşeşti, faza A2; 4, Birlăleşti (Birlad), faza A2; 6, Tg. Negreşti (Vaslui), faza AB,

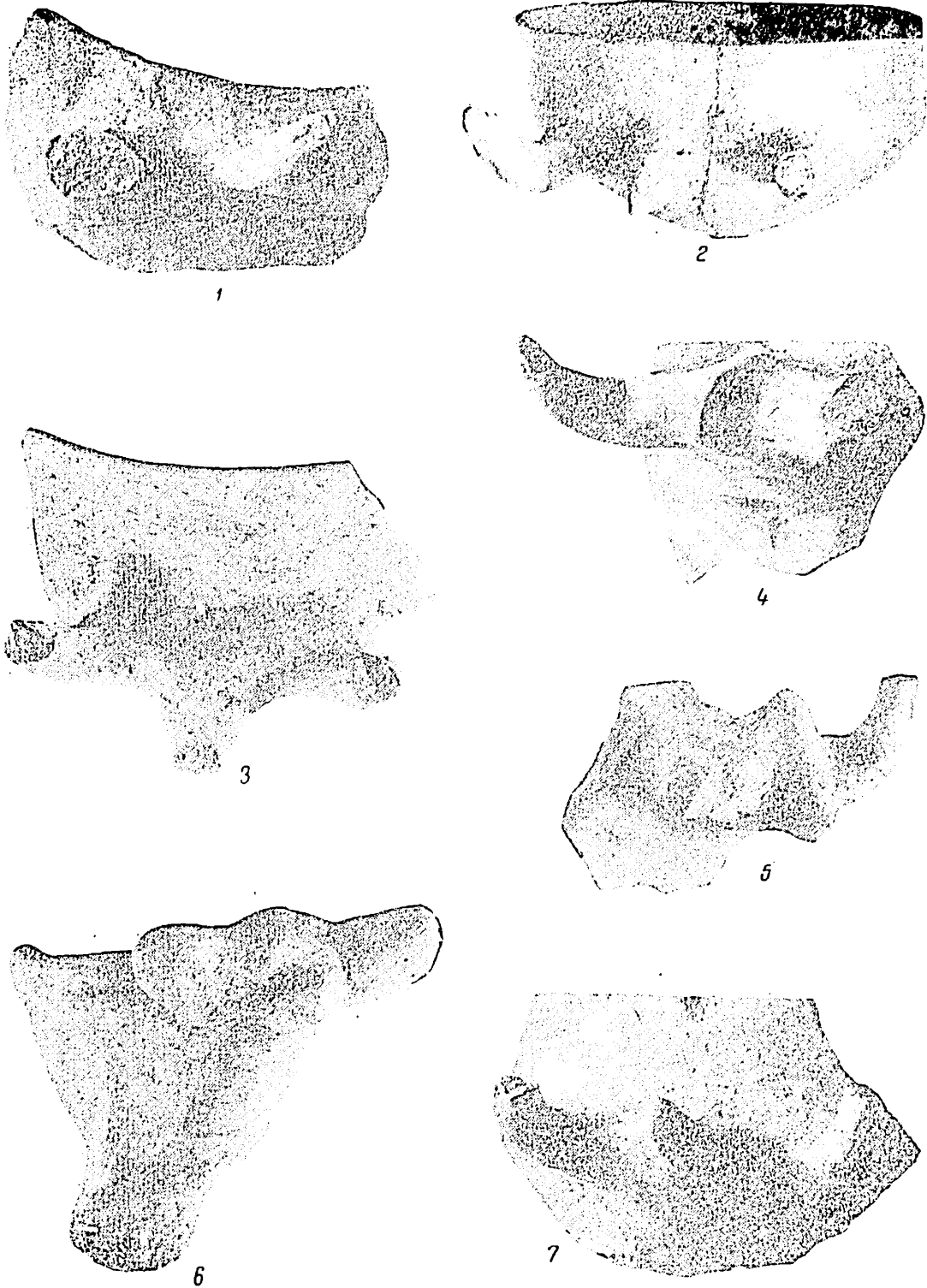

Fig. 29. — Cultura Cucuteni : 1, 3-5,7, Truşeşti, faza A2 ; 2, Poieneşti, faza A2 ; 6, Cucuteni, faza B1.

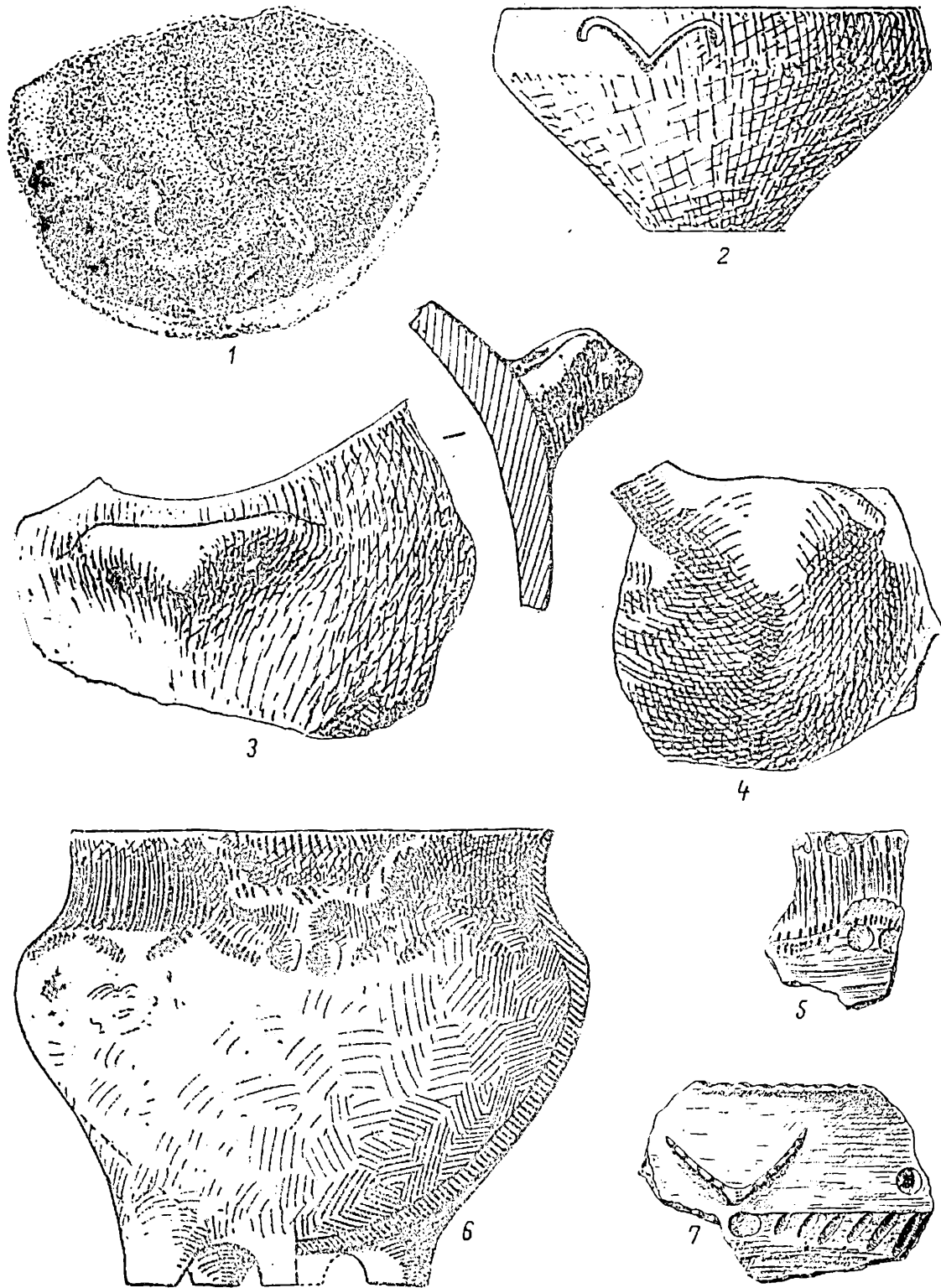

Fig. 30. — Cultura Cucuteni-Tripolie : 1, 6, Frumușica (Piatra Neamț), faza A2 (1) și B (6); 2-3, Podci, faza B2 (3) și varianta Monteoru (2); 4, Hăbășești, faza A2; 5, 7, Kudrinți (Ucraina), faza Cucuteni B.

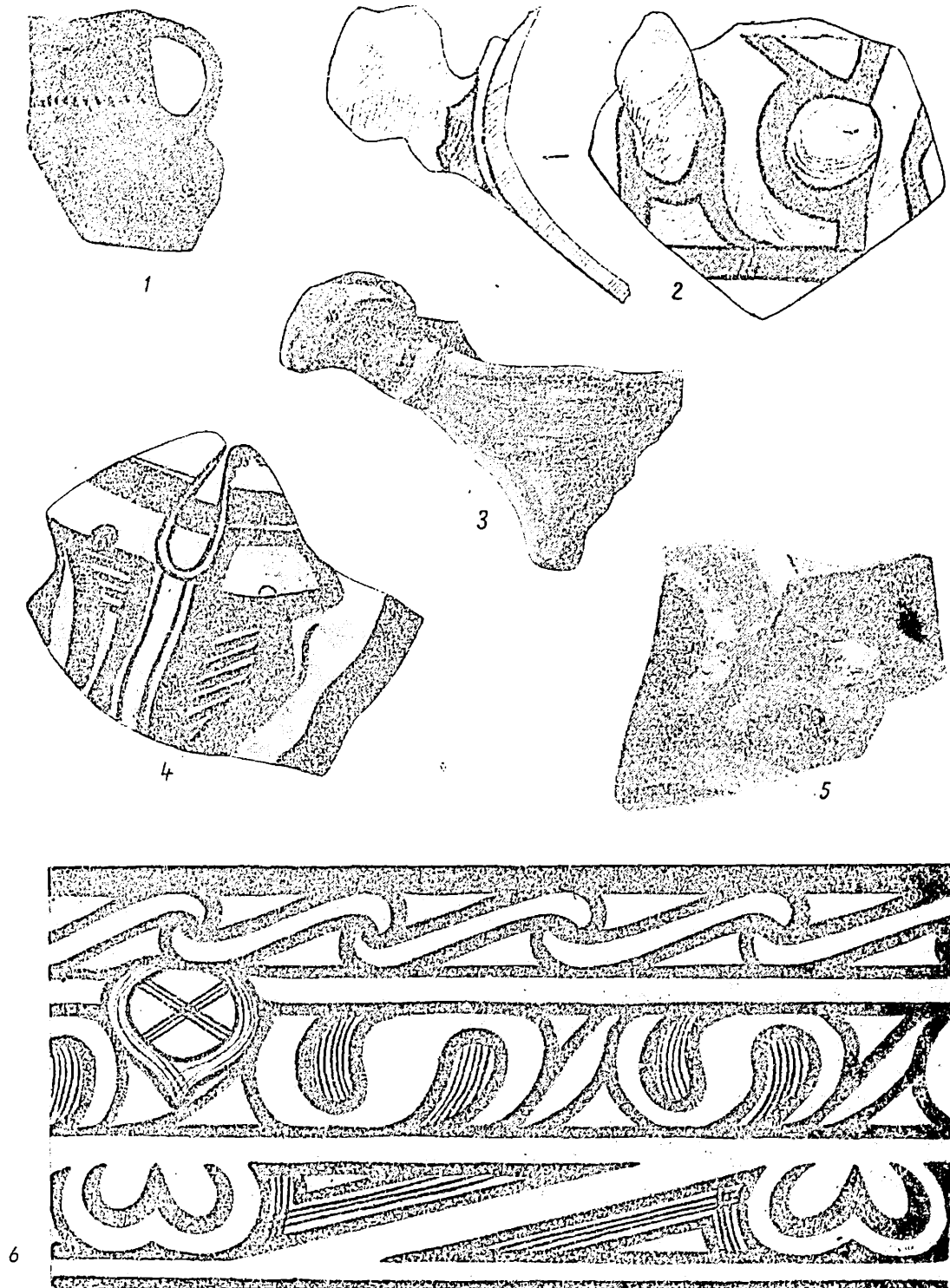

Fig. 31. — Cultura Cucuteni și Foltești II: 1, Foltești (Galai), cultura Foltești¹ II; 2, Hăbășești, cultura Cucuteni, faza A2; 3, Cucuteni, faza A2; 4, Tăcuta (Vaslui), faza A2; 5, Trușești, faza A2; 6, Podet, faza B2.

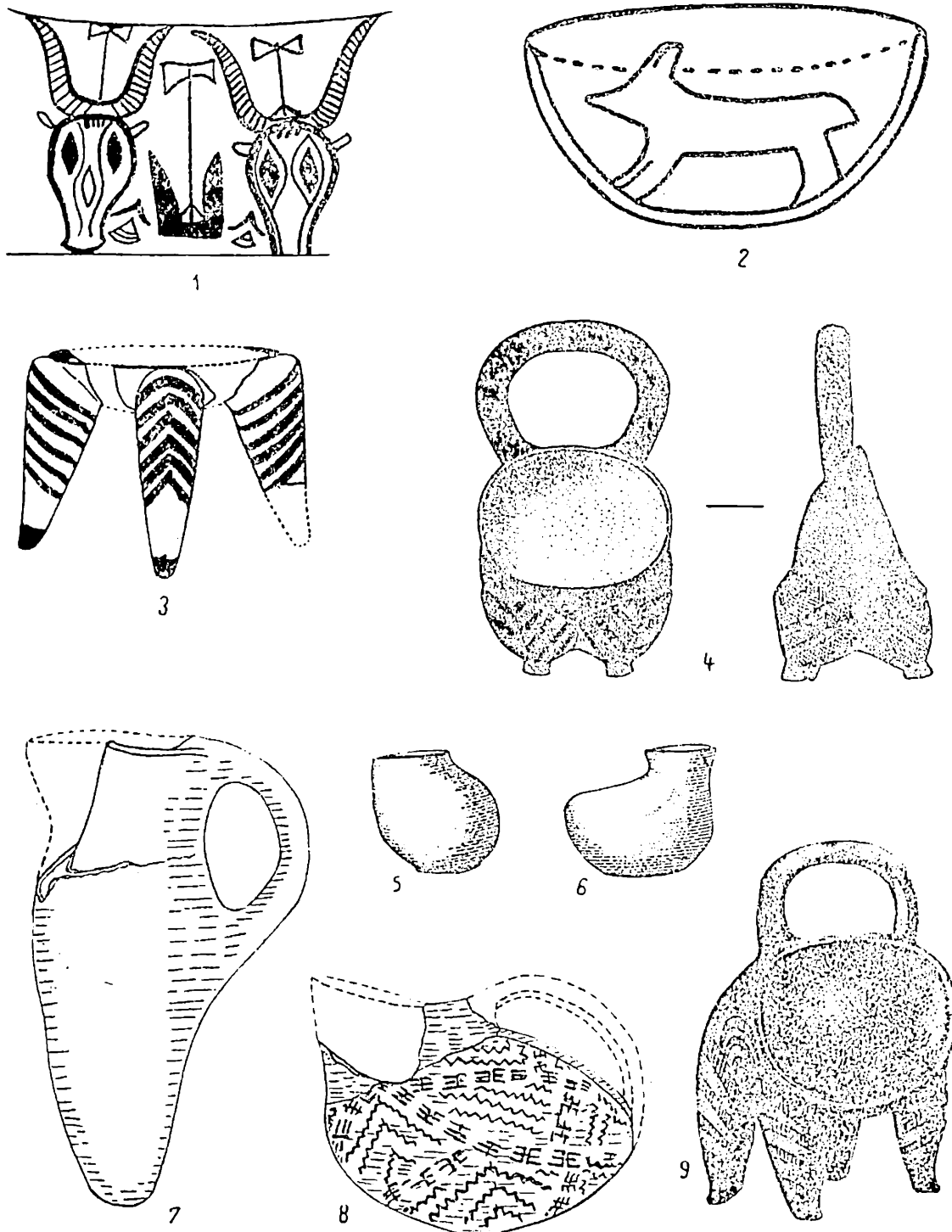

Fig. 32. — Culturile Egeei: 1, Cipru, perioada H.R.III; 2, Palaikastro (Creta), perioada M.M.I; 3, Tsangli (Tesalia), cultura Sesklo, perioada neolitică mijlocie; 4, Elateia (Grecia centrală), perioada neolitică mijlocie; 5-6, Nea Nikomedeia (Macedonia), perioada neolitică timpurie; 7, Cnossos, epoca neolitică; 8, Larissa (Tesalia), perioada neolitică târzie; 9, Kakanj (Bosnia), cultura neolitică Kakanj-Danilo.

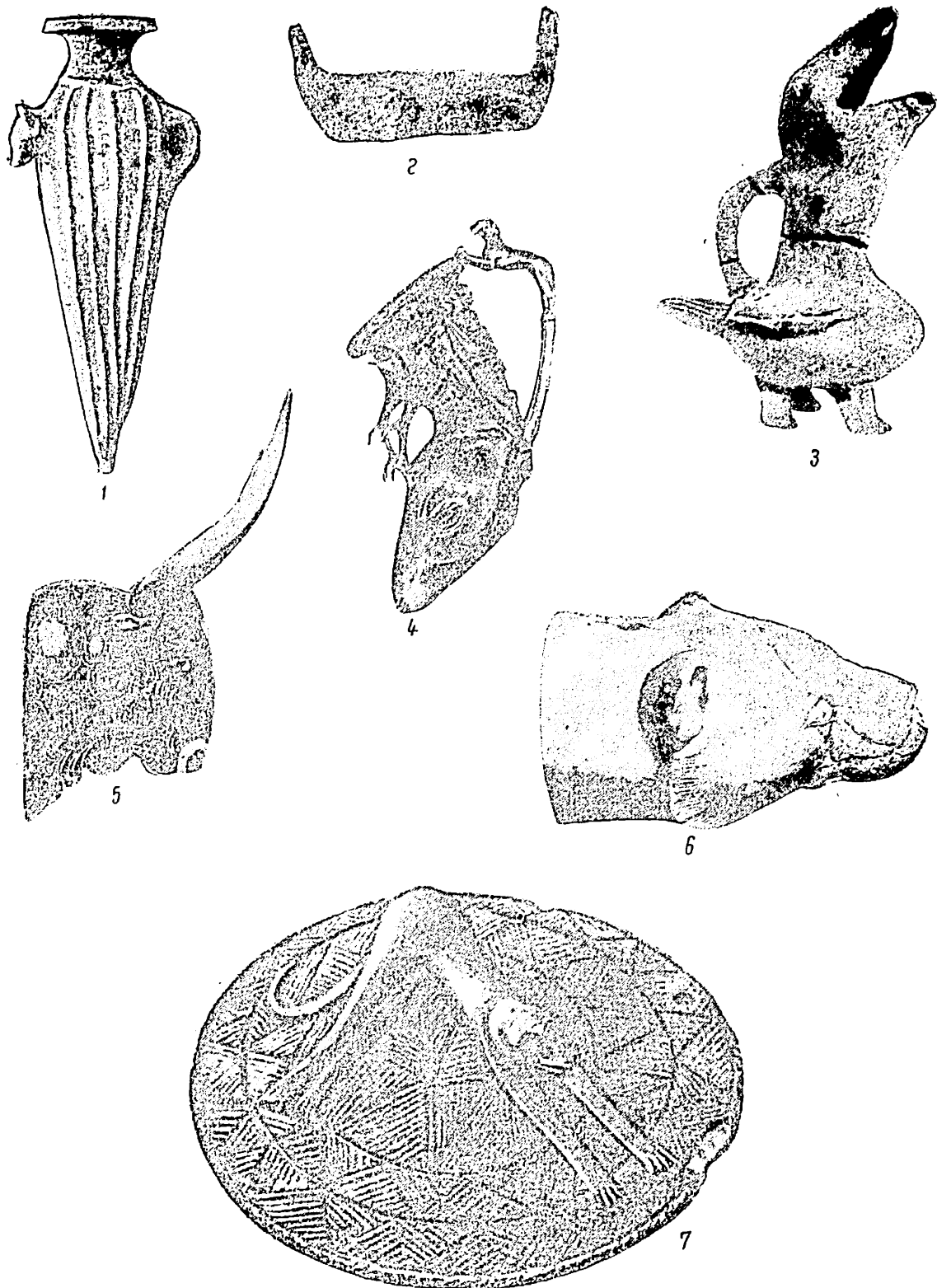

Fig. 33. — Culturile Egeei: 1, Minet el-Beida (Siria), perioada H.R.III; 2, 7, Mochlos (Creta), perioada M.A.I. (2) și M.A.II (7); 3, Kumasa (Creta), perioada M.A.III; 4, Panagjuriște (Tracia), epoca clenistică (sec. III î.e.n.); 5-6, Cnossos, perioada M.R.II.

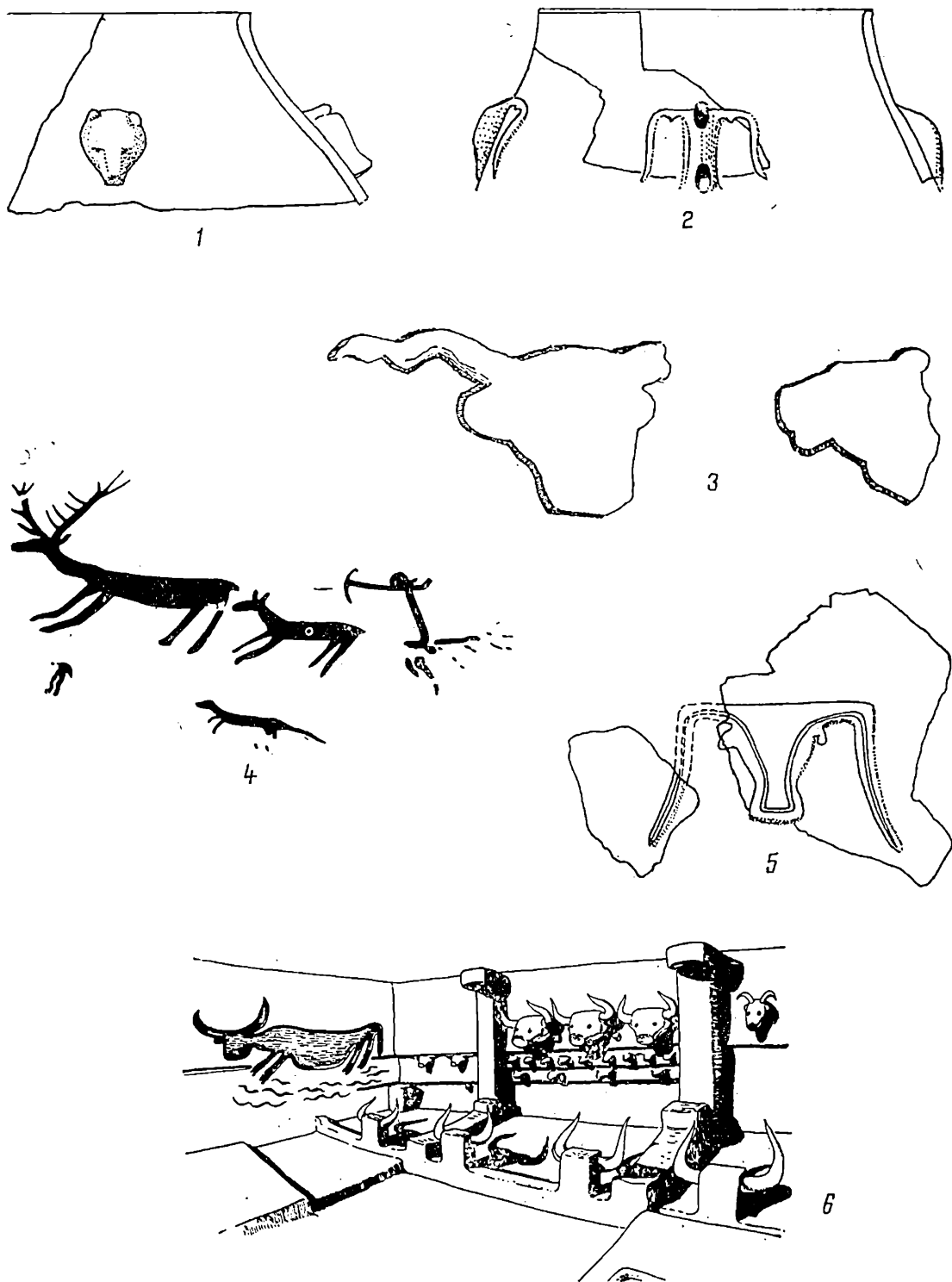

Fig. 34. — Culturile Asiei Mici : 1—2, 5, Hacilar VI, perioada neolitică tîrzie ; 3—4, 6, Çatal-Hüyük III (4), VI (6) și IX (3), epoca neolitică.

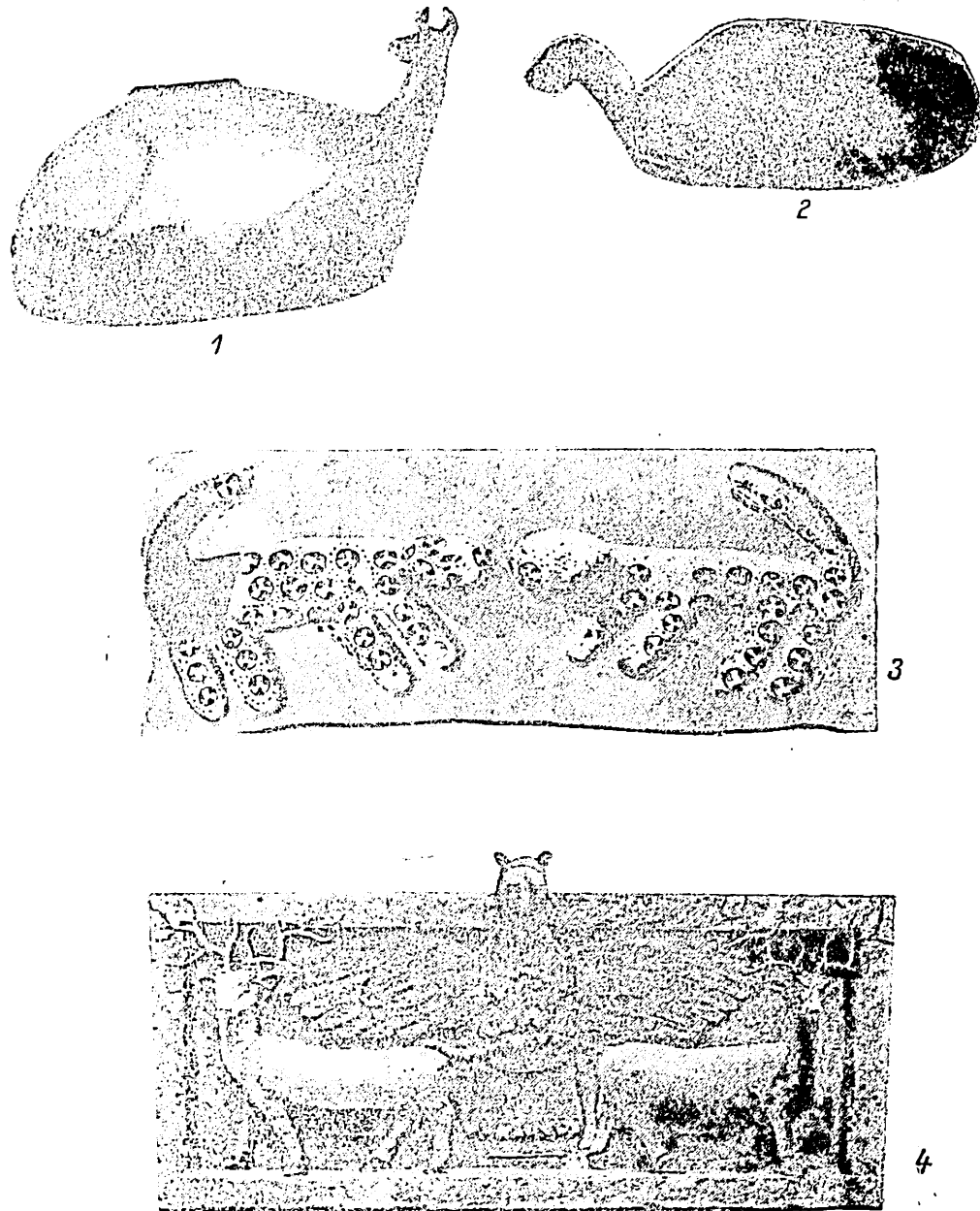

Fig. 35. — Culturile Asiei Mici și Mesopotamici: 1—2, Hacilar VI (Anatolia), perioada neolitică târzie; 3, Çatal-Hüyük VI (Anatolia), epoca neolitică; 4, El Obeid (Mesopotamia), perioada dinastică arhaică.

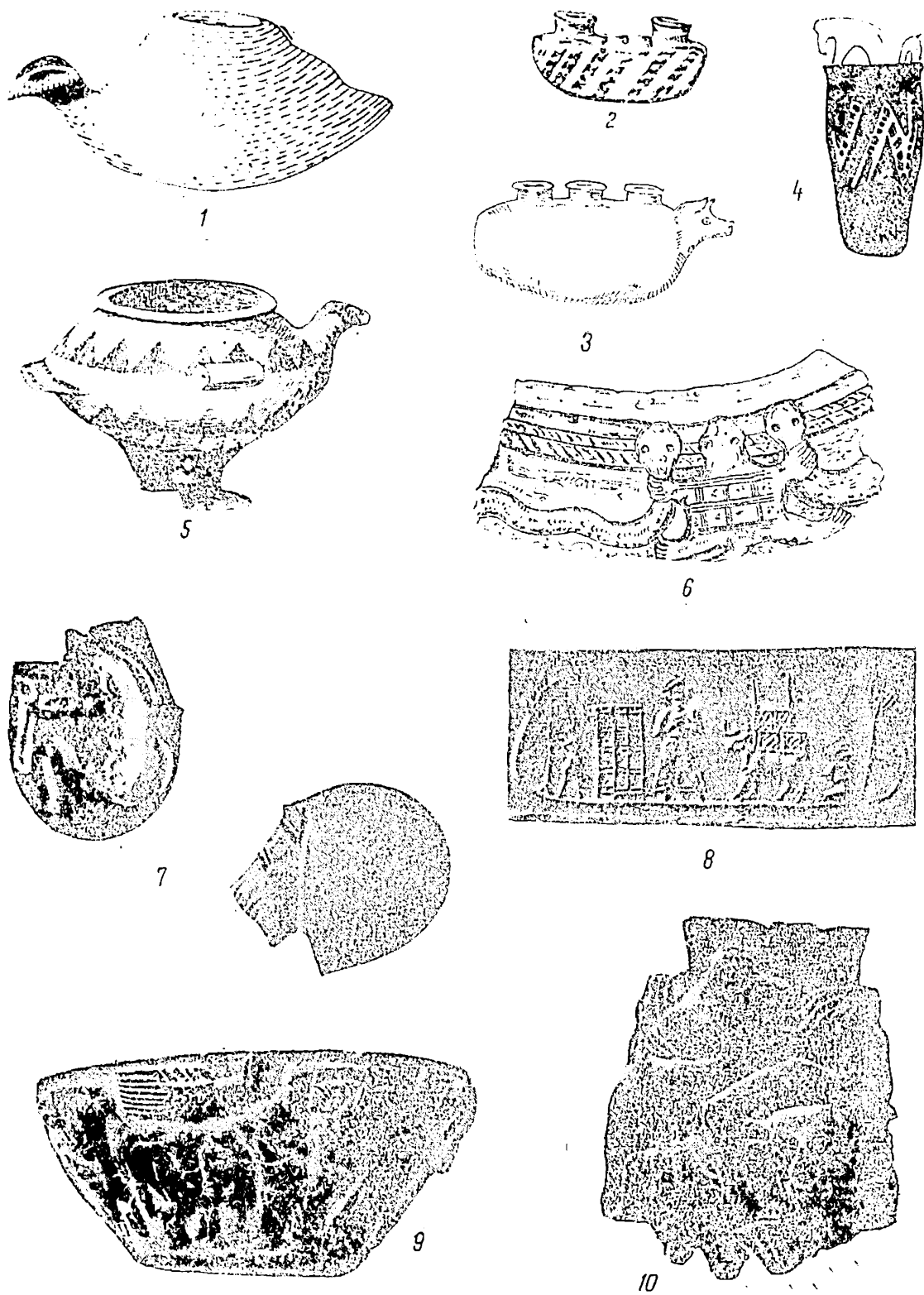

Fig. 36. — Culturile Mesopotamiei, Elamului și Egiptului: 1, Tell Arpacie 5—1 (Mesopotamia), perioada Obeid târzie; 2—3, 6, Susa (Elam), perioada Susa C (2—3) și II (6); 4, Egiptul predinastic, perioada amratiană; 5, Gebel-el-Tarif (Egipt), perioada gerzeană; 7, 10, Mesopotamia, perioada Djemdet-Nasr; 8, Uruk III (Mesopotamia) perioada Djemdet-Nasr; 9, Ur (Mesopotamia), perioada Djemdet-Nasr.

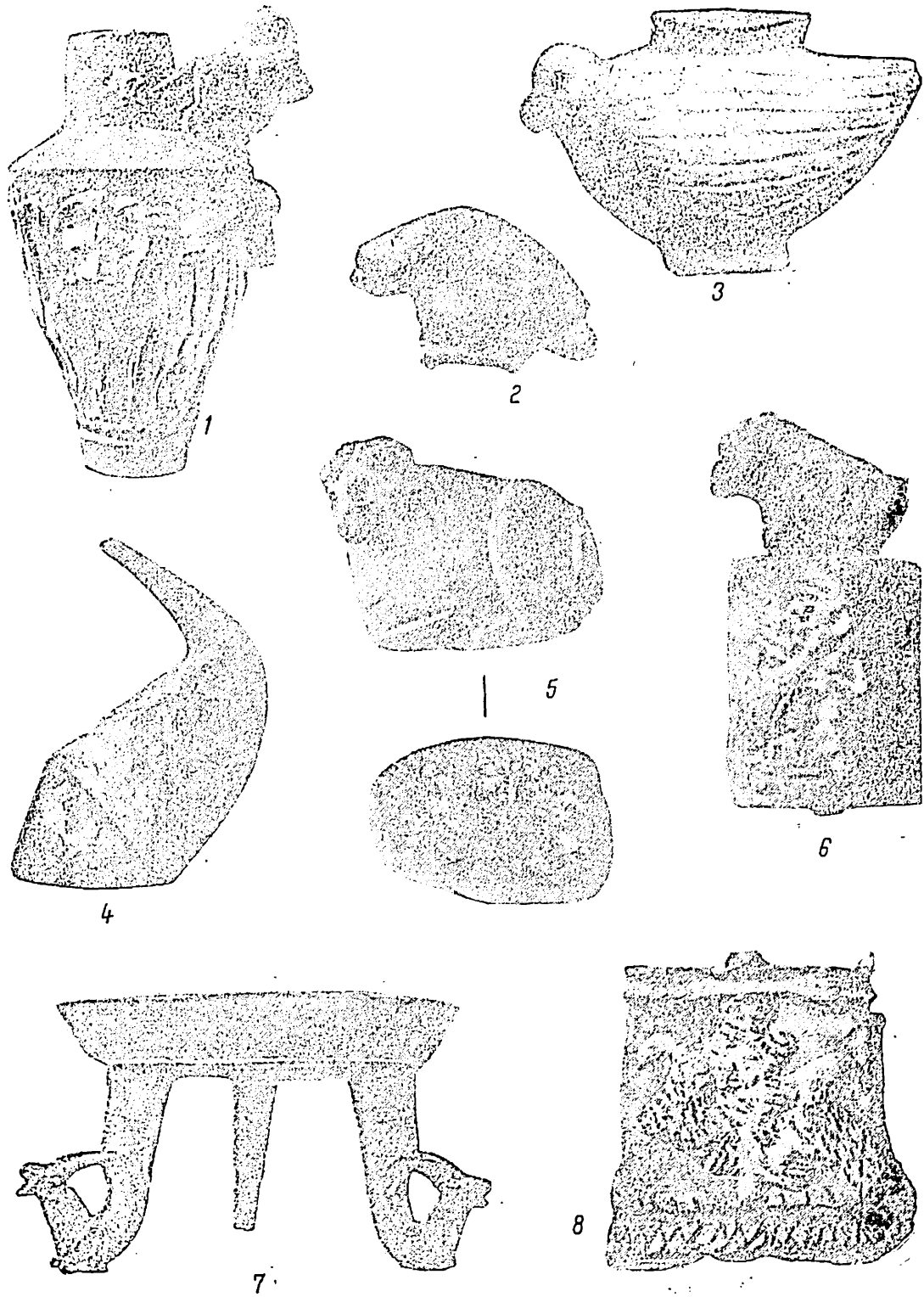

Fig. 37. — Culturile Mesopotamiei și Elamului: 1, 3, Uruk III, perioada Djemdet-Nasr; 2, 5—6, Mesopotamia, perioada Djemdet-Nasr; 4, Eşnunna (Mesopotamia), perioada dinastică arhaică; 7—8, Susa (Elam), perioada Susa II (8) și Dinastia I-a babiloniană (7).